АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА,
ФОЛЬКЛОРУ ТА ЕТНОГРАФІЇ
ім. М. Т. РИЛЬСЬКОГО

В. Д. Дяченко

Антропологічний склад українського народу

ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ НАРОДІВ УРСР
І СУМІЖНИХ ТЕРИТОРІЙ

Видавництво „Наукова думка" КИЇВ · 1965

5А1+902.7
Д99

В монографії на основі нових матеріалів і попередніх досліджень характеризується антропологічний склад українців і інших народів УРСР та суміжних територій. Аналіз цих даних дає можливість автору висвітлити деякі питання походження українського народу, показати його близькість до сусідніх народів і в першу чергу до росіян і білорусів, а також дати розгорнуту критику антинаукових расистських «теорій» буржуазних націоналістів.

Видання розраховане на етнографів, антропологів, археологів і всіх, хто цікавиться питаннями етнічної історії українців і сусідніх народів.

Відповідальний редактор
доктор біологічних наук
Г. Ф. ДЕБЕЦ

КИЇВСЬКА КНИЖКОВА ДРУКАРНЯ № 5

Пам'яті батька, архітектора Д. М. Дяченка присвячую

Автор

ВСТУП

Сучасний період — доба стрімкого розвитку науки, зокрема фізики, хімії, біології та її нових напрямів, величезних успіхів технічного прогресу, ера використання атомної енергії та перших проникнень в космос.

Людина — і в першу чергу радянська — вже стоїть на порозі міжпланетних польотів і штурму неосяжних просторів Всесвіту. Все це свідчить про безмежність людського розуму, про великі досягнення радянської науки і техніки.

Але в епоху підкорення космосу у нас не зникає інтерес і до проблем походження творця сучасної науки і техніки — людини і до найдавніших періодів її неписаної історії, що налічують сотні тисяч років, а також до етногенезу сучасних народів. Ці питання висвітлює (звичайно, у тісному зв'язку з етнографією, археологією, мовознавством) наука про людину — антропологія, яка, за визначенням Ф. Енгельса, являє собою «перехід від морфології і фізіології людини та її рас до історії» [1].

Така галузь антропології як антропогенез охоплює період зміни морфологічної будови мавподібного предка людини через пітекантропів і неандертальців до людини сучасного типу, період становлення якої завершується на початку верхнього палеоліту.

Друга галузь антропології, морфологія, вивчає будову і варіації як окремих органів і систем, так і організму людини в цілому, її конституцію, фізичний розвиток, динаміку та закономірності розвитку.

Матеріали морфології використовуються і для промисловості: для розробки наукової стандартизації одягу, взуття, меблів тощо в цілях максимального забезпечення населення нашої країни зручними та добротними виробами. Наукова стандартизація одягу на основі антропометричних вимірів і вивчення закономірностей та співвідношень будови людського організму, різниці в антропологічному складі населення по окремих областях і зонах країни широко провадиться в СРСР і зокрема в УРСР (лабораторія прикладної антропології Київського Державного університету ім. Т. Г. Шевченка) згідно з спеціальними постановами Ради Міністрів СРСР та Ради Міністрів УРСР.

Першочергового значення набирає і розробка теоретичних та практичних питань динаміки фізичного розвитку дітей і юнацтва нашої Батьківщини, зважаючи на вказівку програми КПРС про те, що покоління будівників комуністичного суспільства повинно поєднувати високий інтелектуальний розвиток з досконалою фізичною будовою.

Вивчення людини сучасного типу — завдання етнічної антропології — третьої галузі антропологічної науки, що стоїть дуже близько до етнографії.

Радянські і передові зарубіжні вчені використовують дані етнічної антропології в комплексі з даними історії, етнографії, археології, лінгвістики для розв'язання важливих питань походження

[1] Ф. Енгельс, Діалектика природи, К., 1953, стор. 135.

і формування народів Радянського Союзу та інших країн [2].

Особливого значення набирає антропологічний матеріал тоді, коли дані суміжних наук є обмеженими або малопоказовими.

Антропологічні дані, висвітлені з позицій марксизму-ленінізму, допомагають викриттю реакційних расистських «теорій». Расизм — це найогидніша фальсифікація цілого ряду наук, зокрема історії, соціології, психології, етнографії, археології, антропології. Корені расизму— ідеології експлуататорських класів — сягають ще часів рабовласницького суспільства. Свого апогею расизм досяг при імперіалізмі. Всіляко виправдовуючи загарбницькі війни, експлуатацію, поневолення і рабство народів колоніальних та залежних країн, расистські «вчені», виходячи з деяких відмінностей рас людства у кольорі шкіри, волосся, очей, форми черепа тощо, проголосили існування «вищих», «пануючих» рас, і «нижчих», нібито нездатних до прогресу рас, доводили, що не раса—продукт історії, а навпаки, сам історичний процес нібито є наслідком діяльності «вищої» раси, яка, завойовуючи інші народи, начебто поширювала властиву їй «вищу культуру». Найбільш огидних форм набрав расизм у фашистській Німеччині, де він став офіціальною ідеологією і теоретичним обгрунтуванням фашизму в його намірах до світового панування і в знищенні ряду народів. Останнім часом фашистські недобитки в Західній Німеччині знову підвели голову і влаштували ряд фашистсько-расистських провокацій. Дуже активно виступають расисти в ряді капіталістичних країн, зокрема в Південно-Африканському Союзі, США, Англії, Австралії [3].

Радянські вчені, які є найбільш непримиренними борцями проти расизму, і деякі зарубіжні антропологи довели рівноцінність усіх рас і в цілому ряді досліджень повністю викрили антинаукові «теорії» расизму і його фальсифікаційну суть. Радянські дослідники відкидають і точку зору ліберальних буржуазних учених, які, виступаючи проти людиноненависницьких «теорій» расистів, твердили, що між історією народу і його антропологічними расами немає ніякого зв'язку. Ліберальна критика заперечує іноді навіть сам факт існування рас, цим самим боротьба з расизмом не посилюється, а послаблюється. Вчені СРСР не відкидають ні факту існування антропологічних відмінностей рас, ні певного зв'язку антропологічного складу народу з його історією. Але в цьому зв'язку головним є хід і події суспільної історії, що ведуть за собою і визначають ряд змін антропологічного характеру. Отже, вивчення «расової географії» — антропологічного складу народів, зокрема східних слов'ян і українців, а також палеоантропології (стародавніх черепів і кістяків) відкриває шлях до пізнання деяких маловідомих або зовсім невідомих історичних явищ.

---

[2] В. В. Бунак, Антропологический состав населения Кавказа.— «Вестник Государственного музея Грузии», XIII—А, Тбилиси, 1947; Г. Ф. Дебец, Проблема происхождения киргизского народа в свете антропологических данных.—«Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции», т. I, 1956; Л. В. Ошанин и В. Я. Зезенкова, Вопросы этногенеза народов Средней Азии в свете данных антропологии, Ташкент, 1953; М. Г. Левин, Этническая антропология и проблемы этногенеза народов Дальнего Востока.— «Труды Института этнографии АН СССР», нов. сер., т. XXXVI, 1958; К. Ю. Марк, Вопросы этнической истории эстонского народа в свете данных палеоантропологии.— У зб. «Вопросы этнической истории эстонского народа», Таллин, 1956; Т. А. Трофимова, Этногенез татар Поволжья в свете данных антропологии.— «Труды Института этнографии АН СССР», нов. сер., т. VII, 1949; Н. Н. Чебоксаров, Этногенез коми по данным антропологии.— «Советская этнография», 1946, № 2; А. Н. Натишвили, М. Г. Абдушелишвили, Материалы к антропологии грузинского народа.— «Труды Института экспериментальной морфологии АН Грузинской ССР», т. V, 1955; Т. И. Алексеева, Антропологический состав населения Волго-Окского бассейна (к проблеме славяно-финских взаимоотношений в Поволжье).— «Труды Института этнографии АН СССР», нов. сер., т. XXXIII, 1956, і ряд інших праць.

[3] Всебічну і грунтовну критику расизму див. у зб. «Наука о расах и расизм» («Труды научно-исследовательского Института антропологии МГУ», в. IV, 1938) і зб. «Англо-американская этнография на службе империализма» («Труды Института этнографии АН СССР», нов. сер. т. XII, 1951).

Використовуючи таким чином антропологічний матеріал як один з видів історичних джерел [4], радянські антропологи з'ясували ряд важливих питань історії стародавнього населення України, територія якої надзвичайно багата на різноманітні палеоантропологічні знахідки.

Треба відзначити, що відновленню антропологічних досліджень на Україні, а також виданню цієї праці багато сприяли академік АН СРСР М. Т. Рильський, доктор біологічних наук Г. Ф. Дебец, член-кореспондент АН УРСР І. Г. Підоплічко і особливо доктор історичних наук К. Г. Гуслистий. Висловлюю велику подяку всім, хто дав мені можливість використати неопубліковані дані і допомагав у статистичній розробці антропометричних матеріалів, зокрема В. В. Бунаку, М. Г. Левіну, Я. Я. Рогинському, Н. М. Міклашевській, Т. І. Алексєєвій, К. Ф. Захаровій, М. М. Чебоксарову, В. П. Алексєєву, Р. С. Левман, В. В. Сєдову, Г. С. Масловій, М. М. Гордійчуку, Ф. Т. Жилку, О. С. Стрижаку, В. М. Даниленку, С. І. Круц, І. М. Кухтенко, В. Д. Дяденку. Щиро дякую всім керівникам партійних і радянських організацій, які завжди всіляко сприяли в організації роботи експедицій, і всім тим, хто пройшов антропологічні дослідження.

---

[4] Г. Ф. Дебец, М. Г. Левин, Т. А. Трофимова, Антропологический материал как источник изучения вопросов этногенеза.— «Советская этнография», 1952, № 1.

Розділ I

ІСТОРІОГРАФІЯ. КРИТИКА РАСИСТСЬКИХ КОНЦЕПЦІЙ УКРАЇНСЬКИХ БУРЖУАЗНИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

Інтерес до антропології українського народу пробудився в останній третині XVIII ст.[1] в зв'язку з етнографічним вивченням народів Росії, що було розпочате (спочатку в Сибіру, а далі і в інших районах) Російською Академією наук. Етнографічні програми для вивчення народів Російської імперії, і зокрема українців, включають, як правило, вимогу короткого антропологічного опису населення. «На початок останньої третини 18 століття провідним загальноросійським науковим центром була Російська Академія наук, яка, поряд з Московським університетом, вбирала в себе кращі наукові сили Росії, в тому числі і українські. Вплив науково-раціоналістичних ідей, що йшов від передових вчених Академії, на той час все більше почувався на Україні. Йшов він через дітей української старшини і міщан, які отримували вищу освіту в Москві і Петербурзі і нерідко починали займатися літературною і науковою діяльністю, державною службою.

На той час Київська академія перетворювалась в специфічний духовний заклад, втрачаючи своє колишнє значення наукового і освітнього центру України і Росії»[2].

Коротка характеристика українців подається в відомій праці І. Георгі, перше видання якої було здійснене в 1777—1778 рр. «Риси обличчя і зовнішній вигляд малоросіян,— читаємо там,— подібний до ...[правобережних українців]: в більшості стрункі, зросту вище середнього... волосся здебільшого темно-русяве, обличчя повні і круглі»[3]. Про росіян у тій же роботі сказано: «Народ російський не весь має однаковий вигляд... деякі з них високі, деякі низькі... ніс не великий і не дуже орлиний або сплющений... волосся пряме, інколи русяве і руде, інколи темно-русяве, інколи і чорне, останнє проте більш рідке...»[4].

Першим дослідником, який визначив неоднорідність антропологічного складу українців, був Афанасій Шафонський, автор написаної в 1786 р. праці «Черниговского наместничества топографическое описание», що була надрукована в Києві у 1851 р. Представник української дворянської інтелігенції (син сосницького сотника Филимона Шатили), який одержав дипломи трьох університетів Німеччини, виявився хорошим дослідником і в галузі української етнографії та антропології. Так, зібравши за спеціальною програмою матеріали по повітах і об'їздивши протягом 1783—

[1] Антропологія як наука сформувалась, за визначенням Ф. Енгельса, лише в середині XIX ст., виділившись з кола природознавчих наук.

[2] В. Ф. Горленко, Нариси з історії української етнографії та російсько-українських зв'язків. Кандидатська дисертація, К., 1963

[3] И. Георги, Описание всех обитающих в Российском государстве народов..., ч. IV, СПб., 1799, стор. 345.

[4] Там же, стор. 33—34.

1784 рр. Чернігівщину та деякі суміжні райони, він дав перше в історії етнографічне і антропологічне районування тодішньої Малоросії — Чернігівського, Київського і Новгород-Сіверського намісництв: «Малоросію щодо вимови і будови тіла можна розділити на три смуги. ...Перша, північно-західна смуга лежить між річкою Десною, Іпуттю, Сожем і Дніпром в суміжності з Орловською, Смоленською, Могильовською губерніями і Польщею, охоплює в Новгород-Сіверській губернії повіти: Погарський, Мглинський, Стародубський, Сурожський, Новоміський і частини Глухівського, Кролевецького і Новгород-Сіверського та цілком Городнянський повіт Чернігівської губернії і задеснянську частину Чернігівського повіту; вимова в цій смузі майже така, як в Білорусії і Литві, і належить ця смуга до Полісся, яку степове населення називає Литвою. Ті поселення, що розташовані поблизу межі Орловської і Смоленської губерній, мають в своєму наріччі багато спільного з поселеннями цих губерній. В цій смузі народ взагалі невисокого зросту і білявий.

Друга, північно-південна, або середня смуга, що тягнеться з півночі на південь, охоплює населення між річками Десною, Сеймом, Сулою до міста Лубни, від Лубен праворуч знову до Десни і Дніпра до міста Києва; це повіти: частина Глухівського і Кролевецького, Коропський і Конотопський, південна частина Сосницького, Березнинський, лівобережна частина Чернігівського, Борзенський, Ніжинський, Прилуцький, правобережні частини Лохвицького, Глинського і Роменського повітів, Остерський, Київський, Пирятинський, частина Козелецького і Лубенського повітів. В цій смузі вживають найбільш чисту малоросійську мову, що не має ні дуже м'якої литовської, ні важкої степової вимови; населення ж середнього зросту, трохи вище перших і темніше волоссям.

Третя, східно-південна, смуга — між ріками Пслом і Сулою, в районі міста Лубен вона переходить на правий берег Сули і простягається до Дніпра; в східному напрямку вона доходить до Курської, Харківської і Катеринославської губерній, і охоплює повіти: Гадяцький, Зиньківський, частково Роменський, Глинський і Лохвицький та повіти Київського намісництва: Миргородський, Хорольський, Городищенський, Золотоніський, Переяславський, частину Лубенського та Козелецького. По всій цій смузі вживається тверде і грубе наріччя, відмінне від двох перших; наприклад, в Поліссі кажуть «конь», «нож», «вол», в Глухові і Ніжині «кунь», «нуж», «вул», а за Лубнами — «кінь», «ніж», «віл». В цій смузі народ взагалі зросту високого, худорлявий, лицем смуглявий і волоссям темно-русий» [5].

Опис повітів супроводжується короткою етнографічною характеристикою (одягу, будівель), інколи зазначається середній зріст населення.

Окремі аматори-краєзнавці збирали матеріали по всій території тодішньої Малоросії. Так, Федір Туманський, бунчуковий товариш, кореспондент Петербурзької Академії наук склав докладну програму, щоб розіслати її всім селам і містам Малоросії для статистичного, географічного та етнографічного опису. Один параграф цієї програми спеціально присвячений характеристиці зовнішності місцевого населення: «§ 50. Люди ростом велики, средни, малы, красны, смуглы, белы, желты, круглолицы, долголицы» [6]...

На Україні виявилося дуже багато кореспондентів, які зібрали величезний матеріал по етнографії (а в деякій мірі там знайшли відбиття і антропологічні описи) українців.

Справжні антропологічні дослідження морфології українського народу почалися в 1861 р. У збірнику Київського університету була опублікована стаття київського антрополога І. С. Коперніць-

---

[5] А. Шафонский, Черниговского наместничества топографическое описание, К., 1851, стор. 23—25.

[6] Доношение графу П. А. Румянцеву от Бунчукового товарища Федора Туманского, корреспондента С.-Петербургской Академии наук, с присоединением двух программ для описания Малороссии. 1779 года 6 декабря. Відділ рукописів Державної публічної бібліотеки АН УРСР, І 2231, стор. 10.

кого «Предварительные данные о краниологических исследованиях строения славянских черепов» [7].

Колекція Коперніцького складалася з 20 українських, 20 російських, 5 польських та 2 лужицьких черепів, добре паспортизованих: росіяни — солдати, що народилися переважно в середньовеликоруських губерніях (Московській, Владимирській, Калузькій і Нижегородській) та померли в Київському військовому госпіталі, українці—здебільшого селяни.

Для обмірів Коперніцького характерна відносно велика кількість вимірюваних ознак та введення краніографа.

Коперніцький підтверджує результат попередніх (значно менших за кількістю досліджених об'єктів) дослідників, що слов'янські черепи відносяться до брахікефально-ортогнатного типу. Він стверджує, що слов'яни мають специфічний слов'янський антропологічний тип, який відрізняє їх за певними ознаками від інших брахікефальних ортогнатних народів.

При цьому дослідник допускає надзвичайно великі узагальнення, характеризуючи типи народів (греків, естів) на підставі лише 1—2 черепів. Досить просто намагається він довести й існування загальнослов'янського типу. Серед його слов'янських черепів переважали брахікефальні, тому, твердить він, загальнослов'янський тип — брахікранний. Відносно численна брахікранна група черепів українців зайняла по ряду ознак середнє положення, через що і була визначена Коперніцьким як така, що найбільш повно зберегла слов'янський расовий тип. Лужицькі черепи (а їх всього два) відрізняються від загальнослов'янського типу незначною висотою і дуже великою шириною, польські (чотири екземпляри) — навпаки, виявилися більшими за висотним діаметром, російські— менші за поперечним. Отже, навіть на матеріалах Коперніцького загальнослов'янський тип виявляється фікцією, а методика його виділення не витримує наукової критики.

[7] «Университетские известия», т. I, К., 1861, стор. 81—103.

У розвідці Коперніцького, виданій в 1869 р. французькою мовою [8], розглядаються 20 російських та 27 українських черепів, до яких додані 23 черепи фінських народів та обміри на живих — 6 росіян, 11 українців і 6 представників фінських народностей. Автор безапеляційно стверджує, що за формою голови росіяни значно відрізняються від українців (які нібито зберегли первинні слов'янські особливості), відхиляючись в сторону фіннів, через що основний тип росіян має не слов'янське походження, як в українців і поляків, а фінське. Ці погляди Коперніцького, хоч дуже мало пов'язані з наукою, набули досить великого поширення у польських і зарубіжних антропологів, а також у українських націоналістів.

Цікавою є праця українського дослідника, прозектора Київського університету В. Проценка, присвячена вивченню черепів українців і порівнянню їх з черепами росіян та німців. Це дослідження виконане за ініціативою проф. Беца і викладене в 1870 р. на засіданні Київського товариства дослідників природи.

Українська серія складалася з 45 чоловічих і 23 жіночих черепів уродженців Київської, Волинської, Чернігівської та Полтавської губерній.

Російські чоловічі черепи складали серію з 32 екземплярів.

Аналізуючи матеріал, Проценко вірно зазначає: «...Висновок д-ра Коперніцького, що «малороси більше зберегли чистоту загальнослов'янського краніологічного типу», дуже хиткий і хиткий тому, що у нього не було надійного критерію для такого висновку. Тепер я не можу погодитись і з другим його положенням, що великороси являють собою значний ухил від загальнослов'янського краніологічного типу... Наші дослідження свідчать, що всі величини майже ідентичні як для черепів малоросів, так і ве-

[8] Kopernicki M., Quelques observations cephalometriques sur les Ruthenieus, les Russes et les Finnes de l'Est, Bull: Soc. Anthr., Paris, II ser., t. 4, 1869.

ликоросів»[9]. Щоб говорити про близькість або відхилення від норми, цілком слушно говорить Проценко, треба насамперед встановити норму типового черепа, а для цього необхідний багатий матеріал, принаймні не такий, який мали Ретціус, Коперніцький та ін.

У 1862 р. в Лейпцігу вийшла книга німецького вченого Г. Велькера[10], у якій на відносно великому порівняльному матеріалі розглядаються морфологічні відмінності черепів 40 народів світу, вікова динаміка кісток черепа та ряд інших питань.

Серед вивченого матеріалу є 12 російських та українських черепів. Велькер характеризує їх як брахікефальні (покажчик голови 80,4) та ортогнатні.

Буржуазний етнограф П. Чубинський у 1877 р. намагається вперше на основі масових досліджень українського населення охарактеризувати антропологічний тип українців. Матеріалом для цього служать 1366 бланків (розроблені етнографо-статистичною експедицією у західноросійський край), надісланих лікарями рекрутських комісій[11].

Чубинський говорить про відносну високорослість українців Центральної України, про переважання серед них брюнетів (72% темно-русих та чорноволосих); половина досліджених має сірі очі, 17,5%—голубі, решта—карі та чорні.

Профіль спинки носа у 70% випадків прямий, у 11%—горбатий, у 18%—угнутий; це і всі ознаки, які можуть становити для нас інтерес, оскільки решта або визначалась лікарями дуже приблизно (наприклад, форма голови), або ж брались такі ознаки, які не використовуються в сучасних дослідженнях з етнічної антропології (наприклад, характер ходи, її швидкість тощо).

Чубинський, базуючись, очевидно, не стільки на наявних у нього антропологічних бланках, які охоплювали переважно Центральну Україну, скільки на візуальних спостереженнях, історичних та етнографічних матеріалах, говорить, що український тип не позбавлений характерної тюркської домішки; при цьому він згадує про поселення чорних клобуків та пізніших татар.

Меншим був вплив південнослов'янського та румунського елементів. Цікаво, що Чубинський намагається не тільки виділити антропологічні типи українців (таких він знаходить три — український, подільський та поліський, аргументуючи їх, щоправда, лише переважно за зростом, частково — за пігментацією), а й обгрунтувати (використовуючи матеріали історії, етнографії, діалектології, антропології та етнопсихології) поділ всієї України на три великі історико-етнографічні області.

Чубинський і український діалектолог Михальчук (який склав першу діалектологічну карту української мови, покладену в основу всіх дальших карт) твердять, що історико-етнографічні області відповідають до певної міри територіям середньовічних східнослов'янських племен. Але в той період такі висновки не можна було достатньо науково обгрунтувати, бо археологічні матеріали були дуже обмежені, антропологічний — також був надзвичайно фрагментарний та недосконалий (це стосується і етнографії), а локалізація Михальчуком дулебів у західній Волині по єдиній назві села Дуліби також не витримує критики. І все ж думки Чубинського та Михальчука, нехай часто наївні та недосить аргументовані, у ряді випадків становлять інтерес і тепер, особливо їх сміливі здогади, що виникали завдяки залученню різноманітного матеріалу при постановці складних проблем.

Працею Чубинського скористався І. Мейєр[12] для порівняння антропологічного складу наддніпрянських і галицьких українців. Він констатує, що над-

---

[9] В. Проценко, Антропологические этюды.— «Записки Киевского общества естествоиспытателей», т. II, К., 1871, стор. 130—137.

[10] H. Welcker, Untersuchungen über Wachstum und Rasse des menschlichen Schädels, Leipzig, 1862.

[11] «Труды этнографо-статистической экспедиции в Западнорусский край», т. 7, 1877.

[12] Majer, Charakterystyka fizyczna Rusinów naddnieprzanskich z charakterystyką Rusinów galicyjskich.— «Zbiór wiadomości do antropologji krajowej», t. III, 1879, стор. 28—35.

Національність і кількість досліджених / Ознаки	Українці		Поляки		Євреї	
	чоловіки (472)	жінки (133)	чоловіки (1187)	жінки (214)	чоловіки (118)	жінки (25)
Колір очей:						
світлі	53	38	58	48	30	28
темні	32	46	25	33	58	60
Середній бал	0,79	1,08	0,67	0,85	1,28	1,32
Колір волосся:						
біляве	0	0	1	1	1	0
світло-русяве	29	30	39	41	14	20
русяве	45	47	41	36	32	12
темно-русяве	7	5	11	18	20	30
чорне	19	17	8	4	31	38
Середній бал	1,16	1,08	0,87	0,84	1,65	1,86

дніпрянські українці значно вищі за галицьких. При оцінці пігментації і покажчика голови Мейєр відмічає різницю у методиці їх визначення. Але висновок, що серед галичан дещо більший процент темноволосих і темнооких (на 6—7%), трохи більший процент короткоголових і майже вдвоє менше осіб з угнутою спинкою носа, відображає в цілому вірну картину.

У 1877 р. І. Коперніцький разом з І. Мейєром опублікували працю «Фізична характеристика галицького населення», де узагальнили наслідки обмірів повітовими лікарями близько 5 тисяч призовників української, польської та єврейської національності, проведені за програмою Антропологічної комісії Кракова. Аналізу було піддано зріст, окружність грудей, діаметри голови і обличчя, колір та форма волосся, колір шкіри і очей, форма спинки носа (за цією повною програмою обслідувані лише 2275 призовників, у решти визначались лише зріст і пігментація).

Автори дають таблиці ознак по окремих національностях у повітах. Вони констатують ряд відмінностей між національностями, іноді вказують на цілком вірно підмічені закономірності. Але через різнорідність матеріалу (який збирала велика кількість лікарів за різною методикою), а також відсутність аналізу по історико-етнографічних областях (повітові дані часто не відрізняють горців від жителів рівнин) наукової переконливості в їхніх розробках та висновках немає. Все це можна сказати й про другу частину їх праці, що вийшла з друку в 1885 р.[13], де фігурують вже не призовники, а особи більш старшого віку (від 25 до 50 років і вище), також обслідувані лікарями в повітах (всього 2189 чоловік, у тому числі 372 жінки). Автори підмічають за деякими ознаками вікові та статеві відмінності, говорять про неоднорідність антропологічного складу українців, поляків та євреїв, але неправильно надають дуже великого значення покажчику голови, твердячи, що брахікефалія — це споконвічна ознака слов'ян.

Цікаво зіставити ряд ознак, і в першу чергу, пігментацію по окремих народах, так, щоб матеріали можна було порівняти. Для цього ми відібрали кілька повітів, де одні й ті ж дослідники вивчали водночас і українців, і поляків і євреїв. Такі матеріали є по Горлицькому, Бродському, Кам'янецькому, Ново-Сончському, Скалатському, Бучачському, Ярославському повітах (праця 1877 р.) і по Красненському та Збаразькому повітах (праця 1885 р.). В усіх повітах, крім Ярославського, українське населення має значно більш темнопігментоване волосся і очі, ніж сусіднє — польське. Є відмінності і у розмірах обличчя (ці наслідки видні і в неуніфікованих таблицях Мейєра і Коперніцького).

[13] I. Majer, I. Kopernicki, Charakterystyka fizyczna ludności galicyjskiej.— «Zbiór...», t. I, 1877, стор. 3—181; t. IX, 1885, стор. 1—92.

Покажчик голови у українців карпатської зони (84—85) значно вищий, ніж у населення повітів, що межують з Волинню (81—82),— Кам'янецького, Бродського, Скалатського.

Наведена вище таблиця характеризує пігментацію очей і волосся українців, поляків та євреїв Галичини.

Як видно, серед українців жінок карооких приблизно на 1/3 більше, ніж чоловіків, а світлооких менше на 15%. Приблизно таке ж співвідношення і у поляків. Пігментація волосся, навпаки, темніша у чоловіків (за винятком євреїв).

У 1881 р. опубліковано працю Р. Еркерта «Антропологические измерения некоторых кавказских народов и малороссов Харьковской губернии». Крім 85 кавказців (адигів, інгушів, грузинів, аджарців, вірмен, азербайджанців), Еркерт дає бланки 80 українців (32—Ізюмського, 32—Зміївського та 16—Старобільського повітів) без середніх арифметичних величин, виміряних за інструкцією Вірхова (без описових ознак, відмічено зріст, діаметри голови і обличчя). Покажчик голови у українців — 83,2, покажчик обличчя — 84,8; Еркерт відмічає, що останній менший, ніж у кавказьких народів.

Ентузіастом-антропологом був земський лікар Кобеляцького повіту Полтавської губернії В. Емме. У своїй книзі [14] він закликає лікарів вводити антропологічні дослідження в медичну практику. Додана до праці таблиця кольору волосся та очей чоловіків, жінок і дітей Кобеляцького повіту (всього 1640 чол.) не втрачає свого значення і нині, з неї добре видно, що для жінок характерна темніша пігментація очей і більш світла — волосся.

Наступна праця І. Коперніцького про українців-горян [15] грунтується вже на власних обмірах ряду етнографічних груп українців: лемків (46 чол.), «полонинців» (точніше, східних лемків, 25 чол.), бойків (33 чол.), «тухольців» (бойків-тухольців, 36 чол.), гуцулів (48 чол.). Найбільш світлопігментовані — лемки, темнопігментовані — гуцули і бойки-тухольці (останні мають порівняно великий діаметр вилиць). Коперніцький говорить про неоднорідність антропологічного складу досліджуваних, про те, що етнографічна та мовна єдність помітна більше, ніж антропологічна. Правильним є висновок, що за морфологічними рисами горяни-українці істотно не відрізняються від українців рівнинних районів Галичини.

Пізніше у невеликому повідомленні [16] В. Емме підкреслює, що у виділеній ним групі брюнетів (24 чол.) покажчик голови 81,1 (у підгрупі брюнетів з особливо темними очима цей покажчик падає до 79,6), в той час як у групі шатенів (11 чол.) покажчик голови — 83,4, у групі блондинів — 83,2.

У праці «О множественности антропологических средних типов великорусских и малорусских черепов» [17] В. Емме вказує, що аналіз серії російських черепів, вивчених Малієвим, та української серії (41 випадок) показує велику питому вагу доліхокефалів, яких серед українців навіть більше, ніж серед росіян за матеріалами Малієва. В. Емме приходить до висновку, що у росіян та українців існує не один, а кілька середніх типів, зокрема у українців: а) довгоголовий, чорноволосий і темноокий; б) короткоголовий, чорноволосий і темноокий; в) короткоголовий світлий тип.

У 1886 р. В. Дібольд [18] дослідив 200 українців Уманського повіту, Київської губернії. Це досить сумлінна робота, в якій досліджена значна кількість ознак. Проте висновок, що українці ніби належать до північного слов'янського типу, який вони добре зберегли, не дуже узгоджується з матеріалами, наведеними автором.

Певний інтерес становить робота К. С. Ікова «Заметки по кефалометрии

[14] В. Е. Эмме, Антропология и медицина, Полтава, 1882, стор. 1—126.

[15] I. Kopernicki, Charakterystyka fizyczna Corali ruskich.— «Zbiór..», t. 13, 1889, стор. 1—54.

[16] «Протоколы заседания антропологического отдела 1885—1886 гг.», в. 1, М., 1886, стор. 62—65.

[17] «Известия ОЛЕАЭ при Московском университете», т. 49, в. 4, стор. 333—344.

[18] Diebold W., Ein Beitrag zur Anthropologie der Kleinrussen, Dorpat, 1886, стор. 1—45.

белорусов сравнительно с велико- и малорусами»[19], де по українцях використані матеріали В. Емме (Полтавська губернія) і В. Дібольда (Київська губернія). Іков відмічає значну різницю черепного покажчика полтавських українців (80,66) в порівнянні з київськими (82,53) (близькі співвідношення дають і наші матеріали по сучасному населенню цих зон), вбачаючи в цьому типологічні відміни; проте Іков невірно пояснює брахікефалію українців Київської губернії переселенням населення з карпатської зони в збезлюднену Київщину. Одночасно дослідник говорить про морфологічну близькість трьох східнослов'янських народів і встановлює, що з віком покажчик голови знижується головним чином завдяки зменшенню поперечного діаметра.

Спроба дати антропологічну характеристику українців належить М. В. Гільченку, який у 1895 р. видав дві розвідки. В праці «Кубанские казаки»[20] Гільченко викладає матеріали докладного антропологічного дослідження 61 кубанського козака 21—28-річного віку, доповнюючи його визначенням пігментації волосся і очей ще в 156 кубанських козаків, у 207 солдат-українців—уродженців Харківської губернії і 103—Полтавської губернії. Крім того, Гільченко широко залучає і матеріали по українцях, зібрані його попередниками. У висновках він вказує на значну домішку як у кубанців, так і в усіх українців, тюркської та іранської крові (що, на думку Гільченка, виходить з зіставлення розмірів переважно обличчя і черепа, хоч це зіставлення і не базується на якихось значних і різнобічних матеріалах, а більше підтверджується міркуванням з історії Росії). Підкреслюється високий зріст українців і брахікефалія, а також малі абсолютні і відносні величини черепних розмірів і величини носа, верхньої і середньої третини обличчя. Говорячи про близькість типу кубанців до загальноукраїнського типу, дослідник водночас відмічає і значні локальні відміни всередині цього типу.

В роботі «Антропологический тип малороссов»[21] Гільченко більш популярно викладає висновки попереднього дослідження.

Професор Д. М. Анучин у відомій праці «О географическом распределении роста мужского населения», яка грунтується на детальному аналізі і картографуванні даних загальної військової повинності в Європейській частині Росії за 1874—1883 рр., підкреслює, що більшість губерній, населених українцями, дають високий зріст — 165—167 *см* і тільки на півночі України зріст опускається до 164 *см*. Аналізуючи історію та етнічні процеси на території України, Анучин пише: «Антропологічний тип малоросів, незважаючи на домішку інородницьких елементів, безсумнівно, зберіг у собі ще багато ознак, характерних для древніх слов'ян взагалі, і південноруських древніх слов'ян зокрема. До цих ознак можна віднести і високий, порівняно, зріст, в якому древні слов'яни змагалися з германцями»[22].

Д. М. Анучину належить загальна антропологічна характеристика українців в енциклопедичному словнику Брокгауза та Ефрона (1896): «У фізичному відношенні малороси відрізняються, загалом, від білорусів і великоросів Середньої Росії насамперед своїм зростом, який у середньому на 1—4 *см* вище... Дальші відміни становлять великий процент темноволосих (60—70%), темнооких (хоча нерідкі також і блакитноокі) і смуглошкірих у порівнянні з білорусами й великоросами і надто з поляками... Голова абсолютно і по відношенню до зросту невелика, лоб і ніс також... за формою переважає голова коротка і широка (брахікефалія), до деякої міри більше, ніж у поляків та великоросів... Антропологічно не підлягає сумніву, що малороси повинні були сприйняти в себе чимало крові древніх тюркських народів Південної Росії — принаймні більше, ніж

[19] «Дневник антропологического отдела», в. IV, М., 1890, стор. 99—106.

[20] «Известия ОЛЕАЭ», т. XC, в. 2, М., 1895.

[21] «Киевская старина», 1895, т. XIX, июнь, стор. 323—331.

[22] «Записки Русского географического общества», т. VII, в. I, М., 1889.

великороси, які зате асимілювали багато фінських народностей».

Матеріали з антропології українців Поділля та південно-східної Київщини зібрав антрополог Ю. Талько-Гринцевич, поляк за національністю. На основі дослідження українців Звенигородського повіту[23] і матеріалів Галичини та північної Київщини, Талько-Гринцевич намагається не тільки дати антропологічну характеристику українців, а й визначити їх етногенез.

Основні його положення:

1. Сучасний тип українців мішаний.
2. Раніше серед них переважав темний тип.
3. Наявність близько 60% (за даними автора) світлооких свідчить про те, що значна частина збезлюдненої татарською навалою України була колонізована світлооким польським населенням.
4. Спочатку слов'янський тип був єдиним, характеризувався брахікефалією, концентрувався в Карпатських горах і найбільш повно зберігся у польської шляхти.

У наступних роботах, наприклад, у статті про з'їзд слов'янських археологів у Празі[24], Талько-Гринцевич деталізує свою теорію. Сучасне слов'янське населення він поділяє на два основні типи: короткоголовий, темний, високорослий, і більш довгоголовий, світлий, до якого відносяться північні поляки, білоруси та росіяни. Перший тип — праслов'янський, рицарський, експансивний. Розселяючись з Карпат, він завоював пасивні литовські і фінські племена, передав їм свою мову і культуру, але розчинився в масі аборигенів, тому у росіян, білорусів і північних поляків антропологічний тип — неслов'янський. Справжнім носієм праслов'янського «рицарського» типу є польська шляхта, яка нібито, за спостереженнями і враженнями Талько-Гринцевича, вищого зросту, більш темнопігментована і брахікефальна в Польщі, Білорусії і на Україні, ніж простий народ. Теорія походження слов'ян Талько-Гринцевича антинаукова, вона оголошує пануючу соціальну групу — польську шляхту — особливою, давньою, войовничою, «рицарською» расою, ставлячи її над масами трудового народу.

Робота В. В. Петрова «Сравнение антропометрических данных о призывниках Курской губернии»[25] (аналіз бланків медичного обстеження призовників — селян Грайворонського, Путивльського, Рильського, Суджанського, Щигровського та Ново-Оскольського повітів — 1396 росіян і 1326 українців) становить інтерес як одне з перших порівняльних досліджень цих двох народів. Середній зріст і окружність грудей в основному однакові, це можна сказати й про пігментацію волосся і очей, але перша в українців дещо світліша, ніж у росіян (підрахований нами середній бал відповідно 1,58 і 1,63), а друга, навпаки, трохи темніша (середній бал 0,65 і 0,59). При однаковому зрості українці виявляються відносно більш довгоногими.

Для порівняльного антропологічного вивчення росіян і українців зібраний значний матеріал харків'янином А. М. Красновим. Почавши роботу в 1890 р., Краснов продовжив її в 1898—1899 рр., займаючись обстеженням призовників[26]. Правда, ознак, що використовуються в етнічній антропології, він зібрав не багато. В 1902 р. він публікує статтю «Материалы для антропологии русского народа», де поряд з результатами обстеження уродженців південноросійських губерній наводить нечисленні спостереження по українцях. В деяких південноросійських губерніях населення має приблизно однакову з українцями пігментацію. Краснов відмічає в складі

[23] Ю. Д. Талько-Гринцевич, Физическая характеристика украинского народа.— «Протоколы заседания Русского Антропологического общества при СПб Университете за 1890—1891 гг.», СПб., 1892.

[24] Ю. Д. Талько-Гринцевич, Съезд археологов и антропологов в Праге в 1912 г.—«Труды Троицко-Кяхтинского отделения Приамурского отдела ИРГО», т. 15, в. 3, СПб., 1914; Ю. Д. Талько-Гринцевич, К антропологии населения Подолии, СПб., 1898, стор. 1—4.

[25] В. В. Петров, Сравнение антропометрических данных о призывниках Курской губернии.— «Дневник отдела Антропологии ЕАЭ», в. I, 1893, стор. 13—32.

[26] А. Н. Краснов, Материалы для антропологии русского народа.— РАЖ, 1902, № 3.

українського народу кілька антропологічних типів.

Опубліковане в 1904 р. дослідження Ф. Білодіда [27], присвячене лише одному селу Кролевецького повіту Чернігівської губернії, не втратило свого значення і тепер. Автор одночасно з чоловіками обслідував також жінок та дітей. Вивчена група брахікефальна і відносно висока на зріст. У жінок при більш темній пігментації очей, волосся трохи світліше, ніж у чоловіків. Автор встановлює також факт потемніння волосся з віком. В тому ж році з'явилася менш важлива для антропології українців стаття О. Кожухова про населення Володимир-Волинського повіту [28]. Видається сумнівним дуже малий поперечний діаметр голови — 148,3 *мм* (наші дослідження в цьому районі зафіксували величину в 158 *мм*).

Невелика праця М. Янчука [29] присвячена українському населенню Підляшшя. З наведених ним матеріалів видно, що жінки мають дещо темнішу пігментацію очей і одночасно у них в порівнянні з чоловіками значно світліше волосся. Звичайно у підляшан переважають світлі очі. Дуже важливими є вказівки Янчука про значну близькість українців-підляшан до білорусів, і, з другого боку, обох цих народів до обслідуваних ним же литовців. На жаль, автор часто дає не середні, а лише мінімальні та максимальні величини.

Лікар І. І. Пантюхов, автор антропологічних досліджень ряду кавказьких народів, провів порівняльне дослідження призовників-українців Київської губернії [30]: південної частини—Уманського повіту і центральної—Київського повіту. Населення Уманського повіту має помітно більш темну пігментацію очей (33%) і волосся (60%), в Київському—відповідно — 17% та 51%. Цікаве спостереження дослідника про те, що населення міст (Києва та Одеси) більш темнопігментоване, ніж сільське населення цих же повітів.

Пантюхов виділяє антропологічні типи українців, намагаючись додати до нечисленного і часто малопорівняльного антропологічного матеріалу аналіз закінчень українських прізвищ. Слід зауважити, що російські антропологи, як правило, відмежовувались від расизму, але Пантюхов широко використовує расистські «теорії» Ляпужа і Гобіно, тлумачачи з расистських позицій історію деяких народів Росії.

Через десять років після опублікування праці Краснова вийшло подібне, але обгрунтоване на значно ширших матеріалах, дослідження російського антрополога О. М. Чепурковського [31]. Широко застосовуючи географічний метод виділення типів та вивчивши варіації покажчика голови і пігментації здебільшого тільки російського населення (в праці наявний матеріал і по українцях та деяких інших народах), Чепурковський виділив в складі російського народу валдайський тип — брахікефальний, середньопігментований (у районах, що прилягають до Валдайської височини) та тип мезокефального «східного великороса» (він займає значну частину Рязанської, Тамбовської і Пензенської губерній), на погляд дослідника дещо більш пігментований. Третій тип, за Чепурковським, являють собою українці, для яких характерна більш темна пігментація і брахікефалія. З матеріалу таблиць видно, що найбільш темнопігментовані українці Бессарабії (85 чол., покажчик голови невисокий—82,3—82,5). В Обоянському повіті Курської губернії покажчик лише 81,3 і ніяких розрізнень з росіянами в пігментації не виявляється. Чепурковський і далі продовжував свою роботу, опублікував уже після Жовтне-

[27] Ф. Белодед, К антропологии малорусского населения Черниговской губернии.— РАЖ, 1904, № 1-2, стор. 121—153.

[28] А. Кожухов, Малороссы Волынской губернии.— РАЖ, 1904, № 1-2, стор. 154—159.

[29] Н. А. Янчук, К антропологии малорусов-подлясян.—«Сборник в честь 70-летия Д. Н. Анучина», М., 1913.

[30] И. И. Пантюхов, Киевский и Уманский уезды в антропологическом отношении, К., 1907, стор. 1—48.

[31] Е. М. Чепурковский, Географическое распределение формы головы и цветности крестьянского населения преимущественно Великороссии.— «Известия ОЛЕАЭ при Московском университете», 1912.

вої революції (1921) статтю[32] з коротким текстом та численними таблицями, що узагальнюють вивчення пігментації та покажчика голови у заново обслідуваних Чепурковським 27 000 солдатів. Матеріал поділено по губерніях, а в ряді великоруських губерній — по повітах. Аналіз матеріалу по українцях показує, що найбільший процент темнооких дає Катеринославська губернія, де трохи знижується і покажчик голови.

Найбільш світлопігментоване населення Чернігівської губернії, далі—Харківської, Подільської і, нарешті, Київської та Волинської губерній. Роблячи висновки з усього матеріалу, Чепурковський вказує на дещо більш темну пігментацію населення України, ніж Великоросії, на світліше забарвлення білорусів Могильовської та Мінської губерній, а також Костромської губернії. Кореляції між зниженням покажчика голови та збільшенням пігментації у Великоросії Чепурковський не одержав. Але виділені ним типи в складі російського народу твердо лягли в основу наступних досліджень російських антропологів.

Новий період в антропологічному вивченні українців починається після Великої Жовтневої соціалістичної революції. В 20-х і середині 30-х років нашого століття значні антропологічні дослідження на Україні — здебільшого в Харківській та Сумській областях — були проведені харківськими антропологами-лікарями Л. П. Ніколаєвим (керівник Антропологічного кабінету Українського психо-неврологічного інституту), О. В. Недригайловою, Г. І. Чучукало, М. С. Фершт та іншими авторами ряду статей у збірниках матеріалів з антропології України, виданих в 1926—1929 рр. Інтереси харківських антропологів концентрувались на питаннях морфології (зокрема, морфологічних розрізнень у міських та сільських жителів, різних соціальних та виробничих груп населення), фізичного розвитку дітей, прикладної антропології. Не була залишена осторонь і етнічна антропологія України. Велика кількість досліджених, ретельність в збиранні матеріалу та опрацювання його методом варіаційної статистики з широким вивченням кореляції ознак сприяли тому, що робота Харківської антропологічної школи привернула увагу антропологів багатьох країн світу. Для етнічної антропології велике значення має порівняльне дослідження українців (4502 чол.), росіян (1735 чол.) і євреїв (198 чол.) Харківської округи, а також жінок-робітниць цих національностей.

За цими даними, пігментація волосся та очей в українців дещо інтенсивніша, ніж у росіян, як по чоловічому, так і по жіночому матеріалу, відносно більш високий зріст і більше виражена брахікефалія, складка верхньої повіки у українців-чоловіків ледь менша, ніж у росіян, але, з другого боку, у українців менше вузькохвилястого волосся і рідше, ніж у росіян, зустрічається широка щілина ока. Істотних відмін в розмірах обличчя не відмічається. Матеріали харківських антропологів свідчать також і про статеві відмінності в пігментації очей і волосся. Що ж до морфологічних розрізнень в соціальних групах, на яких концентрували свою увагу харківські антропологи, то вони в ряді випадків помітні, але дослідження і аналіз їх не є нашим завданням. Зазначимо тільки, що колір очей у жителів міста Харкова трохи темніший, ніж у селян Харківської округи, які мають дещо вищий покажчик голови, ніж жителі міста. Подібні висновки щодо різниці пігментації і покажчика голови зробив і Пантюхов, обстеживши міське і сільське населення Києва та Одеси. (Матеріали, що є у нас, також підтверджують більш темну пігментацію жителів міста Малина в порівнянні з уродженцями сіл Малинського району). Однак це питання потребує більш повного вивчення.

Крім Харкова, антропологічна робота провадилася в Києві, в Кабінеті антропології ім. Ф. Вовка при Українській Академії наук. Щоправда, цей кабінет не

[32] Е. М. Чепурковский, О цветности крестьянского населения России и связи ее с головным указателем.— «Журнал Казанского медико-антропологического общества», в. 1, Казань. 1921, стор. 18—97.

став науковим організаційним центром антропологічної науки на Україні, його штат складався з двох співробітників, які обслідували тільки кілька груп українців (на Поділлі, Київщині, Дніпропетровщині)[33]. Та й методика дослідження залишалася старою, основні положення Ф. Вовка тяжіли над працями співробітників кабінету. Так, в роботі «До антропологічного типу українського населення» А. Носов хоч і говорить, що для з'ясування антропологічного складу українців необхідно зібрати новий, значно більший матеріал, але, характеризуючи українців, подає вовківську теорію расового складу українців[34].

Слід згадати й про роботу В. Бушковича[35], основану на вимірах 100 черепів українців Херсонщини, Київщини, Поділля й Харківщини. Бушкович підкреслює неоднорідність расового складу українців і дещо знижений черепний покажчик серії (80,3), значення якого він переоцінює і, грунтуючись на ньому, робить широкі історичні узагальнення.

На початку 30-х років В. В. Бунаком була опублікована антропологічна класифікація народів Східної Європи. На Україні дослідник намічає чотири типи, хоч і говорить, що матеріалів для їх характеристики дуже мало[36]. 1. Волинський тип займає верхню Горинь, характеризується зростом 168 *см*, покажчик голови приблизно 82. 2—3. Правобережний і чернігівський відносно темнопігментований (28% темних очей), брахікефальний (покажчик голови 83—84), зріст 169 *см*. 4. Центральноукраїнський — переважно на Лівобережжі — зріст 170—171 *см*, покажчик голови — 83.

Правобережний тип В. В. Бунак відносить до нижньодніпровської раси, яка входить в коло альпійсько-карпатської раси як самостійний варіант. Центральноукраїнський тип локальний і є порівняно новим варіантом правобережного типу. Волинський і чернігівський типи близькі до сусідніх типів росіян і білорусів.

В 1936 р. С. Шлугером був опублікований матеріал М. М. Чебоксарова[37], який дослідив українців Котовського району (тепер Одеська область). Вивчена група характеризується відносно темною пігментацією очей, брахікефалією, переважанням угнутих форм спинок носа над опуклими, середнім розвитком третинного волосяного покриву. За рядом ознак українці близькі до молдаван, але мають менш інтенсивну пігментацію волосся і очей і дещо різняться від них більшими широтними діаметрами голови й обличчя, меншим ступенем вираження хвилястості волосся та розвитку бороди. Взагалі досліджена група, безумовно, відноситься до центральноукраїнської зони. Написана Чебоксаровим розвідка з антропології українського народу залишилась неопублікованою.

Нарешті, в 1948 р. вийшла нова публікація В. В. Бунака з антропології українців — детальне обстеження 9 українських і 1 угорської групи Закарпаття[38], але матеріал по українцях опубліковано сумарно. Дослідник виділяє на сході області (Гуцульщина) більш брахікефальний варіант з сильним розвитком третинного волосяного покриву, вузьким обличчям, значним переважанням опуклих форм спинок носа над угнутими. Західний варіант має менше темнопігментованих очей, більший поздовжній діаметр голови. Центральний варіант водночас темнопігментований. Дані цієї роботи дуже добре узгоджуються з нашими.

В середині 50-х років Р. С. Левман

---

[33] Ан. Носов, Матеріали до антропології України. Українці Поділля.— «Етнографічний вісник», кн. 5, К., 1927, стор. 94—125; Ан. Носов, Матеріали до антропології України. Українці Дніпропетровщини.— «Журнал геолог.-геогр. циклу ВУАН», № 3-4; Ткач М., Антропологічні поміри людності села Бондарової на Шевченківщині.— «Антропологія», т. I, 1929.

[34] А. Носов, До антропологічного типу українського населення.—«Вісник природознавства», 1927, № 3-4, стор. 200—204.

[35] В. Бушкович, Crania Ucrainica.— «Український медичний архів», 1927, т. 1, в. 2—3, стор. 141—167.

[36] Bunak V. Neues Material zur Ausänderung anthropologischer Typen unter der Bevölkerung Osteuropas.— «Zeitschr. für Morphol. und Anthropol.», XXX, 1932.

[37] С. А. Шлугер, Материалы по антропологии молдаван.— АЖ, 1936, № 4, стор. 379—412.

[38] В. В. Бунак, Антропологические исследования в Закарпатской области.— КСИЭ, в. 4, 1948, стор. 18—25.

поряд з молдаванами вивчила невелику групу українців Північної Молдавії, яка виявилася мезокефальною. Ці дані не були опубліковані до останнього часу.

В період першої світової війни австрійські антропологи Пех і Кирле обстежили українців Західної Волині (чоловіків, жінок і дітей—всього 1281 чол.), які перебували в австрійських таборах для військовополонених. Опублікована Г. Пех праця [39]— дуже ретельне дослідження, яке розглядає багато описових ознак та їх варіацій в залежності від віку та статі. У складі волинян Пех виділяє кілька типів. Російський царизм намагався тримати народні маси у темряві, безграмотності, тому серед обміряних Пехом і Кирле дорослих українців-волинян таких, що не вміють читати і писати, виявилось 75% чоловіків, і понад 99% жінок!

У 1932 р. чеський антрополог В. Сук опублікував працю «Антропологія Підкарпатської Русі» [40], що є наслідком серологічного та антропометричного дослідження 1800 чоловіків, жінок та дітей, переважно української національності. Антропологічний матеріал дуже обмежений: тільки покажчик голови, обличчя та носа і пігментація волосся та очей. Автор виділяє на сході Закарпаття (сучасний Рахівський район) динарський тип, відносно високий на зріст, вузько- і довголиций; вся остання територія Закарпаття, за Суком, зайнята лапоноїдним типом балтійського походження, низькорослим та широколицим, нібито генетично значно відмінним від гуцульського населення, хоча на стор. 11 автор говорить, що між вивченими групами за соматологічними і серологічними даними існує велика подібність.

Гуцули Галичини були обслідувані італьянським антропологом Л. Чіпріані [41]. Вивчена ним група високоросла (170,4 *см*), брахікефальна (84,4), відносно світлоока і темноволоса.

Серйозна праця по гуцулах Буковини належить антропологу Румунії О. Некрасовій [42]. Некрасова зробила досить ретельне дослідження 100 українців-гуцулів з 20 буковинських сіл. Автор наводить великий порівняльний матеріал (гуцули за вимірювальними ознаками досить схожі на деякі групи молдаван, обслідуваних Некрасовою, але пігментація у перших світліша) і приходить до правильного висновку, що основний антропологічний склад гуцулів — слов'янський.

Ряд польських антропологів (Я. Мідлярський, І. Міхальський, Я. Чекановський та ін.), вивчаючи антропологічний склад поляків, торкалися і матеріалу по українцях, але часто він не виділений і не відокремлений від загальнопольського, що утруднює його розгляд.

Українські буржуазні націоналісти намагалися і намагаються в наш час, фальсифікуючи дані з антропології українців, використати їх для «теоретичного» обгрунтування ідеологічних основ націоналізму. Українські расисти твердять, що расовий склад українського народу особливий, древній, істинно слов'янський, відносно чистий, пов'язаний за походженням з народами Західної Європи та істотно відмінний від росіян, з якими українці нібито не мають майже нічого спільного ні за антропологічним типом та походженням, ні за матеріальною і духовною культурою, сімейним та суспільним побутом тощо. В основі таких расистських схем лежить антропологічна теорія Ф. К. Вовка—українського буржуазного антрополога та етнографа, який, щоправда, сам до расистських тверджень не доходив.

Розглянемо праці Ф. Вовка (грунтуючись на виданнях 1908 [43] і особливо

---

[39] H. Pöch, Beiträge zur Anthropologie der ukrainischen Wolhynier. Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien, Bd. 55, № 6, Wien, 1925, стор. 289—333.

[40] V. Suk, Anthropologie Podkarpatske Rusi.— «Spisy vydavane prirodovedeckou faculten Masarykovy Universitetu», Brno, 1932, стор. 3—28.

[41] Cipriani L., Eine Rassenuntersuchung bei den Hutzulen, стор. 141—167.

[42] Necrasov O. C., Contribution à l'étude Anthropologique des Houtzoules de ce groupement ethnique.— «Annales, scientifiques de l'Université de Jassy», XXVII, 1942.

[43] Вовк, Хв., Антропометричні досліди українського населення Галичини, Буковини і Угорщини. І. Гуцули.—«Матеріали до українсько-руської етнології», т. X, Львів, 1908.

1916 рр.[44]) з точки зору їх методики та основних положень.

У методичному відношенні дослідження школи Вовка стояли не на високому рівні: дані його учнів дуже часто незіставні між собою. Так, наприклад, за Артюховим, українці центральних повітів Київської губернії начебто мають темних очей у 12 разів більше, ніж світлих, а за Крижанівським (побузьких районів Поділля) — навіть у 23 рази, в той час як матеріали Руденка по південно-західних повітах Полтавської губернії відбивають уже досить близькі до істини відношення: темних очей у півтора рази більше, ніж світлих[45].

Навіть матеріали, зібрані особисто Ф. Вовком, у ряді випадків незіставні між собою і різко суперечать даним інших дослідників. Так, у закарпатських та буковинських гуцулів угнуті спинки носа начебто в 12—15 разів переважають над опуклими (це в зоні, де, за Вовком, чітко виражений динарський тип; дані В. В. Бунака та наші по гуцулах Закарпаття дають в цьому районі найбільше, в 4—5 разів, переважання опуклих спинок носа над угнутими), а у сусідніх центральних бойків угнутих носів уже в три рази менше, ніж опуклих. Не додержував одного масштабу Вовк і при визначенні пігментації (наприклад, на північно-східній Волині він дає лише 2% очей змішаних відтінків; ця цифра дивує навіть самого автора).

Взагалі для школи Вовка характерне дуже велике завищення (іноді у 8—10 разів порівняно з сучасними дослідженнями) числа темних очей в українських матеріалах. Це саме, але в дещо меншій мірі, можна сказати і про темне волосся. Кількість світлих очей зменшується (Вовк відносив до світлих очей лише голубі, сірі він світлими не вважав). У рівнинних районах Галичини Вовк дає понад 50% темних очей та 10—15% світлих, в той час, як за сучасними дослідженнями (матеріали Української експедиції) темних очей тут лише близько 7%, а світлих 35—40%[46].

Теорія Ф. Вовка про антропологічний склад і походження слов'янських народів, зокрема українців, коротко зводиться до таких положень.

1. На словах погоджуючись із змішаним расовим складом всіх сучасних народів, Вовк заявляв, що українці являють собою у расовому відношенні «досить однорідне плем'я, темноволосе, темнооке, вище середнього або високого зросту, брахікефальне... Сукупність цих ознак ми вважаємо за можливе визнати українським антропологічним типом»[47]. Відхилення від цього однорідного українського расового типу, за Вовком, нечисленні, спостерігаються головним чином лише по окраїнах української етнічної території і цілком пояснюються змішуванням з сусідніми росіянами, поляками, білорусами та деякими іншими народами.

2. Вовк твердив, що всі слов'янські народи складаються з двох рас: динарської — високорослої, брахікефальної, темноволосої , темноокої,—до якої належать серби, хорвати, чехи, словаки та українці, і більш світловолосої та світлоокої, з пониженим покажчиком голови. Першу, динарську расу він оголошує протослов'янською, характерною для древніх слов'ян (причому ніяких доказів на користь цього не наводиться). Народи, що належать до неї — на думку Вовка—істинні слов'яни за расою і походженням, а поляки, росіяни та білоруси, що включили до свого складу ряд фінських і прибалтійських груп, нібито слов'яни лише за мовою, а не за антропологічним складом та етногенезом.

Незабаром після опублікування праця Ф. Вовка була піддана критиці Д. М. Анучиним. Він різко виступив проти основних положень Ф. Вовка, показав його тенденційність, неузгодженість з фактами та наукою, велику спро-

---

[44] Ф. Волков, Антропологические особенности украинского народа.— У зб. «Украинский народ в его прошлом и настоящем», т. II, Пг., 1916.

[45] Ф. Волков, цит. праця, стор. 443, 444.

[46] В. Д. Дяченко, Наслідки роботи Української антропологічної експедиції 1956 року.— «Матеріали з антропології України», в. 1, К., 1960, стор. 36.

[47] Ф. Волков, цит. праця, стор. 452.

щеність ряду тверджень. Так, Анучин відкинув ряд тверджень Вовка, що пояснювали варіацію ознак українців лише змішуванням з іншими народами. Не можна пояснити збільшення процента угнутих носів у українців змішуванням з росіянами, білорусами та поляками, оскільки перелічені народи мають дещо менше угнутих спинок носа, ніж українці, а зниження покажчика обличчя та збільшення діаметра вилиць впливом нібито широковиличного великоруського типу — адже обличчя у росіян вужчі, ніж у українців, а покажчик обличчя загалом вищий. Анучин також підкреслює[48], що наївно пояснювати деяке ослаблення пігментації волосся українців німецькими, а збільшення зросту на Кубані — осетинськими домішками. Переконливо говорить вчений про неоднорідність антропологічного складу сучасних народів, про незбіг лінгвістичних та антропологічних класифікацій. Слід зазначити, що у Анучина не було достатнього антропологічного матеріалу. Нові матеріали з урахуванням зібраних раніше, викладені у цій праці, повністю спростовують основні положення «теорії» Вовка. Підведемо коротко їх підсумок.

1. Український народ не являє собою один тип, до його складу входить кілька антропологічних типів.

2. Положення Ф. Вовка про темну пігментацію українців не відповідає фактам; світлооких українців в середньому у 5 разів більше, ніж темнооких (за шкалою В. В. Бунака), темних відтінків волосся (№ 4, 5, 27 за шкалою Фішера) приблизно 50%, синяво-чорного волосся (№ 27) у українців практично немає, чорного волосся (№ 4) менше, ніж чорно-темно-русого (№ 5).

3. Брахікефалізація наших доліхо- і мезокефальних східнослов'янських предків почалася приблизно з середини II тисячоліття н. е. Тому сучасна брахікефалія — наслідок відносно недавнього минулого, а не свідоцтво про належність українців до «древньої протослов'янської динарської раси», трактування якої в такому твердженні — фікція, домисел.

4. Довжину тіла також не можна, як це робив Вовк, вважати незмінною ознакою, свідченням належності до «древньої протослов'янської раси». З кінця минулого століття зріст у українців змінився (збільшився) на 3—4 *см*.

5. В антропологічному відношенні українці найближче стоять до росіян та білорусів (а не до сербів і хорватів). Твердження про існування «істинно слов'янських за расовим типом народів і неслов'янських» є вигадкою, фальсифікацією антропології, що переслідує лише політичні цілі буржуазного націоналізму.

6. «Теорія» Ф. Вовка не є оригінальною, по суті справи, це лише різновид, модифікація поглядів і схем деяких зарубіжних (зокрема польських) антропологів.

Тепер розглянемо схему українського буржуазного націоналіста В. Б. Антоновича, грунтуючись на надрукованій ним у 1888 р. у Львові праці «Три національні типи народні». До характерних рис нації Антонович відносить расовий склад. Він розглядає деякі антропологічні ознаки, намагаючись довести, нібито вони різко відрізняють українців від інших народів, випереджаючи тим самим твердження наступних буржуазних антропологів. Абсолютно неправдоподібне і те твердження Антоновича, нібито три ці народи мають різну структуру шкіри і навіть товстішають по-різному: поляки — з живота, росіяни — з потилиці, українці — з грудей.

Говорячи про відмінності в іннерваціях, в типах вищої нервової діяльності трьох народів, Антонович відносить усіх росіян до флегматиків, поляків до сангвініків, українців — до меланхоліків. Виходячи з цього, він намагається довести, нібито у цих трьох народів відмінне і суспільне життя. Відмінності Антонович бачить буквально в усьому, в інтересах, нахилах, навіть в лайці, в способах бійки тощо. Все це — типові вихідні позиції расизму, намагання будь-що роз'єднати братні народи, яке в дальших працях українських буржуазних націоналістів знайде ще більший розвиток.

---

[48] Д. Н. Анучин, К антропологии украинцев.— РАЖ, 1918, № 1-2.

На позиціях расизму стояв і учень Антоновича, ідеолог буржуазного націоналізму, історик М. Грушевський. У 1918 р. М. Грушевський, голова контрреволюційної Центральної ради, твердив, що більшовизм — характерна риса, властива лише російському народові. У своїх основних положеннях Грушевський, перекреслюючи існування древньоруської народності — колиски російського, українського і білоруського народів, виводить український народ з глибини віків, приписуючи йому особливі риси, що нібито здавна існували.

Найбільш повно український расизм виражений у працях географа С. Рудницького, що перебував на службі німецького імперіалізму і проповідував расистську «теорію» під час першої світової війни, а також в період між двома світовими війнами.

Якщо до праць Рудницького можна говорити про ненаукові, антинаукові антропологічні концепції українських буржуазних націоналістів, про прояви расизму, то в особі Рудницького виступає творець і «теоретик» закінченої расистської «теорії» в її українському варіанті, система расистських концепцій якого, будучи викладена у численних виданнях українською, німецькою, англійською, італьянською та румунською мовами, набула великого поширення і дальшого розвитку серед українських буржуазних націоналістів: істориків, географів, етнографів, археологів, антропологів, мовознавців, психологів, соціологів, філософів. Навіть підручники географії України для народних шкіл були наповнені расизмом Рудницького, основні положення якого такі:

Український народ являє собою в цілому одну расу, древню і відносно «чисту». Поляки, росіяни і білоруси, дуже схожі між собою у фізичному відношенні, абсолютно відмінні від українського типу. Біологічній українській нації-расі властиві особливі, твердить Рудницький, духовні і психічні риси, «вищі», ніж у сусідніх народів.

Але народи, як це давно уже доведено, складаються, як правило, не з одного, а з кількох антропологічних типів. Це повністю відноситься і до українського народу, на етнічній території якого виділяється не менше п'яти антропологічних областей. А варіація ряду ознак у окремих груп українців значно більша, ніж між окремими групами росіян та українців.

Твердження про незмішуваність українців з іншими сусідніми народами, а також про удавану постійну ворожнечу з ними, про особливу чистоту антропологічного складу українців та істотну його відмінність від антропологічного складу сусідніх народів є суцільною вигадкою. З часів середньовіччя багато народів і племен активно спілкувалися з слов'янським населенням України. А в сучасних назвах сіл України збережені етноніми близько 60 племен і народів, окремі групи яких жили серед східних слов'ян і асимілювались у переважній більшості випадків у тій чи іншій мірі, як ще древньоруською народністю, так потім і українцями. В ряді випадків це позначалось і на зміні антропологічного складу українців, антропологічні типи яких (або дуже до них близькі) зустрічаються, як свідчать наукові дослідження, і серед сусідніх народів, в першу чергу серед росіян та білорусів.

Що ж до біологізації історії, то прогресивною наукою задовго до Рудницького було доведено незбіг між термінами «раса» і «нація», між антропологічною та етнічною класифікацією. Марксистське тлумачення нації повністю спростовує соціал-дарвіністські побудови Рудницького, який уподібнює людське суспільство світові тварин для виправдання расизму і націоналізму, щоб довести, нібито останній є споконвічним, позаісторичним, природним проявом «інстинкту самозбереження народу».

Рудницький об'єднує расизм з геополітикою, виступає за союз з Німеччиною, яка нібито має однакову з Україною «геотектонічну структуру». Не дивно — адже Рудницький давним-давно продав себе німецькому імперіалізму, видаючи у 1916 р. свої расистські твори у Берліні і торгуючи інтересами України. Всі основні складові частини та ряд де-

талей його расистської «теорії» повністю збігаються з расистськими вигадками німецьких імперіалістів.

Рудницькому підспівував також інший «теоретик» українського націоналізму і расизму, агент німецького імперіалізму Д. Донцов, який також стояв на відкрито расистських позиціях. Так, він твердив, що громадянська війна на Україні була расовою боротьбою українців з пришельцями — неукраїнцями. Расистські погляди розвиваються і в працях українських буржуазних націоналістів Д. Чижевського, О. Наріжного, Данаїцького та ін.

Українські антропологи-націоналісти І. Раковський та Р. Єндик, намагаючись підновити антинаукові погляди Ф. Вовка і зберегти їх від критики, прагнули довести, нібито «український расовий тип» (наявність якого у них не викликає ніякого сумніву) все ж має певну домішку інших типів. Запоруку успішного розвитку «українського расового типу» Раковський бачив у таких його ознаках, як плодючість, витривалість, здатність до культурної роботи.

Р. Єндик виділяє на Україні чотири зони з шістьма антропологічними типами, але в усіх чотирьох зонах у нього переважає той самий «український динарський тип». Єндик, будучи расистом, наділяє різні антропологічні раси певними психічними особливостями і здібностями, також біологізуючи історію. Наприклад, сміливу боротьбу запорізьких козаків з татарськими і польськими загарбниками він пояснював поширенням у запорожців нордичної (північної) раси, «ідеалу європейських рас, яка призначена для панування над масами, для воєн, завоювання країн, управління державами тощо». В антропологічному розділі «Енциклопедії українознавства», виданої у 1949 р. буржуазними націоналістами у Мюнхені—Нью-Йорку і наскрізь пройнятої реакційними антирадянськими тенденціями, Єндик повторює наведену вище расистську схему і знову намагається довести, що українці в антропологічному відношенні дуже відрізняються від росіян та інших сусідніх народів і мають, хоча й з деякими відхиленнями, яскраво виражений динарський склад, більш чистий, ніж у найбільш близьких до українців сербів і хорватів.

Географ-расист В. Кубійович—активний посібник німецького фашизму в період другої світової війни, організатор каральних націоналістичних загонів і дивізії СС «Галичина», що чинили нечувані звірства на українській землі, в ряді виданих ним курсів географії України викладає з расистських позицій антропологічний склад українців. Будучи редактором горезвісної «Енциклопедії українознавства», він з ненавистю паплюжить усе радянське. Навіть аналізуючи народжуваність на Україні, він твердить, що й за цією ознакою українці відносяться до кола народів Західної Європи і цілком відрізняються від росіян. На сторінках тієї ж «Енциклопедії» О. Прицак, висловлюючи ряд расистських тверджень, намагається довести, що навіть у верхньому палеоліті «українські» археологічні культури різко відрізнялись від «московських». Тут же детально розробляє психологію різних рас Кульчицький, викладає расистські міркування етнограф З. Кузеля.

Наведені матеріали свідчать про те, що й донині расизм є однією з головних ідеологічних основ українських буржуазних націоналістів, виходячи з якого вони безсоромно фальсифікують історію, археологію, етнографію, мовознавство, психологію, антропологію українського народу, намагаючись посіяти націоналістичні погляди, зміцнити свої позиції серед еміграції Канади, США та ряду інших країн. Пропаганда расистських та націоналістичних концепцій полегшувалась для націоналістів тим, що до останнього часу в зв'язку з відсутністю задовільних по кількості і якості збирання антропологічних матеріалів по українцях була відсутня і характеристика антропологічного складу українців, що стояла б на сучасному рівні розвитку антропологічної науки. В той же час антинаукові схеми Вовка і деяких інших націоналістів набули досить великого поширення і служать базою для расистських побудов, а також спекуляцій в га-

лузі етногенезу східних слов'ян взагалі і українців зокрема.

Протягом 50-х років було проведено систематичне, детальне вивчення антропологічного складу східнослов'янських народів. Українська антропологічна експедиція Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР дослідила близько 80 територіальних груп українців і в порівняльному плані — 40 груп інших народів Української РСР і сусідніх республік. Російська антропологічна експедиція Інституту етнографії АН СРСР обстежила понад 100 груп російського народу на основній території його розселення. Систематично вивчені білоруси і російське населення північних областей Європейської частини СРСР. Всі ці, зібрані за останній період, антропологічні матеріали показують антинауковість усіх різновидів расистських теорійок українського націоналізму і викривають вигадку про істотні фізичні відмінності між українцями і росіянами.

Розділ II

КОРОТКИЙ ПАЛЕОАНТРОПОЛОГІЧНИЙ НАРИС

Поряд з антропологічним вивченням сучасного українського населення велике значення має дослідження палеоантропологічних матеріалів з території України — черепів і кістяків стародавніх людей, які допомагають встановити історію формування антропологічних типів східнослов'янських народів, і зокрема українців, а також висвітлити етногенез зниклих племен і народів. Коротко спинимося на головних палеоантропологічних знахідках з території Української РСР.

На Україні виявлені рештки людини, які відносяться ще до початкового етапу (кількасот тисяч років тому) стародавнього кам'яного віку (нижнього палеоліту). Так, в Криму, в печері Кіїк-Коба, були знайдені кістки неандертальців, найдавнішого населення Європи.

Решток людей пізнішої доби стародавнього кам'яного віку (верхнього палеоліту) в межах України поки що не виявлено, але недалеко, у Воронезькій області (Костьонки), знайдено чотири кістяки, що відносяться до цієї епохи. Три з них — типові кроманьйонці [1]. У четвертому кістяку несподівано були виявлені певні негроїдні риси.

В епоху середнього кам'яного віку (13—8 тис. років тому) на території України також жило широколице кроманьйонське населення з масивними черепами, про що свідчать кістяки того часу, знайдені в Криму (вони інколи мають окремі негроїдні риси), і деякі поховання в дніпровському Надпоріжжі (район між Запоріжжям і Дніпропетровськом). Але в Надпоріжжі в ту ж епоху існував також і інший, різко відмінний від кроманьйонців Європи і Сибіру тип людей, які залишили Волоський могильник. Це були переселенці з далекого Півдня, за антропологічними ознаками вони належать до стародавнього середземноморського типу [2]. За відношенням висоти обличчя до його ширини вони найбільш довго- і вузьколиці люди в світі; черепи їх надзвичайно доліхокефальні (довго- і вузькоголові). Черепи, аналогічні волоським, знайдені лише в похованнях цієї ж епохи в тропічній Африці (Кенія).

На початку нового кам'яного віку, або, як його інакше ще називають, неоліту, в Надпоріжжі знову переважав масивний кроманьйонський тип. Черепи з могильника поблизу с. Василівки (кінець IV тисячоліття до н. е.) по величезній широті свого обличчя (в середньому 153,5 *мм*) найширші в світі. Крім того, вони масивні, частіше брахі- і мезокефальні (коротко- і середньоголові), із сплощеним обличчям, угнутою спинкою носа.

У пізньонеолітичному Вовнизькому

[1] Цей тип (високорослі довгоголові європеоїди з широким обличчям і масивним черепом) був основою формування європеоїдних рас, через те його називають ще протоєвропейським.

[2] Г. Ф. Дебец, Черепа из эпипалеолитического могильника у с. Волошского.— «Советская этнография», 1955, № 3.

могильнику (дніпровське Надпоріжжя) знайдено черепи типових масивних кроманьйонців, подібні до черепів кроманьйонців стародавньої кам'яної доби Західної Європи, що дає підставу дослідникам вбачати між цими групами генетичні зв'язки [3].

Населення, яке жило на Правобережній і Західній Україні в III тисячолітті до н. е. і залишило пам'ятки так званої трипільської культури, належало до середземноморського типу. Воно було вузьколице, з тонкими кістками черепа (серія з Більче Золотого); за антропологічними і археологічними даними його пов'язують з Балканським півостровом і Східним Середземномор'ям.

Курганні поховання степового населення епохи бронзи (кінець III—II тисячоліття до н. е.) за фізичним типом загалом схожі між собою. Це масивний кроманьйонський тип (що взагалі займав в ту епоху величезну степову територію від Дніпра до Єнісею, не заходячи вже, як у попередні періоди, в Центральну та Західну Європу), який зазнав, проте, деякої грацилізації (ослаблення характерних кроманьйонських рис, пов'язаного з утоншенням кісток черепа та їх рельєфу, зменшенням ширини обличчя і т. п., що з часом виявляється все більше і більше). В ряді районів (наприклад, у Середземномор'ї, на Близькому Сході) процес грацилізації почався з середнього кам'яного віку, тобто значно раніше, ніж в Східній Європі. З цих південних областей середземноморці і проникали на територію України, яка, мабуть, була заселена кроманьйонським населенням ще в більш давній час.

Племена «шнурової кераміки» Центральної Європи (перша половина II тисячоліття до н. е.), які мали вузьколиці, відносно немасивні доліхокефальні черепи з винятково вузьким, виступаючим носом, займали західну і правобережну частину УРСР. За своїм типом вони подібні до племен, які населяли Західну Україну та Польщу в попередні археологічні епохи.

Скіфи Приазов'я і Середньої Наддніпрянщини (VII—II ст. до н. е.) — доліхокефальні європеоїди, вони відрізняються від людей епохи бронзи помітнішою грацилізацією і генетично можуть бути пов'язані (враховуючи процес грацилізації) з населенням бронзової доби України (або Нижнього Поволжя) [4].

Сармати українських степів (II ст. до н. е.— III ст. н. е.) відрізняються від скіфів брахікефалією; вони переселились на Україну, найімовірніше, з території теперішнього Казахстану.

Носії черняхівської культури (перша половина I тисячоліття н. е.), які деякими з дослідників відносяться до гілки ранніх східнослов'янських племен, в Середній Наддніпрянщині мало відрізняються від скіфів цієї області, тільки їх доліхокефальні черепи меншого розміру і більш грацильні.

Вважають, що у східнослов'янських племен наприкінці I — на початку II тисячоліття н. е. існувало принаймні п'ять антропологічних типів [5], причому на південно-західну групу цих племен припадало три типи. Довгоголовий вузьколиций тип зафіксовано у сіверян (черепи великого розміру з сильно виступаючим носом). Довгоголовий широколиций тип характерний для древлян (череп також великого розміру з сильно виступаючим носом). Середньоголовий вузьколиций тип з відносно невеликими розмірами черепа знаходимо у полян. Черепи слов'ян Середньої Наддніпрянщини подібні до черепів скіфів цієї ж території [6], з якими слов'яни мали, очевидно, генетичний зв'язок.

На території України знайдені поховання і неслов'янських груп, одночасних з середньовічними слов'янськими племенами: монголоїдів «половецьких» курга-

---

[3] Т. С. Кондукторова, Палеоантропологічні матеріали Вовнизьких пізньонеолітичних могильників.— У зб. «Матеріали з антропології України», в. 1, К., 1960.

[4] Г. Ф. Дебец, Стан і завдання палеоантропологічних досліджень на Україні.— У зб. «Матеріали з антропології України», в. 1.

[5] Т. А. Трофимова, Кривичи, вятичи и славянские племена Поднепровья по данным антропологии.— «Советская этнография», 1946, № 1.

[6] Г. Ф. Дебец, Палеоантропология СССР, М., 1948.

нів, аланів і археологічно чітко ще не визначених аварських або болгарських племен.

З наведеного вище випливає:

1. Територія сучасної України, принаймні її південні райони, ще до виникнення родового суспільства була заселена найдавнішим населенням Європи — неандертальцями.

2. Палеоантропологічні знахідки України, за багатством яких вона займає одне з перших місць у світі, свідчать, що на її території в різний час жило дуже різноманітне населення, зокрема тут були типи з негроїдними рисами, а також найбільш високо- і вузьколиці та найбільш широколиці люди в світі.

Отже, з середнього кам'яного віку можна виділити принаймні дві лінії антропологічних типів, що взаємодіють і змішуються між собою. Перша — вузьколиці, грацильні середземноморські типи, які проникали на Україну з південних районів (Середземномор'я, Балкани). Це люди, що залишили Волоський могильник, а також носії трипільської культури. Своїм вузьколицим черепом з ослабленою масивністю до них в деякій мірі наближаються носії культури «шнурової кераміки» Середньої Європи.

Друга лінія — це масивні широколиці кроманьйонці, які заселили територію сучасної України, очевидно, значно раніше середземноморців, з стародавнього кам'яного віку; в знахідках середнього кам'яного віку вони виявлені в Криму, а також в деяких місцях в Надпоріжжі. Масивний кроманьйонський тип існував в районі Надпоріжжя і протягом нового кам'яного віку. І навіть у степового населення епохи бронзи ще виразно виявляються масивні кроманьйонські риси, хоча у них вже намічається грацилізація; цілком можливо, що ці люди можуть бути генетично пов'язані (враховуючи грацилізацію) із землеробськими племенами скіфів, а ті — з деякими слов'янськими племенами [7].

3. Південно-західна група східнослов'янських племен на рубежі I і II тисячоліть н. е. мала (виходячи, правда, лише з матеріалів, що стосуються полян, древлян і сіверян) принаймні три долихокефальні типи, які в певній мірі пов'язуються з попередніми типами цієї території і були наявні також у інших слов'янських племен (частково й у деяких неслов'янських груп). Грандіозні етногенетичні і расогенетичні процеси, що в далеку давнину відбувалися на території сучасної УРСР, певною мірою позначились на фізичному типі трьох братніх східнослов'янських народів, зокрема на українському народі, в складі якого також виділяється кілька антропологічних областей і зон.

---

[7] Т. С. Кондукторова, Черепа из Вовнигских поздненеолитических могильников. — «Краткие сообщения Института археологии АН УССР», в. 6, К., 1956.

Розділ III

АНТРОПОЛОГІЧНІ ОБЛАСТІ І ЗОНИ ЕТНІЧНОЇ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

МАТЕРІАЛ І МЕТОДИКА

Матеріал, покладений в основу праці, був зібраний у період польових сезонів 1956—1963 рр. Українською антропологічною експедицією, організованою відділом етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН Української РСР. Всього піддано детальному антропологічному вивченню за методикою, застосовуваною радянськими антропологами, близько 10 550 осіб, переважно чоловічої статі (10217) у віці, як правило, 18—60 років, що народилися у сільській місцевості обслідуваного району, і батьки яких також є місцевими уродженцями. З усіх досліджених осіб 7009 української національності (6768 чоловіків і 241 жінка), що розподіляються на 79 територіальних районів[1] (груп) — переважно по 100 чоловік на район,— які охоплюють всі основні історико-етнографічні групи українців.

Райони, які мають менше значення для історії походження і формування українського народу — наприклад, Донбас, Південь України—мають більш рідку мережу обслідування. Для порівняння досліджено 45 груп (3449 осіб) інших національностей: росіяни, білоруси, болгари, поляки, чехи, словаки, хорвати, молдавани, румуни, угорці, німці, албанці, гагаузи, греки, цигани, євреї, які живуть на території УРСР або сусідніх республік.

На карті № 1 позначені райони дослідження Української антропологічної експедиції, номери районів розглядаються нижче. Кількість осіб, досліджених на район, розподіл групи за віком і середній вік груп указані в таблиці I матеріалів експедиції.

Цифри на карті позначають такі райони[2] (їм же відповідають і номери районів у таблицях матеріалів Української антропологічної експедиції):

Українці:

1 — різні області УРСР;
2 — Березнянський район Чернігівської області;
3 — Савинський район Харківської області;
4 — Борисовський район Бєлгородської області;
5 — Диканський район Полтавської області;
6 — Чорнухинський район Полтавської області;
7 — Глухівський район Сумської області;
8 — Старобільський район Луганської області;
9 — Красноармійський район Донецької області;
10 — Поліський район Київської області;
11 — Білоцерківський район Київської області;

[1] Українське населення районів під № 30 і 119 досліджене М. М. Чебоксаровим, № 118 — В. В. Бунаком і Т. І. Алексєєвою, № 120—124— О. П. Романенком, № 31 — Р. С. Левман, яким автор складає глибоку подяку за можливість використання їх матеріалів. Населення решти 115 територіальних районів досліджене автором, який очолював Українську антропологічну експедицію. Під час польових обмірів 1956 р. велику допомогу йому подали проф. Г. Ф. Дебец і кандидат біологічних наук Н. М. Міклашевська.

[2] Адміністративний поділ дано на час дослідження.

12 — Богуславський район Київської області;
13 — Золотоніський район Черкаської області;
14 — Іркліївський район Черкаської області;
15 — Іркліївський район, с. Іркліїв;
16 — Іркліївський район, с. Скородистик;
17 — Іркліївський район, с. Мутихи;
18 — Обухівський район Київської області;
19 — Калинівський район Вінницької області;
20 — Тростянецький район Вінницької області;
21 — Дунаєвецький район Хмельницької області;
22 — Ружичнянський район Хмельницької області;
23 — Царичанський район Дніпропетровської області;
24 — Градизький район Полтавської області;
25 — Криворізький район Дніпропетровської області;
26 — Очаківський район Миколаївської області;
27 — Комишеваський район Запорізької області;
28 — Старокозацький район Одеської області;
29 — Новобузький район Миколаївської області;
30 — Котовський район Одеської області;
31 — Колишні Бельцький і Хотинський повіти;
32 — Глодянський район МРСР;
33 — Каларський район МРСР;
34 — Хотинський район Чернівецької області;
35 — Кельменецький район Чернівецької області;
36 — Заставнівський район Чернівецької області;
37 — Сторожинецький район Чернівецької області;
38 — Путильський район Чернівецької області;
39 — Жаб'ївський район Івано-Франківської області;
40 — Рахівський район Закарпатської області;
41 — Тячівський район Закарпатської області;
42 — Виноградівський район Закарпатської області;
43 — Мукачівський район Закарпатської області;
44 — Воловецький район Закарпатської області;
45 — Славський район Львівської області;
46 — Північна Лемківщина (Польща);
47 — Перечинський район Закарпатської області;
48 — Боринський район Львівської області;
49 — Стрийський район Львівської області;
50 — Коршівський район Івано-Франківської області;
51 — Перегінський район Івано-Франківської області;
52 — Войнилівський район Івано-Франківської області;
53 — Струсівський район Тернопільської області;
54 — Пустомитський район Львівської області;
55 — Яворівський район Львівської області;
56 — Яворівський район, с. Наконечне 2-е («татари»);
57 — Перемишльський і Ярославський райони (Польща);
58 — Томашівський і Грубешівський райони (Польща);
59 — Холмщина (Польща);
60 — Коростенський район Житомирської області;

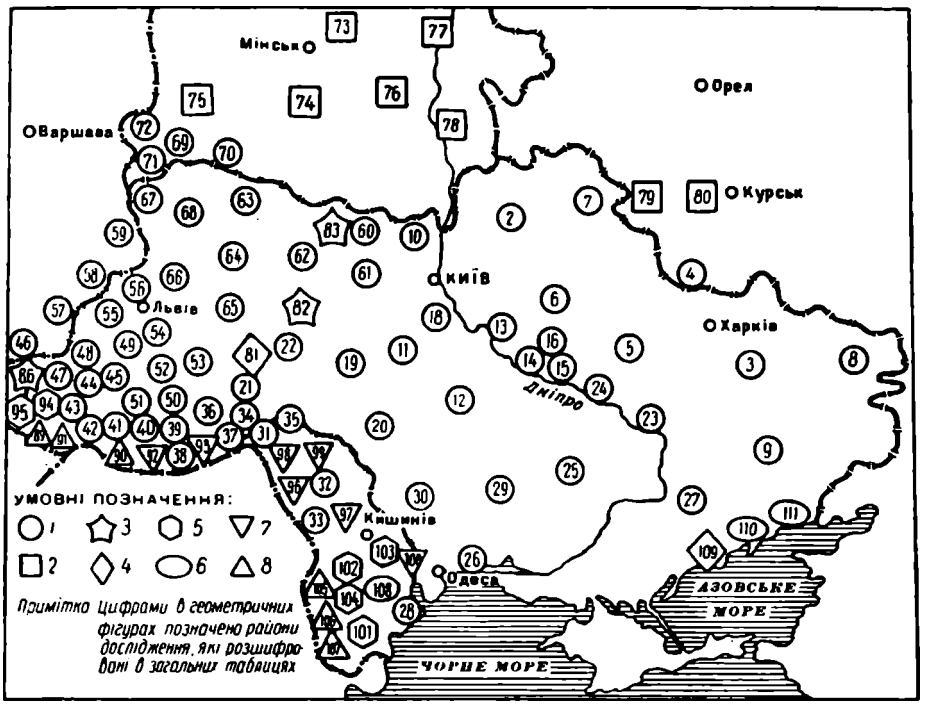

Карта 1. Райони дослідження Української антропологічної експедиції.
1 — українці; *2* — білоруси, росіяни; *3* — чехи, словаки; *4* — поляки, албанці; *5* — болгари, німці; *6* — греки, цигани; *7* — молдавани, румуни; *8* — угорці, гагаузи.

61 — Малинський район Житомирської області;
62 — Ємільчинський район Житомирської області;
63 — Дубровицький район Ровенської області;
64 — Костопільський район Ровенської області;
65 — Великодедеркальський район Тернопільської області;
66 — Лопатинський район Львівської області;
67 — Шацький район Волинської області;
68 — Старовижівський район Волинської області;
69 — Антопольський район Брестської області;
70 — Жабчицький район Брестської області;
71 — Високівський район Брестської області;
72 — Високівський район, «половецькі» села;

} перехідна українсько-білоруська зона.

Білоруси:

73 — Бегомльський район Мінської області;
74 — Греський район Мінської області;
75 — Ружанський район Брестської області;
76 — Кіровський район Могильовської області;
77 — Могильовський район Могильовської області;
78 — Буда-Кошельовський район Гомельської області.

Росіяни:

79 — Рильський район Курської області;
80 — Курський район Курської області.

Поляки:

81 — Ружичнянський район Хмельницької області.

Чехи:

82 — Козятинський район Вінницької області;
83 — Коростенський район Житомирської області;
84 — Середня Чехія;
85 — Південна Чехія.

Словаки:

86 — Мукачівський і Ужгородський райони Закарпатської області;
87 — Південно-західна Словаччина.

Хорвати:

88 — Братіславський район, Словаччина.

Угорці:

89 — Берегівський район Закарпатської області;
90 — Рахівський район Закарпатської області;
91 — Мукачівський район Закарпатської області.

Румуни:

92 — Рахівський район Закарпатської області;
93 — Сторожинецький район Чернівецької області.

Німці:

94 — Мукачівський район, с. Нове Село, Закарпатської області;
95 — Мукачівський район, с. Бородівка, Закарпатської області.

Молдавани:

96 — Глодянський район МРСР;
97 — Каларaський район МРСР;
98 — Новоселицький район Чернівецької області;
99 — Єдинецький район МРСР;
100 — Слободзейський район МРСР.

Болгари:

101 — Болградський район Одеської області;
102 — Чадир-Лунгський район МРСР;
103 — Бендерський район МРСР, с. Паркани;
104 — Тараклійський район МРСР.

Гагаузи:

105 — Чадир-Лунгський район МРСР;
106 — Вулканештський район, с. Вулканешти, МРСР;
107 — Вулканештський район, с. Чешмякьой.

Цигани:

108 — Старокозацький район Одеської області.

Албанці:

109 — Приазовський район Запорізької області.

Греки:

110 — м. Жданов Донецької області (грекомовні);
111 — Першотравневий район Донецької області (татаромовні).

Євреї:

112 — м. Київ і Поліський район Київської області.

Караїми:

113 — Тракайський район Литовської РСР;

114 — поляки Тракайського району Литовської РСР;
115 — молдавани Вулканештського району МРСР;
116 — албанці Болградського району МРСР;
117 — гагаузи південно-західної частини МРСР;
118 — українці Глухівського району Сумської області;
119 — українці Вінницької області;
120 — українці Березнянського району Чернігівської області;
121 — українці Сосницького району Чернігівської області;
122 — українці Корюківського району Чернігівської області;
123 — українці Щорсівського району Чернігівської області;
124 — українці Ріпкинського району Чернігівської області.

ВАРІАЦІЇ АНТРОПОЛОГІЧНИХ ОЗНАК НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ І ДЕЯКИХ СУМІЖНИХ ЗОН

Велике значення для антропологічної класифікації європеоїдних народів мають варіації таких ознак, як пігментація очей, волосся, шкіри, третинний волосяний покрив, профіль спинки носа, побудова і форма його окремих частин, горизонтальне профілювання обличчя, ступінь виступання вилиць, форма волосся, розвиток складки верхньої повіки, профіль шкіряної частини верхньої губи, ширина і висота обличчя, поздовжній і поперечний діаметри голови, довжина тіла та деяких інших ознак. Більшою чи меншою мірою ці ознаки важливі і для з'ясування антропологічного складу українців. Нижче показано мінливість ознак (більш важливі описуються в першу чергу) на території розселення українців з залученням порівняльного матеріалу по інших народах.

Колір очей. У українців, як правило, переважають мішані відтінки очей. Темних (карих без будь-якої домішки зелених або світлих тонів) завжди менше, ніж світлих. Але в одних місцях це переважання дуже велике — в 10—15 разів (північна Чернігівщина, окремі райони Львівщини), а в інших — тільки в два (деякі райони Карпат і Закарпаття, Нижнього Подніпров'я), а то й у півтора (Центральна Бойківщина) рази[3]. Світлих очей найбільше (приблизно половина) в західній Бойківщині, Посянні, північній Чернігівщині, Тростянецькому районі Вінниччини, де (за винятком Тростянецького р-ну) завжди тільки до 3% темних очей. Навпаки, в деяких місцевостях карпатської зони темноокі становлять до 15—18%, відносно багато їх і в ряді районів південної Полтавщини, Дніпропетровщини, Поділля, де, як правило, найменше світлооких — 25—30%. На більшій частині території України світлооких 35—40%, на волинському Поліссі їх в середньому на кілька процентів менше, внаслідок чого тут і середній бал кольору очей дещо підвищений. Максимальна величина середнього бала зафіксована в Карпатах — Славському районі Львівської області і Путильському районі Чернівецької області, мінімальна — в Боринському районі Львівської області і на північній Чернігівщині. У білорусів пігментація очей більш світла, кількість світлооких варіює від 35—40% (Верхній Німан) до 60% (Північна Білорусія). Росіяни ряду районів Поветлужжя, Московської і Владимирської областей, деяких південних, степових і північно-східних областей Східноєвропейської рівнини мають таку ж пігментацію очей, як і найбільше темнопігментоване українське населення (25—30—35% світлих і 10—15% темних очей)[4]. В північних областях — Архангельській, Ленінградській[5]—процент світлооких досягає 60—70%. В середньому ж у росіян на кілька процентів більше світлооких і на 2—3% менше темнооких, ніж у українців.

Німці і словаки Закарпаття більш світлоокі, ніж сусідні українці і угорці.

У більшості вивчених нами молдаван світлооких процентів на 10 більше, ніж темнооких, у болгар, гагаузів і румунів— це співвідношення приблизно однакове, у албанців Приазов'я — в 2 рази, у греків Приазов'я — в 4—5 разів і у циган — у 10 разів темноокі переважають над світлоокими.

Колір волосся. Волосся темних відтінків (№ 4, 5, 27 за шкалою Фішера) характерне в середньому для 50% українців, світлих (№ 9—26) приблизно для 10%. Максимум темного волосся — 65—70% — зафіксовано в Північній Молдавії, деяких районах Буковини, карпатської зони, південної Полтавщини, мінімум — 35—40% — в північно-східних областях України, де в певній мірі підвищується кількість світлого волосся.

---

[3] Лише у гуцулів Путильського району Чернівецької області кількість світлих і темних очей практично однакова (по 18%).

[4] Неопубліковані матеріали Російської антропологічної експедиції.

[5] Н. Н. Чебоксаров, Русские Севера Европейской части СССР.— «Краткие сообщения о научных работах НИИ и Музея антропологии», М., 1941, стор. 70.

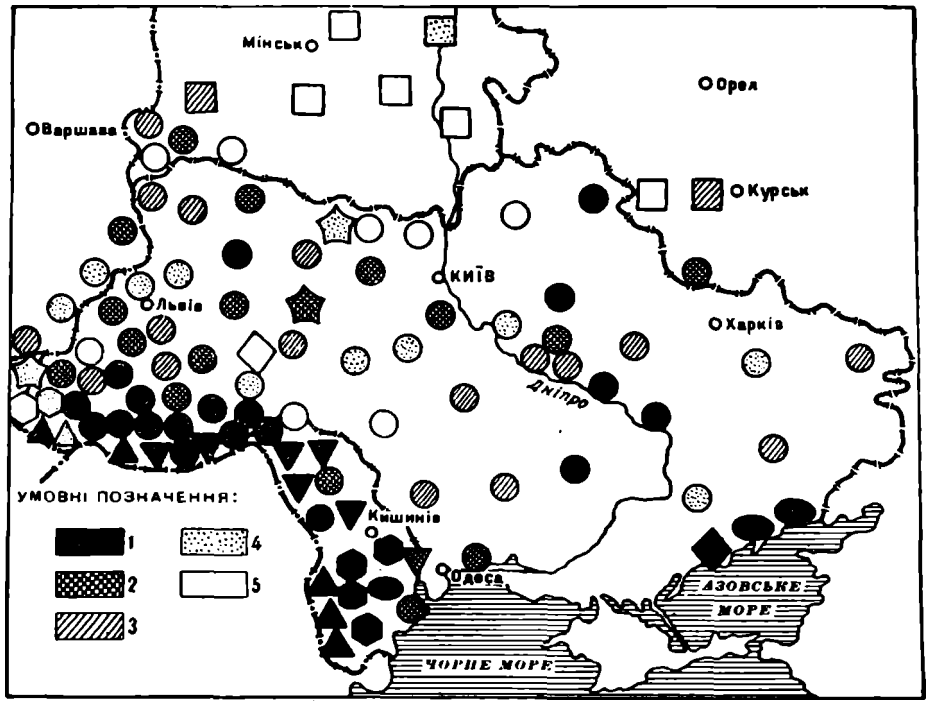

Карта 2. Розподіл світлих очей (№ 9—12, за шкалою Бунака, в %)

1 — до 30; *2* — 31—35; *3* — 36—40; *4* — 41—45; *5* — 46 і вище.

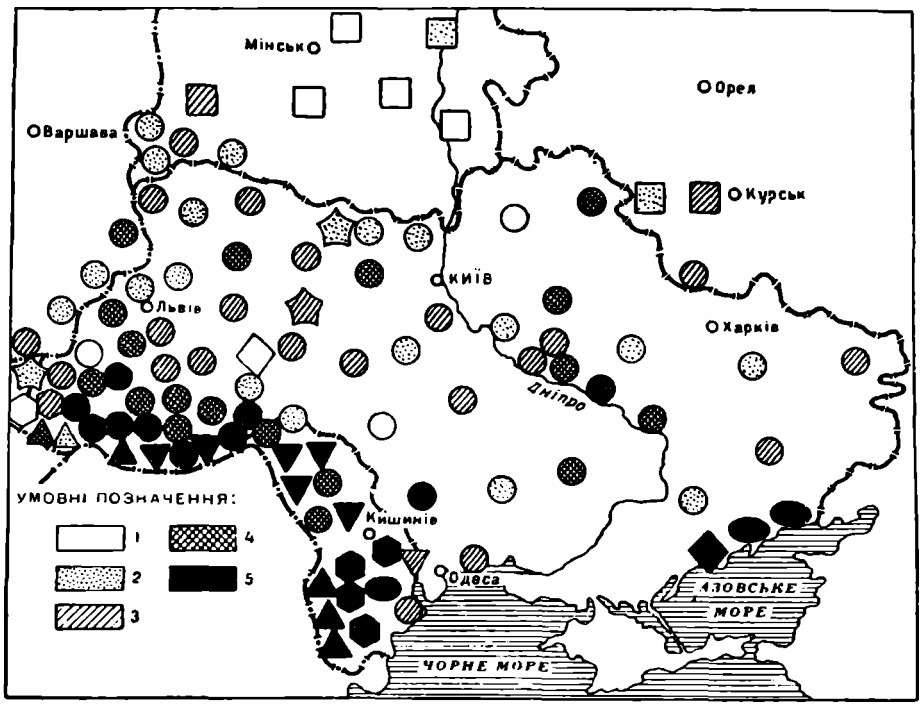

Карта 3. Розподіл кольору очей (середній бал, 0—2; 0 — світлі, 1 — мішані, 2 — темні).

1 — до 0,54; *2* — 0,55—0,64; *3* — 0,65—0,74; *4* — 0,75—0,84; *5* — 0,85 і вище.

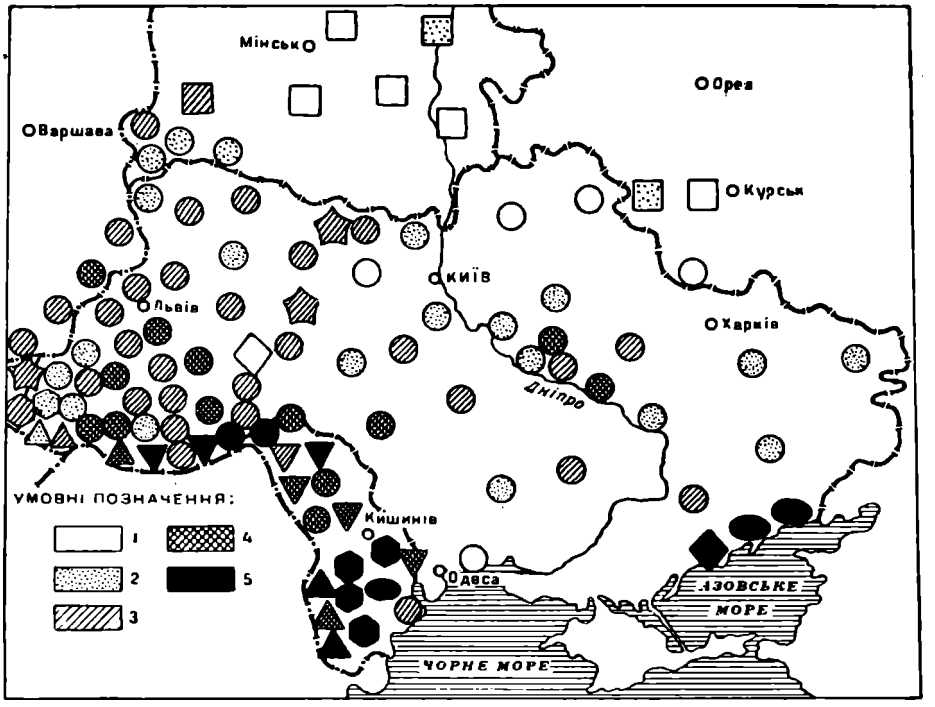

Карта 4. Розподіл чорного волосся (№ 4, 5, 27 за шкалою Фішера, в %).
1 — до 39; *2* — 40—49; *3* — 50—59; *4* — 60—69; *5* — 70 і вище.

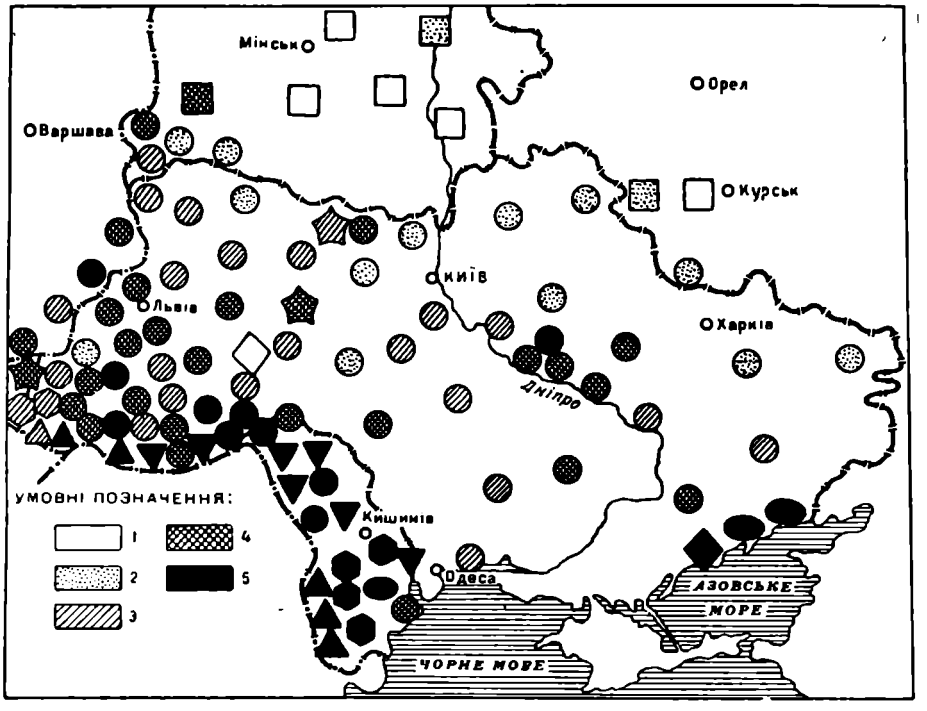

Карта 5. Розподіл кольору волосся (середній бал, 0—4; № 9—26—0, № 6—8—1, № 5—2, № 4—3, № 27—4).
1 — до 1,24; *2* — 1,25—1,44; *3* — 1,45—1,64; *4* — 1,65—1,84; *5* — 1,85 і вище.

Серед темних відтінків переважає № 5, № 27 зустрічається дуже рідко, серед світлих найбільше № 25 і 26. Темноволосих серед білорусів в середньому менше, 30—35%, але в Ружанському районі Брестської області темноволосих 57%. Південноруське населення в ряді зон має таку ж пігментацію волосся, як і сусіднє українське населення (наприклад, росіяни Рильського району Курської області і українці Глухівського району Сумської області). Однак у північних великоросів Архангельської і Ленінградської областей темноволосі становлять в середньому лише 10—20%, а світловолосі — 30—50% [6]. Таким чином, різниця в кольорі волосся українців і південних великоросів в порівнянні з північними великоросами цілком реальна.

Колір шкіри. Визначення цієї ознаки, особливо у зіставленні з матеріалами інших дослідників, утруднене недосконалістю шкали Лушана. Але можна з певністю твердити, що скрізь на Україні колір шкіри світлих відтінків (переважно № 7, 9). № 12 зустрічається надзвичайно рідко і трапляється лише в деяких районах Дніпропетровщини, Полтавщини, Буковини, Західної Волині.

Наші матеріали по пігментації волосся і очей українців в основному відповідають даним Чепурковського, Чебоксарова, Бунака, Пех і дуже різко відрізняються від даних Вовка, який дає темних очей у 10—15 разів більше, порівняно з нашими матеріалами і даними названих вище авторів. Завищує Вовк (але у дещо меншій мірі) і процент темного волосся. Цілком зрозуміло, що вовківська методика зображала українців темнопігментованими.

Національні меншості півдня України (цигани, албанці, греки, болгари, гагаузи) мають значно темнішу пігментацію, ніж українці.

Борода. Найбільш інтенсивний ступінь розвитку бороди (середній бал 3,35—3,50) фіксується у ряді районів Нижнього Подніпров'я (Градизький район Полтавської області, Криворізький і Царичанський райони Дніпропетровської, Комишеваський район Запорізької та Очаківський район Миколаївської областей). У Карпатах і Закарпатті густота бороди також значна, але у Поліській зоні — знижена (середній бал приблизно 3,00—3,05). Деяке ослаблення ступеня розвитку бороди відмічено і в Іркліївському районі Черкаської області, де, імовірно, були поселення середньовічних тюркських племен (торків і половців).

У білорусів густота бороди в цілому дещо менша (приблизно така, як у українців Полісся). Розвиток бороди у південновеликоруського населення в середньому такий самий, як і у українців сусідніх областей і істотно більший, ніж у росіян ряду північних і північно-східних районів Європейської частини СРСР (матеріали Російської і Української антропологічних експедицій).

Досліджуване на Україні болгарське, молдавське і гагаузьке населення має бороду такого ж ступеня розвитку, як і українці Нижнього Подніпров'я, грецьке, албанське і циганське — більш інтенсивного.

Волосяний покрив грудей. Варіація цієї ознаки в цілому відповідає ступеню розвитку бороди. Загалом для більшої частини України характерною величиною середнього бала є 1,70—1,80. Максимальні величини — 2,15—2,30 — відмічені в Карпатах, значні — в Нижньому Подніпров'ї, мінімальні — 1,40—1,69—на Поліссі. Величини, близькі до останніх, характерні для населення ряду районів Білорусії, півночі і північного сходу Східноєвропейської рівнини.

Словаки, угорці, албанці і цигани, що живуть на території УРСР, мають приблизно такий же ступінь волосяного покриву грудей, як і українці зони Карпат і Нижнього Подніпров'я, болгари і гагаузи — дещо менший.

Густота брів. Густота брів не корелює з третинним волосяним покривом. Густих брів у українців більше, ніж рідких, особливо це переважання виражене в Буковині, на Східному Закарпатті, Поліссі, в Дніпропетровській області. В ряді ж районів Центральної України

---

[6] Н. Н. Чебоксаров, цит. праця, стор. 70; Г. Ф. Дебец, Вепсы.— «Ученые записки МГУ», в. 63, М., 1941, стор. 141.

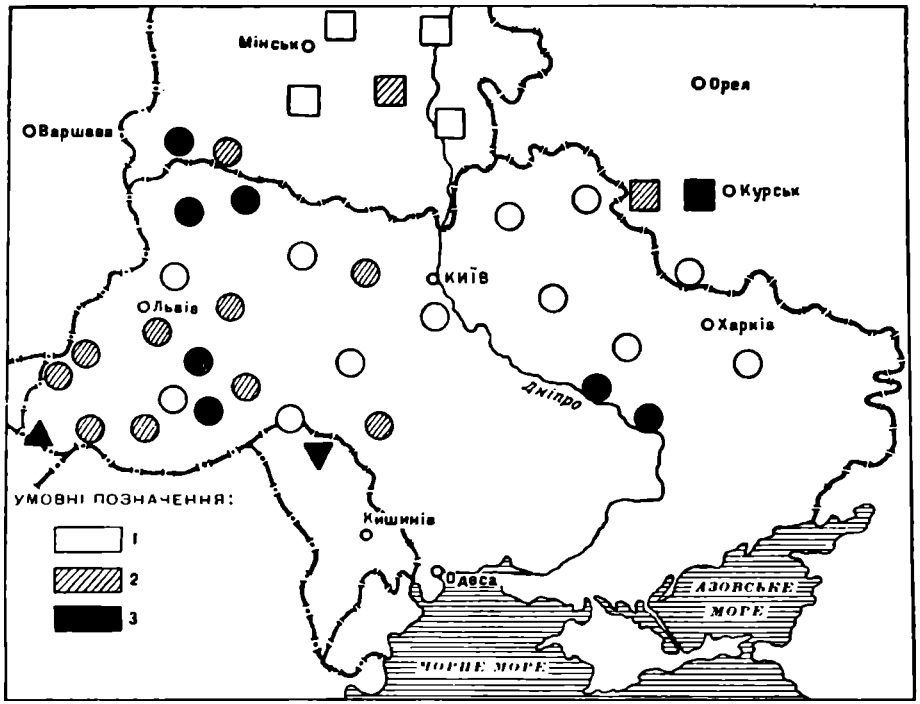

Карта 6. Розподіл відтінків кольору шкіри (середній бал, 0—4, за шкалою Лушана).

1 — до 2,00; *2* — 2,01—2,10; *3* — 2,11 і вище.

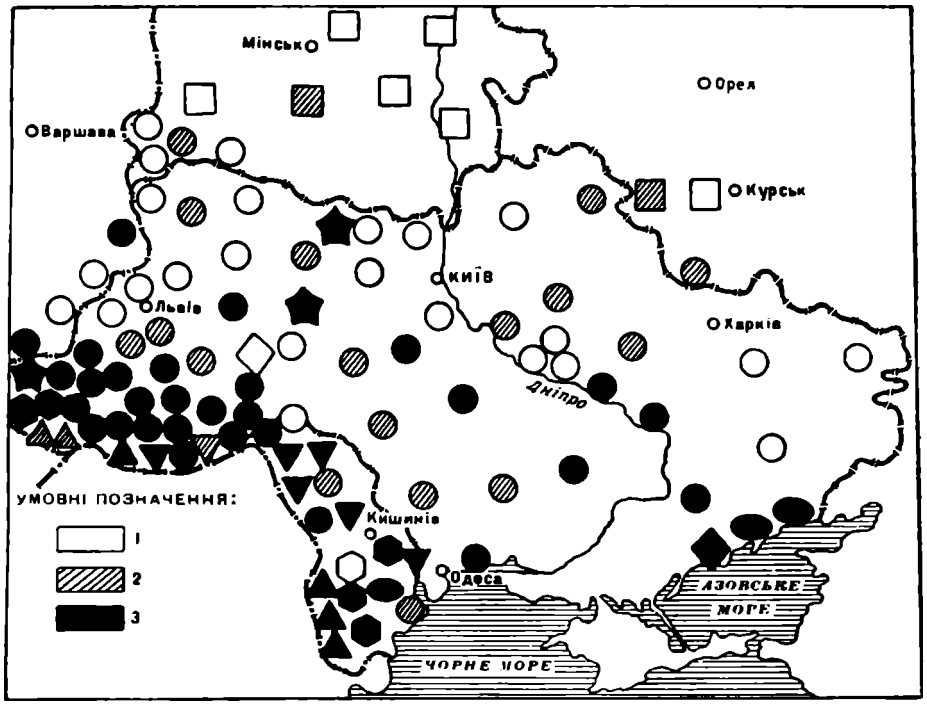

Карта 7. Густота бороди (середній бал, 1—5; 1 — мінімальна, 5 — максимальна).

1 — до 3,09; *2* — 3,10—3,19; *3* — 3,20 і вище.

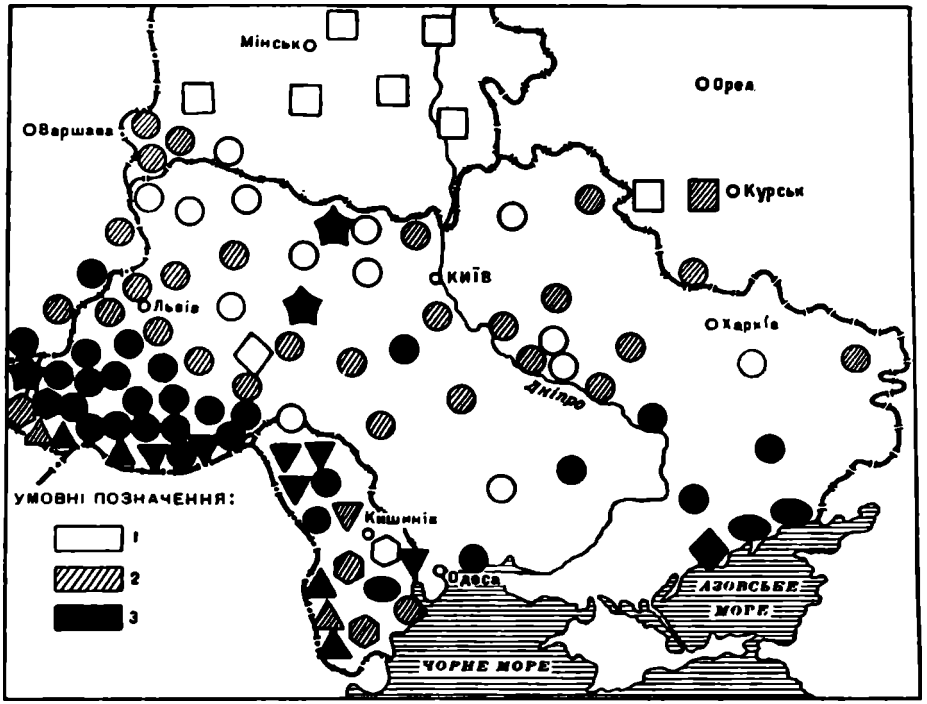

Карта 8. Розподіл росту волосся на грудях (середній бал, 1—5; 1 — відсутній, 5 — максимальний).

1 — до 1,69; *2* — 1,70—1,89; *3* — 1,90 і вище.

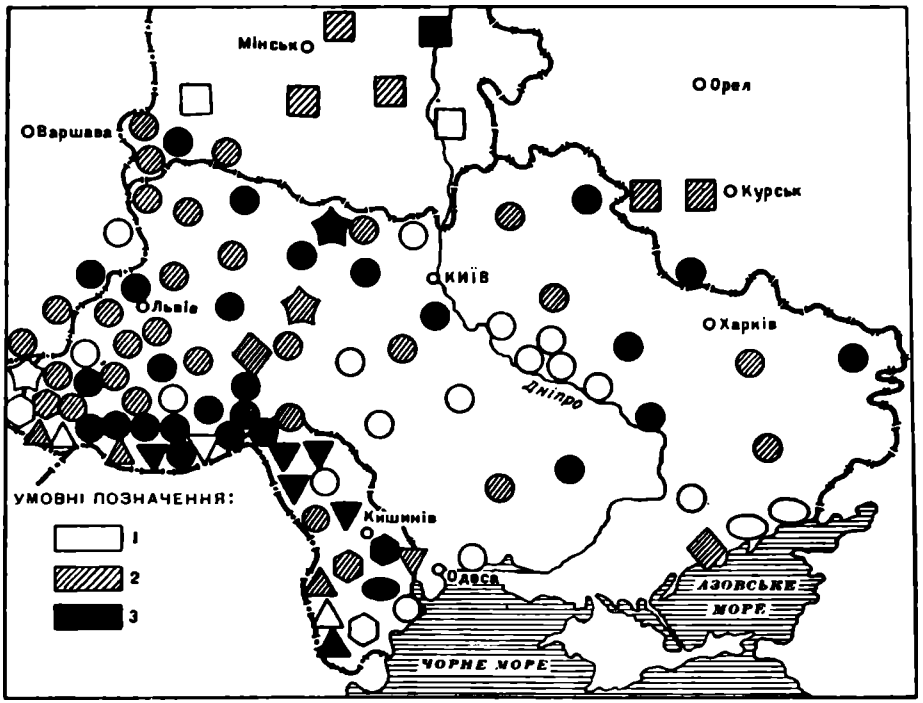

Карта 9. Густота брів (середній бал, 1—3; 1—незначна, 2—середня, 3 — значна).

1 — до 1,99; *2* — 2,00—2,09; *3* — 2,10 і вище.

процент густих брів знижується, а рідких — підвищується. Молдаванам і циганам властивий підвищений процент густих брів, грекам України — знижений.

Морфологічна висота обличчя. Ця ознака варіює у українців від 122 до 127 *мм*. Найбільші величини у населення деяких районів Верхнього Дністра і Карпат, найменші — на Поліссі Житомирської і Ровенської областей. У північно-східних областях України, як і в східних областях Білорусії та в ряді районів сусідніх південновеликоросів морфологічна висота обличчя відносно невисока і поступається перед величинами, зафіксованими в ряді місцевостей Верхньої Волги, Ленінградської області (матеріали Російської та Української антропологічних експедицій). У нацменшостей УРСР висота обличчя приблизно близька до середньої для українців (124—125 *мм*).

Діаметр вилиць. Середня величина діаметра вилиць у українців—142 *мм*. Мінімальні розміри (140—141 *мм*) характерні для населення Східного Закарпаття і деяких районів рівнинної Галичини, а також Східної України і Північної Молдавії. Максимальні розміри (143—144 *мм*) характерні для жителів Правобережного Полісся, Славського району Львівської області та деяких районів Черкаської і Київської областей (в зоні, де в середні віки знаходились поселення тюркських племен).

У росіян діаметр вилиць приблизно на 1—2 *мм* менший, ніж у українців, але в ряді районів ніяких відмінностей за цією ознакою немає.

Діаметр вилиць у вивчених нами циган, албанців, болгар помітно поступається перед українськими групами, варіюючи у межах 137—139 *мм*, у греків, угорців, молдаван, словаків відмінностей від сусідніх українців немає.

Покажчик обличчя. Найбільші величини покажчика обличчя концентруються на Верхньому Подністров'ї, в більшості районів Карпат, у Північній Молдавії. Найменші — на волинському Поліссі; різниця між максимумом і мінімумом становить чотири одиниці. Значна різниця між вказаними зонами у співвідношенні висотного і широтного розмірів свідчить про істотне значення цієї ознаки для розмежування антропологічних типів. (Взагалі ж покажчик обличчя рідко має велике значення для виділення типів, оскільки висотний і широтний діаметри обличчя пов'язані, як правило, позитивною кореляцією).

У білорусів Південної Білорусії, українців і більшості південних великоросів покажчик обличчя однаковий; росіяни середньої і північної зони дещо більш вузько- і довголиці — покажчик обличчя у них на одну-дві одиниці вищий.

Довжина тіла. Довжина тіла українського населення вища середньої — 168—169 *см*. Вона знижується у західних областях України, досягаючи мінімуму — 164,5 *см* на південному заході Львівщини. У районах Центрального і Нижнього Подніпров'я зріст найбільш високий — 170 *см*.

У росіян та білорусів зріст рідше досягає максимальних для українців величин, але середніх — дуже часто. Албанці, греки, гагаузи і цигани Півдня України мають зріст лише близько 165 *см*.

Поздовжній діаметр голови. Розміри поздовжнього діаметра голови у українців дещо нижчі середніх. Мінімальні величини знаходяться у східних і південних районах Закарпаття (184—185 *мм*), максимальні — у Царичанському районі Дніпропетровської області (190,4 *мм*).

Поздовжній діаметр голови у білорусів і росіян в основному відповідає українцям, лише в зоні «східного великороса» він значно більших розмірів.

Поперечний діаметр голови. В цілому поперечний діаметр голови у українців великий — 157—158 *мм;* найбільших розмірів він досягає у карпатській зоні (159—160 *мм*), найменших — у Нижньому Подніпров'ї (154 *мм*) і Північній Молдавії (152 *мм*).

У росіян та білорусів ширина голови не досягає максимальних для карпатців величин, у них досить часті величини, характерні для основної, дніпровської частини України.

Сума поздовжнього і поперечного діаметрів голови. Мінімальні розміри суми

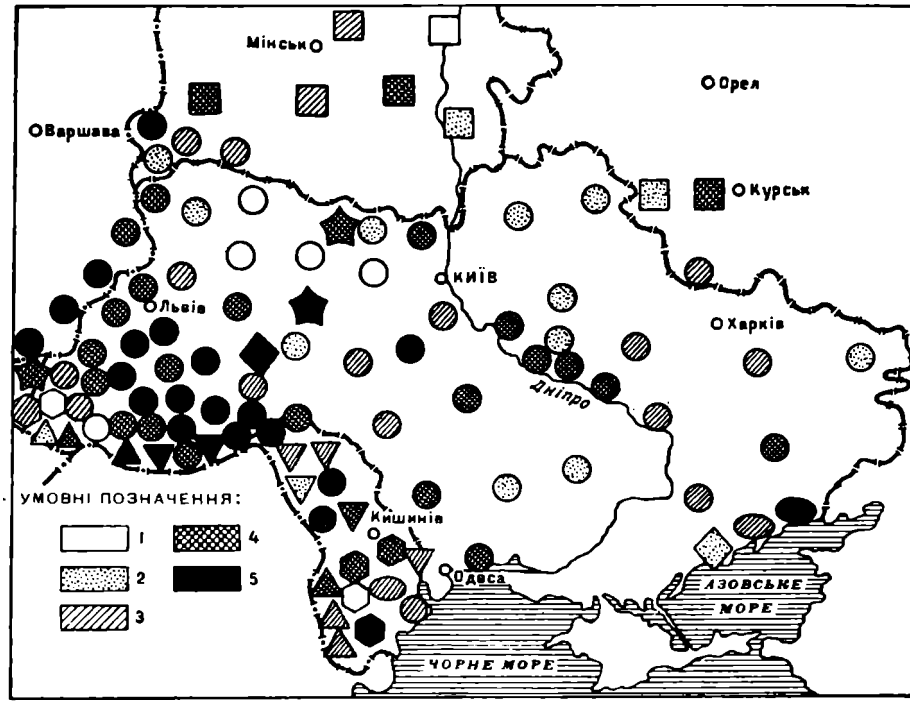

Карта 10. Морфологічна висота обличчя (у *мм*).
1 — до 123.0; *2* — 123,1—123,9; *3* — 124,0—124,9; *4* — 125,0—125,9; *5* — 126,0 і вище.

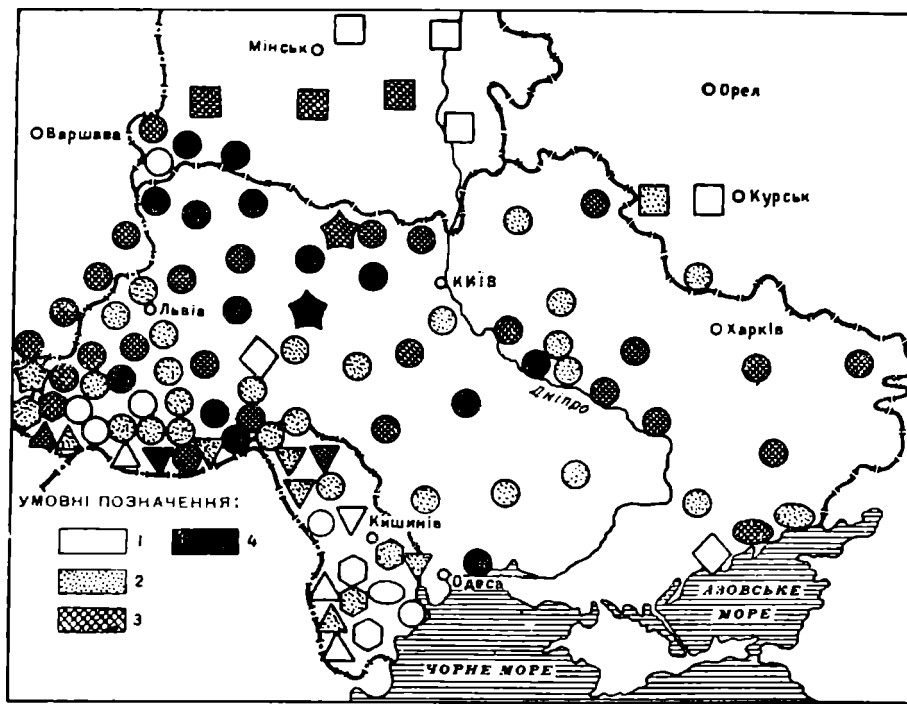

Карта 11. Діаметр вилиць (у *мм*).
1 — до 140,9; *2* — 141,0—141,9; *3* — 142,0—142,9; *4*—143,0 і вище.

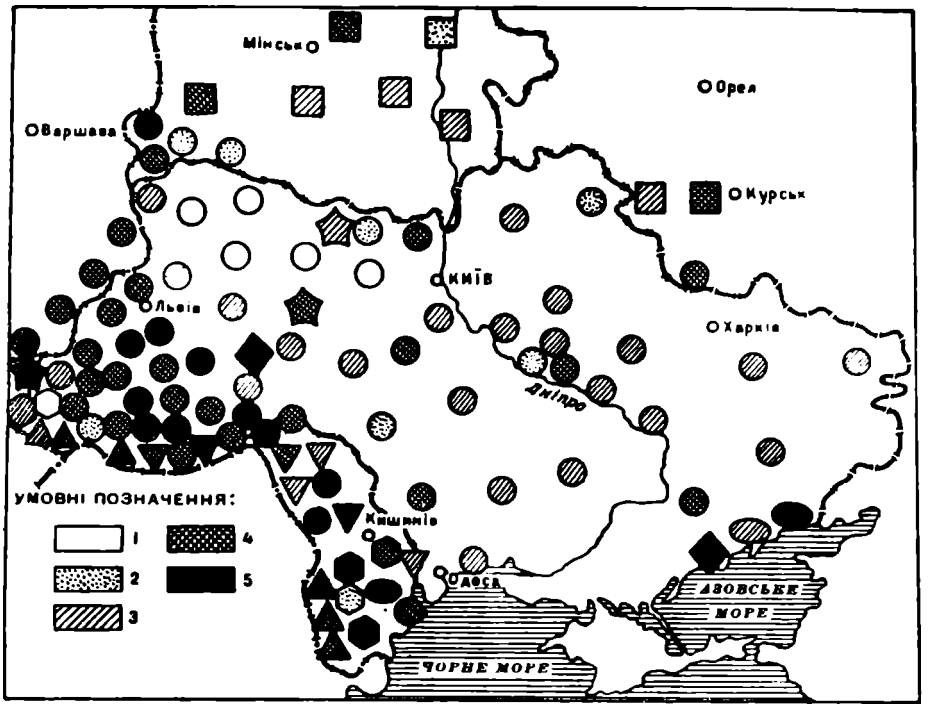

Карта 12. Покажчик обличчя.

1 — до 86,0; *2* — 86,1—87,0; *3* — 87,1—88,0; *4* — 88,1—89,0; *5* — 89,1 і вище.

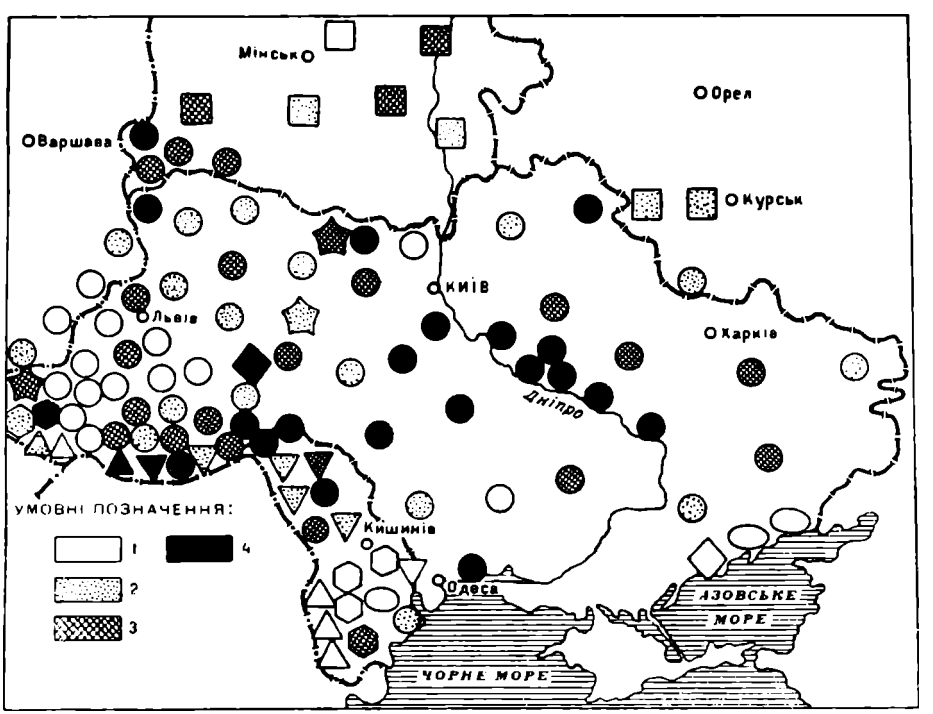

Карта 13. Зріст (у *см*).

1 — до 166,9; *2*—167,0—167,9; *3* — 168,0—168,9; *4* — 169,0 і вище.

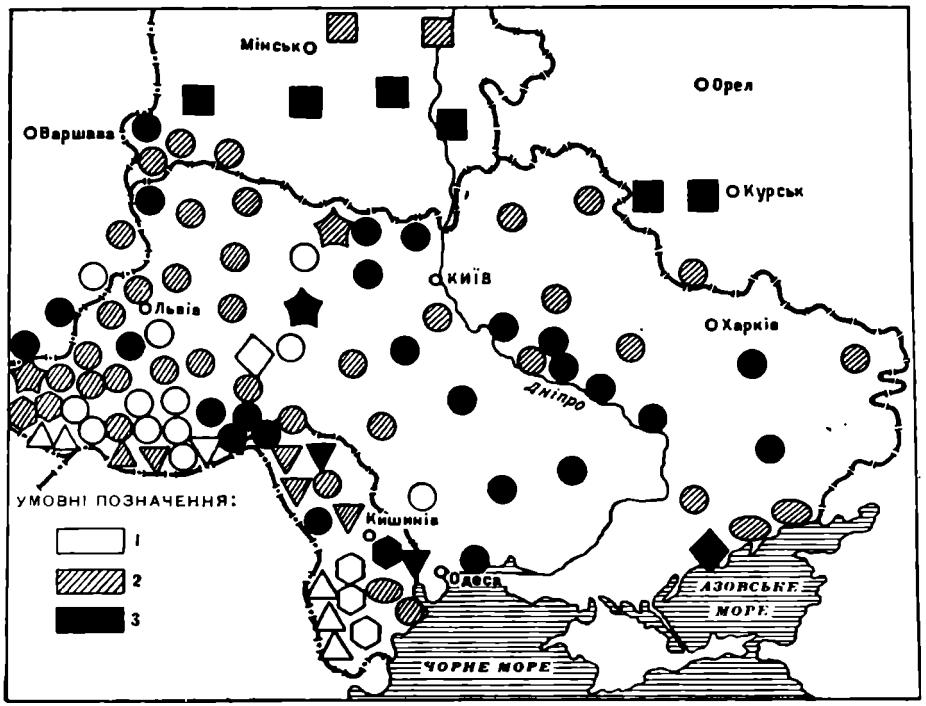

Карта 14. Поздовжній діаметр голови (у *мм*).
1 — до 185,9; *2* — 186,0—187,9; *3* — 188,0 і вище.

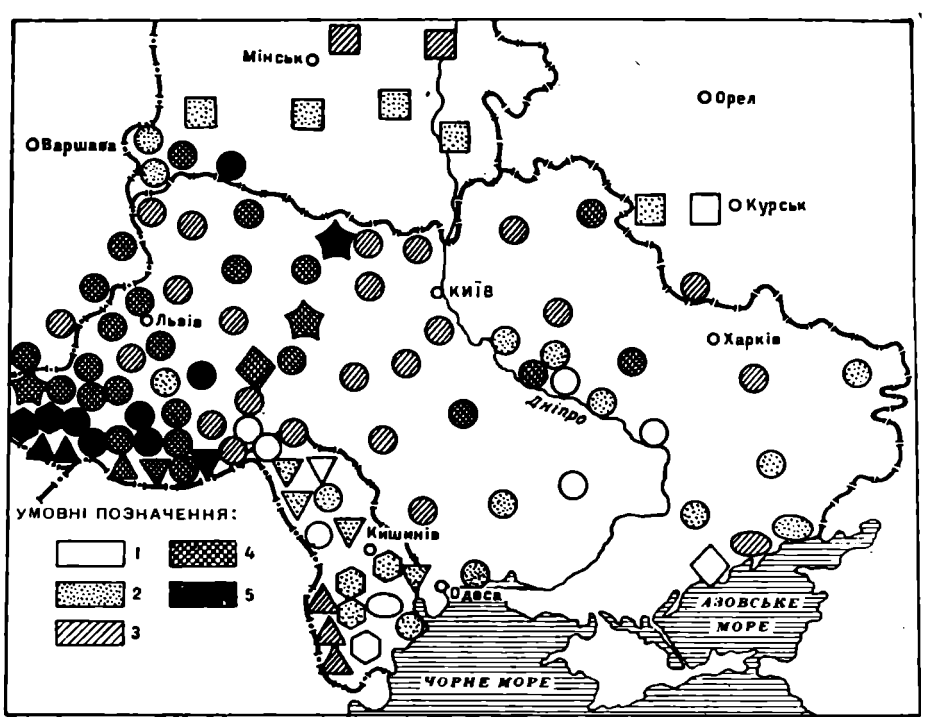

Карта 15. Покажчик голови.
1 — до 81,9; *2* — 82,0—82,9; *3* — 83,0—83,9; *4* — 84,0—84,9; *5* — 85,0 і вище.

поздовжнього і поперечного діаметрів голови характерні для українців східної частини українських Карпат і півдня Закарпаття, Поділля, Північної Молдавії та ряду районів степової України. Максимальні розміри зустрічаються у центральній і західній частині українських Карпат, на Правобережному Поліссі, в Центральній Україні. Усі нацменшості півдня УРСР і Молдавії мають, як правило, меншу суму поздовжнього і поперечного діаметрів голови.

Покажчик голови. Найбільший покажчик голови — 85 — чітко локалізується в Карпатах та Закарпатті. На Правобережному Поліссі і Верхньому Подністров'ї він в середньому на одиницю менший. У населення території центрально-української зони середній покажчик голови—83,5. На півдні України величина дещо менша, мінімальна для українців — в зоні Нижнього Подніпров'я — близько 82 і в деяких районах Північної Молдавії — 80—81, в північно-західному закутку Чернігівщини — Ріпкинському районі (зона білоруських діалектів) — 80.

Наші матеріали спростовують твердження Ф. Вовка, що характерним для українців є поєднання високого зросту з брахікефалією та посиленою пігментацією. Виходить навпаки: найвищий покажчик голови — у карпатській зоні — поєднується з найменшим зростом, а високий зріст у Нижньому Подніпров'ї — із зниженим покажчиком. Більш темна пігментація зустрічається як у групах з підвищеним, так і з зниженим покажчиком голови. Для росіян і білорусів також характерна брахікефалія, хоча в середньому вона виражена у них трохи менше, ніж у українців.

Розміри носа і носовий покажчик. Довжина носа у українців Наддніпрянської України середня, найбільші розміри концентруються у карпатській зоні і Верхньому Подністров'ї. Тут також найвужчі носи і найменший носовий покажчик — 60—61. На схід від цієї зони носовий покажчик весь час збільшується, досягаючи на Лівобережжі максимуму — 64—65.

У росіян і білорусів розміри носа та їх співвідношення приблизно такі самі, як і у українців.

Загальний профіль спинки носа. На великій території Наддніпрянської України угнутих форм спинок носа в середньому 10—13%, і вони частіше дещо перевищують кількість опуклих форм при різкому переважанні (60—70%) прямих форм. У карпатській зоні процент опуклих форм спинок носа піднімається до 20 або до 25, і вони в кілька разів перевищують число угнутих. Верхнє Подністров'я і Полісся також характеризуються більшою кількістю опуклих форм порівняно з угнутими.

Положення кінчика носа та його основи. Піднесене положення кінчика носа та його основи на обслідуваній території помітно перевищує кількість опущених форм, спостерігається значна кореляція з профілем спинки носа. Опущених кінчиків та основ носа найбільше у Карпатах, Закарпатті, Верхньому Подністров'ї.

Виступання крил носа. Для українців, як і для росіян та білорусів, найбільш характерне середнє виступання крил носа, потім слабке і нарешті сильне. Слабке виступання крил носа зустрічається найчастіше на заході України.

Горизонтальне профілювання обличчя і виступання вилиць. За нашими даними, сильне горизонтальне профілювання обличчя у українців становить в середньому 20—30%, слабке — або відсутнє, або становить невеликий процент, зафіксований, зокрема, у деяких гірських карпатських районах (де окремі зарубіжні антропологи бачили «лапоноїдний» елемент) і деяких районах із слідами тюркського елемента.

У зазначених районах зустрічається відносно високий процент виступання виличних дуг, яке в більшості районів України становить від 0 до 3%. У досліджених нами російських і білоруських групах горизонтальне профілювання обличчя і виступання вилиць приблизно таке саме, як і у українців.

Складка верхньої повіки. Відсутність складки верхньої повіки у українців констатується в середньому в 25—30%, а в

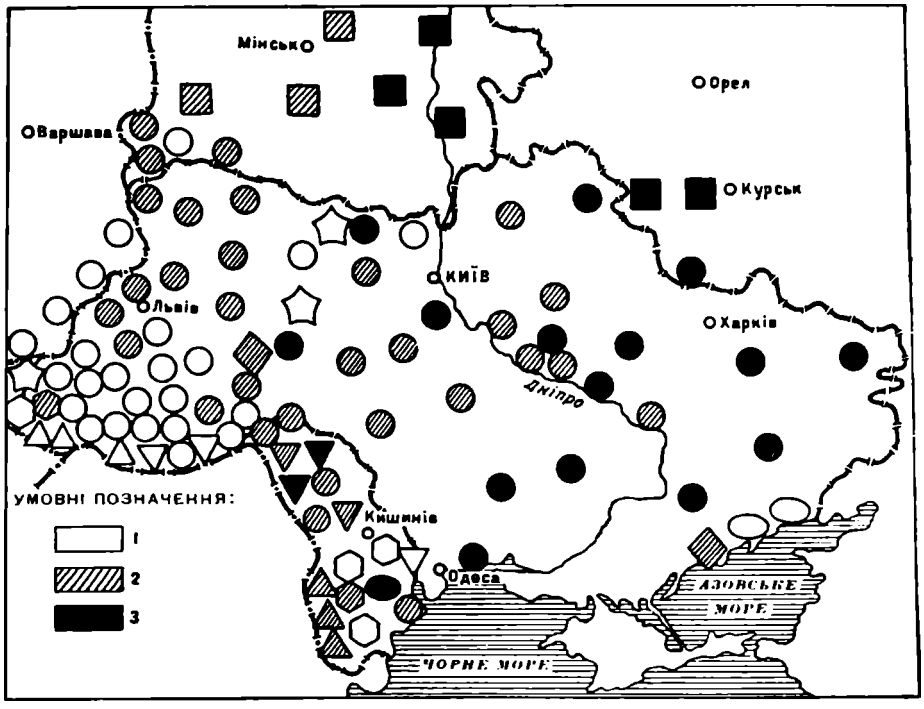

Карта 16. Носовий покажчик.
1 — до 62,0; *2* — 62,1—64,0; *3* — 64,1 і вище.

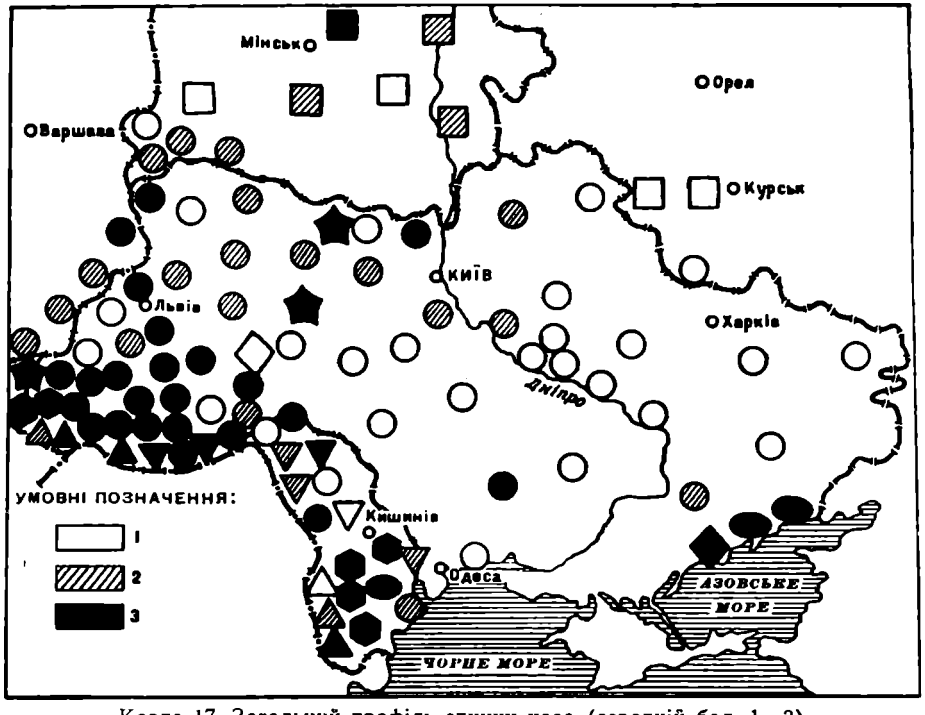

Карта 17. Загальний профіль спинки носа (середній бал, 1—3).
1 — до 2,02, *2*—2,03—2,08; *3*—2,0,9 і вище,

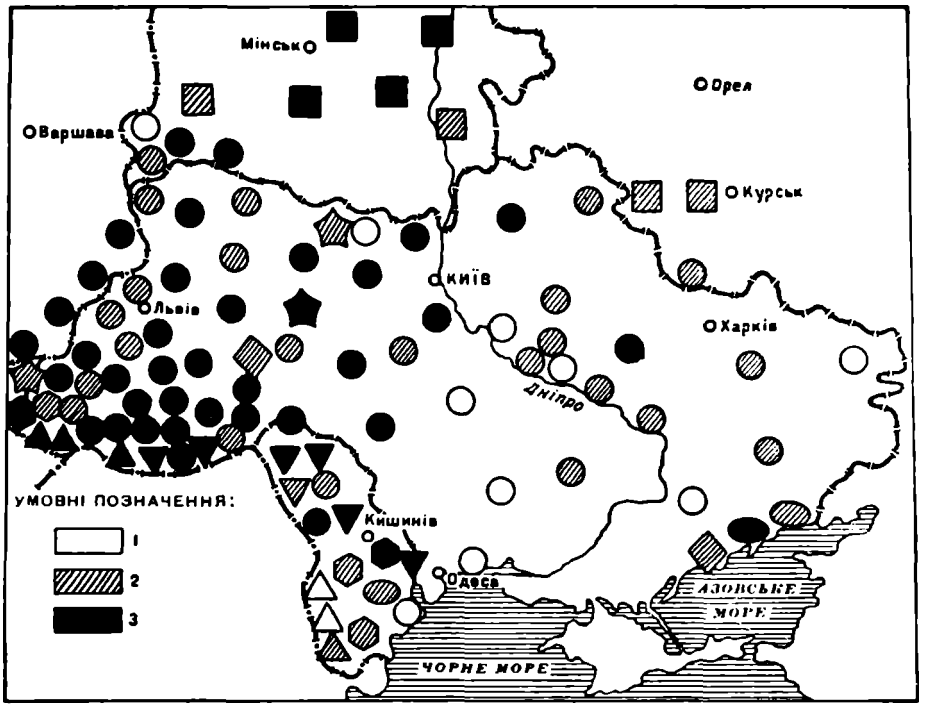

Карта 18. Поперечний профіль спинки носа (середній бал, 1—3; 1 — плоский, 2 — середній, 3 — виступаючий).

1 — до 2,80; *2* — 2,81—2,90; *3* — 2,91 і вище.

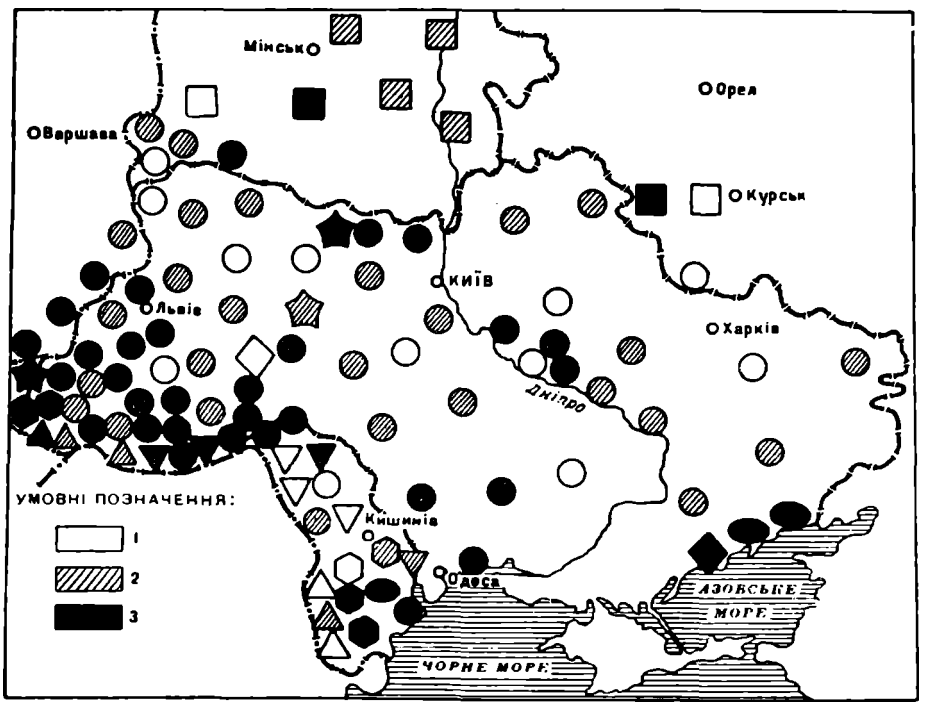

Карта 19. Положення кінчика носа (середній бал, 1—3; 1 — піднятий, 2 — горизонтальний, 3 — опущений).

1 — до 1,54; *2* — 1,55—1,69; *3* — 1,70 і вище.

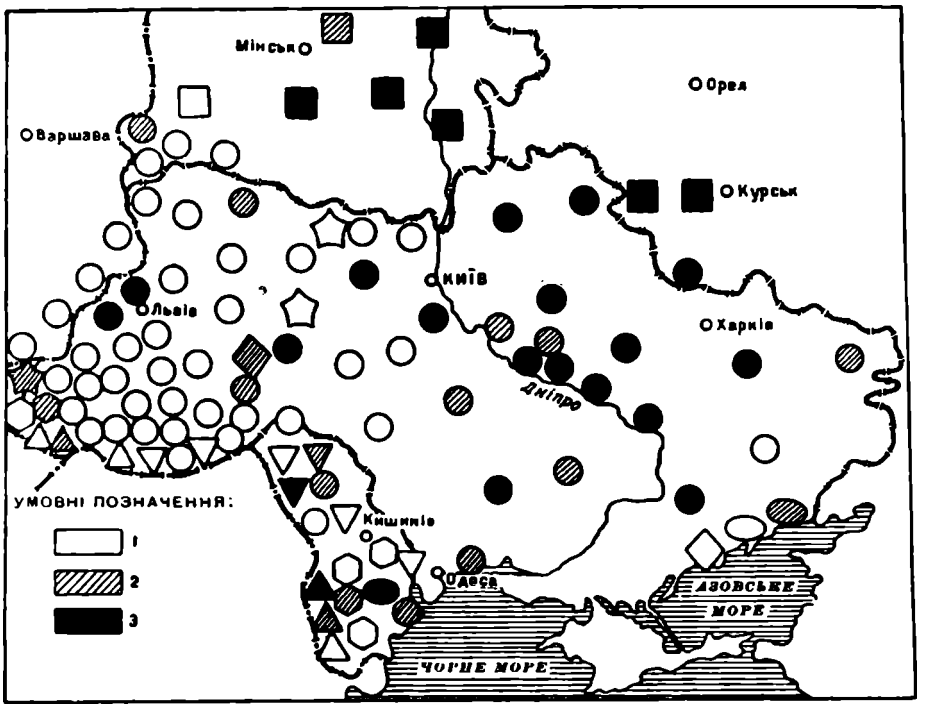

Карта 20. Виступання крил носа (середній бал, 1—3; 1 — незначне, 2 — середнє, 3 — значне).

1 — до 1,89; *2* — 1,90—1,99; *3* — 2,00 і вище.

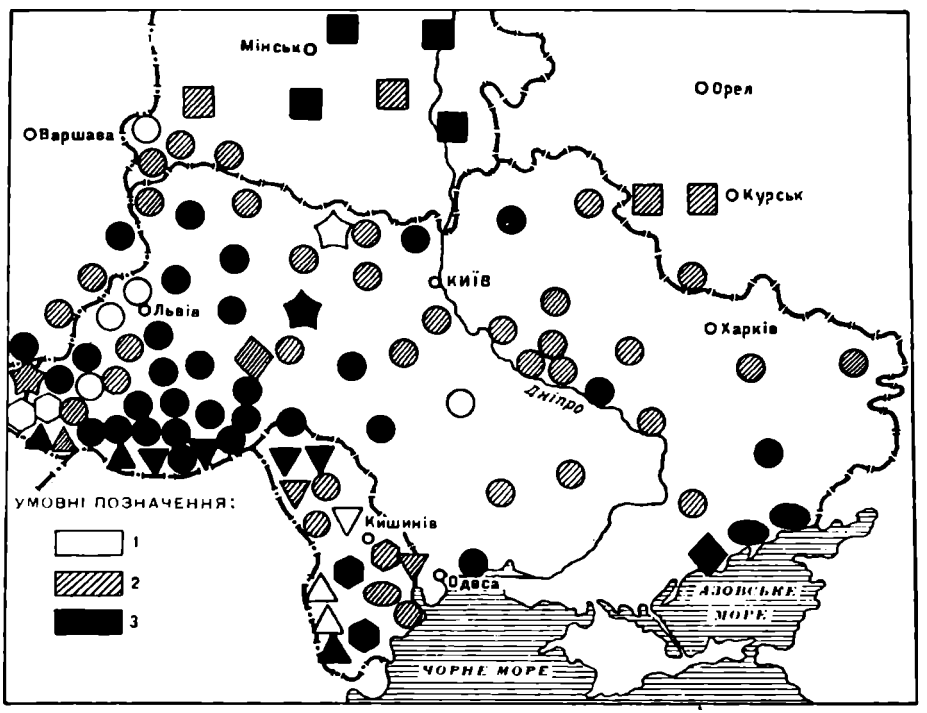

Карта 21. Положення ніздрів (середній бал, 1—3; 1 — похиле, 2 — середнє, 3 — паралельне).

1 — до 2.14; *2* — 2,15—2,24; *3* — 2,25 і вище.

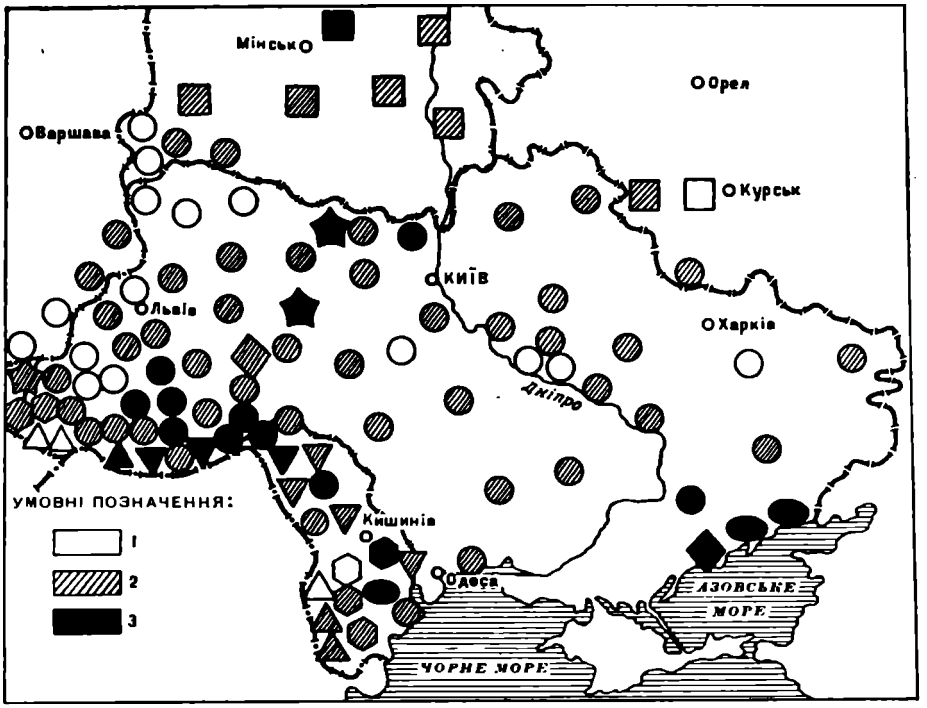

Карта 22. Горизонтальний профіль обличчя (середній бал, 1—3; 1 — сплощений, *2* — середній, *3* — виступаючий).

1 — до 2,10; *2* — 2,11—2,25; *3* — 2,26 і вище.

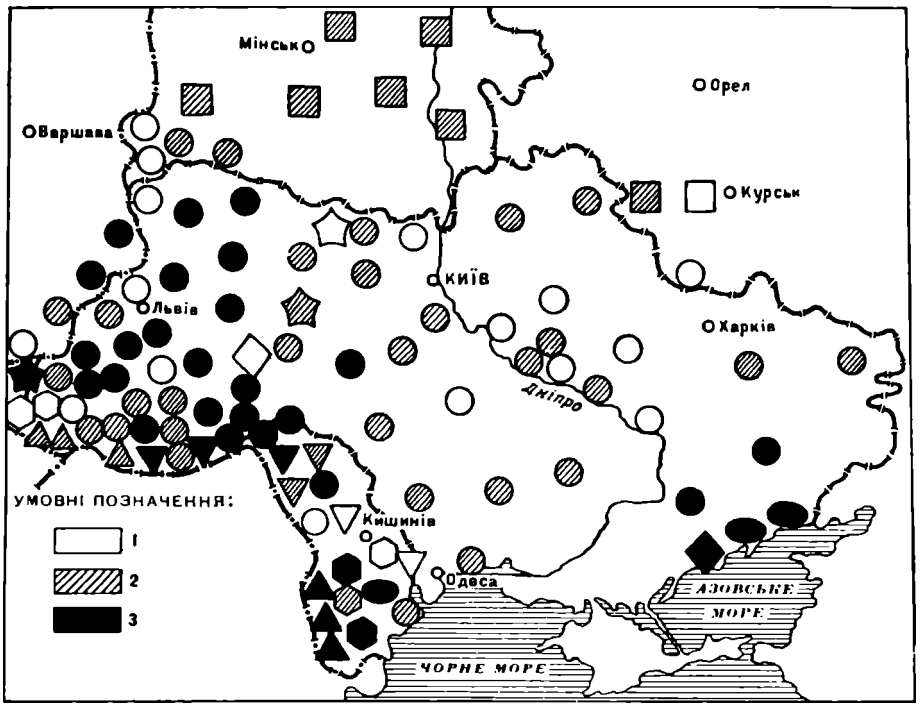

Карта 23. Складка верхньої повіки (% відсутності).

1 — до 20; *2* — 21—30; *3* — 31 і вище.

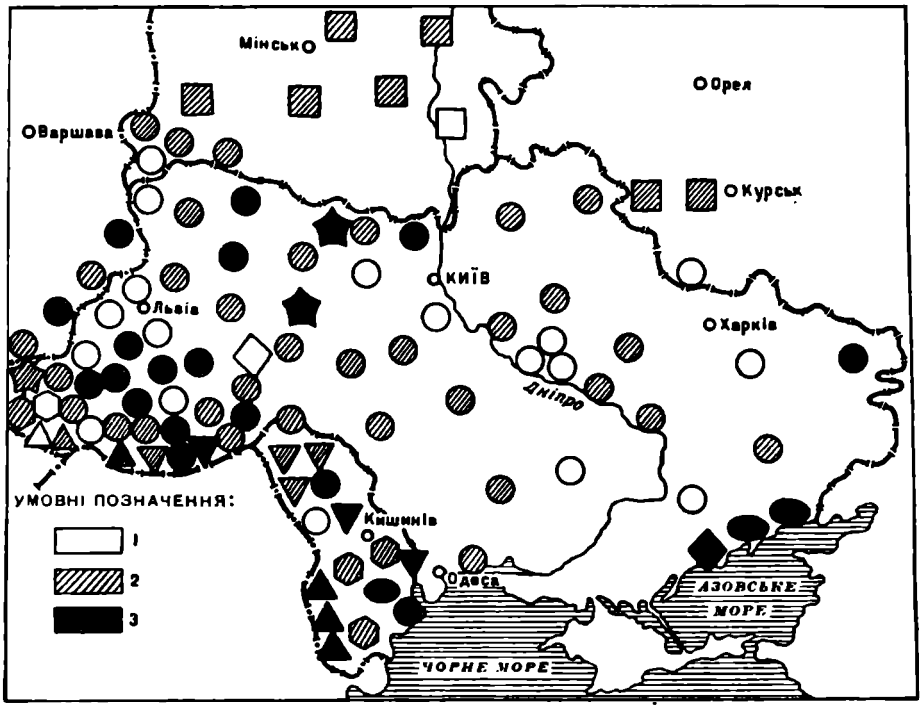

Карта 24. Щілина ока (середній бал, 1—3; 1 — мала, 2 — середня, 3 — велика).
1 — до 2,09; *2* — 2,10—2,24; *3* — 2,25 і вище.

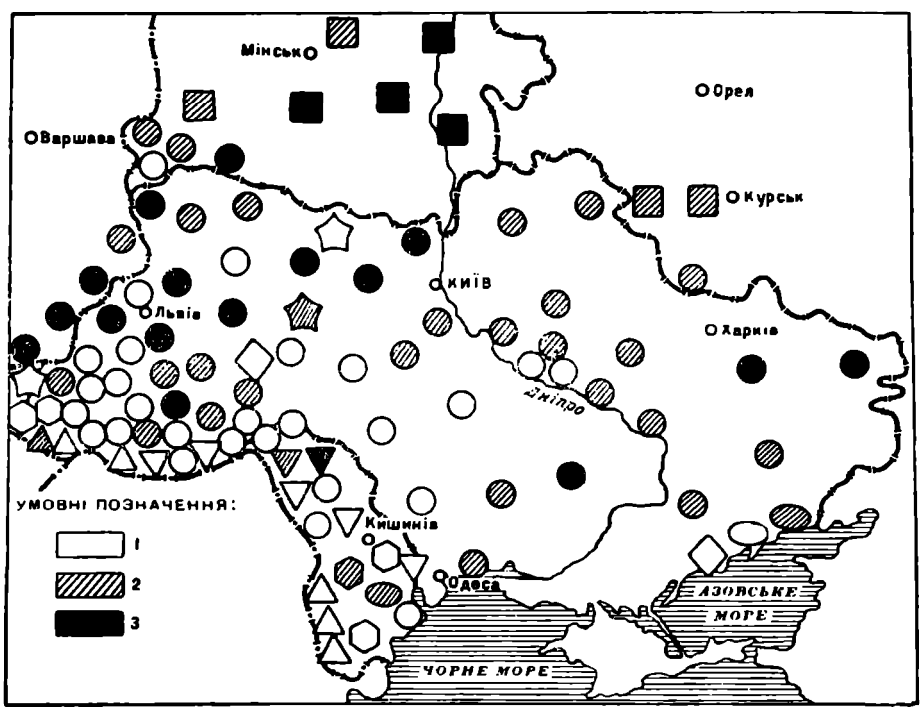

Карта 25. Масивність будови лоба (сума середніх балів розвитку надбрів'я і нахилу лоба).
1 — до 87; *2* — 88—107; *3* — 108 і вище.

деяких західноукраїнських і карпатських районах в 40% (саме в тих гірських районах, де зафіксоване високе і тонке перенісся, сильний розвиток третинного волосяного покриву). Тут поряд з цим зустрічається певний процент трохи сплощеного обличчя, що ні в якій мірі (як і на правобережному Поліссі) не може свідчити про наявність монголоїдного лапоноїдного типу. Але на південній Київщині і в сусідніх районах Лівобережжя (місце поселення середньовічних тюркських племен) відсутність складки відмічено менше, ніж у 20%. У росіян та білорусів вивчених районів складка повіки в середньому така, як і у українців.

Ширина очної щілини. Ширина очної щілини у вивчених українців і росіян приблизно на 75% середня, на 20% — велика, на 5% мала. У білорусів очна щілина загалом трохи ширша. Деяке підвищення кількості вузьких форм очної щілини фіксується у місцях поселень тюрків і на півдні України.

Нахил лоба. Найбільш прямі лоби у карпатській зоні, на Поділлі, в Північній Молдавії, більш похилий — у Розточчі, Поліссі, Лівобережжі і, особливо, у білорусів.

Розвиток надбрів'я. В цілому розвиток надбрів'я відповідає ступеню нахилу лоба. Найбільш слабкі надбрів'я в зоні Карпат, Поділля, на Південній Україні, найбільш розвинуті — у Правобережному Поліссі, Розточчі, Білорусії.

Варіація решти ознак не дає чітких ареалів і не має істотного значення для визначення антропологічних областей українців.

ХАРАКТЕРИСТИКА НАСЕЛЕННЯ ОКРЕМИХ АНТРОПОЛОГІЧНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ

Картографування ознак, вивчення їх розподілу по території України, аналіз їх сполучень і комплексів методами варіаційної статистики, залучення порівняльних матеріалів по суміжних зонах приводять до висновку, що на етнічній території українського народу досить чітко виділяються кілька антропологічних областей. Населення цих областей характеризується певним комплексом антропологічних ознак, що мають свої центри згущення, до яких подекуди тяжіють сусідні райони близького, але дещо відмінного антропологічного складу. Треба мати на увазі, що чітких границь і значних відмінностей між окремими антропологічними комплексами немає, між ними існують поступові переходи. Умовні межі антропологічних областей визначаються ареалом поширення лише кількох (але важливих в таксономічному відношенні ознак), в той час як інші ознаки можуть виходити далеко за межі даної антропологічної області.

Антропологічні області України такі:

1. Центральноукраїнська, з волинським і поліським варіантами;
2. Карпатська;
3. Нижньодніпровсько-прутська;
4. Валдайська, або деснянська;
5. Ільменсько-дніпровська, зона поширення якої охоплює переважно Північну Білорусію та окремі райони РРФСР, заходячи на територію України лише на крайньому північному заході Чернігівської області.

Центральноукраїнська антропологічна область без волинського і поліського варіантів, охоплює приблизно територію Київської (без північних районів), Черкаської, Полтавської, південь Чернігівської, Харківську, Луганську, Вінницьку, Хмельницьку, частину Житомирської області, а також ряд районів Південної України. На зазначеній території проживає близько 47% сільського українського населення УРСР. Його характерні ознаки: високий в середньому зріст — 169 *см,* деяке переважання угнутих спинок носа (12%) над опуклими (9%) при абсолютній більшості прямих носів, складка повіки (за винятком подільських районів) — найбільша (середній бал 0,97%). Кількість світлооких становить у середньому 38%, темнооких — 6%, темноволосих близько 45—50%. Середній бал розвитку бороди в межах 3,10—3,19, ріст волосся на тілі 1,70—1,85. По-

Таблиця I

Основні антропологічні ознаки населення України та деяких суміжних зон (розподіл описових ознак дається в процентах)

Національність, зона, район, № на карті		Рік дослідження	Загальне число спостережень	Розподіл груп за віком (%) 18—24 р.	25—39 р.	40 р. і більше	Середній вік групи (роки)	Зріст (см) M	σ	Поздовжній діаметр голови (мм) M	σ	Поперечний діаметр голови (мм) M	σ	Покажчик голови	Найменша ширина лоба (мм) M	σ	Лоб: прямий (3)	середнього нахилу (2)	значного нахилу (1)	середній бал (1—3)	Надбрів'я: невелике (1)	середнє (2)	велике (3)	дуже велике (4)	середній бал (1—4)
	Різні області УРСР	—	100	24	46	30	35,4	168,4	6,9	187,4	5,6	156,7	5,3	83,6	108,1	4,8	59	39	2	2,57	69	28	3	—	1,34
Лівобережжя і Слобожанщина	Березна (2)	1956	101	22	58	20	32,5	167,0	5,5	187,5	6,7	156,5	5,1	83,5	107,4	3,9	47	52	1	2,46	57	40	3	—	1,46
	Савинці (3)	1956	100	17	53	30	33,5	168,8	5,7	188,2	5,9	157,1	6,0	83,5	109,4	3,9	37	61	2	2,35	44	55	1	—	1,57
	Борисівка (4)	1956	100	28	37	35	34,3	167,8	5,5	187,7	6,6	156,3	5,6	83,3	108,8	4,4	53	46	1	2,52	61	37	2	—	1,41
	Диканька (5)	1956	100	10	50	40	37,6	168,4	5,8	186,8	6,8	157,5	5,7	84,3	109,4	4,3	47	52	1	2,46	52	48	—	—	1,48
	Чорнухи (6)	1956	100	18	51	31	32,7	168,2	5,7	186,9	6,7	156,8	5,7	83,9	108,8	4,8	51	46	3	2,48	64	35	1	—	1,37
	Глухів (7)	1956	100	28	51	21	31,0	169,3	6,1	187,6	5,8	157,5	5,7	84,0	107,3	3,9	50	47	3	2,47	55	44	1	—	1,46
Донбас	Старобільськ (8)	1958	65	15	66	19	31,9	167,2	5,3	187,3	5,4	155,6	4,6	83,1	106,3	4,3	40	57	3	2,37	48	48	4	—	1,56
	Красноармійське (9)	1958	80	10	52	38	36,0	168,6	5,0	188,8	5,8	156,0	4,5	82,6	106,6	4,6	55	40	5	2,50	61	36	3	—	1,42
Київщина і Середня Наддніпрянщина	Поліське (10)	1962	100	17	63	20	33,6	166,5	5,4	189,1	6,1	158,4	5,6	83,8	107,8	5,0	44	53	3	2,41	58	35	7	—	1,49
	Біла Церква (11)	1962	49	22	49	29	34,4	170,1	5,7	188,5	6,2	156,7	5,4	83,1	106,5	4,2	59	39	2	2,57	59	35	4	2	1,49
	Богуслав (12)	1959	100	31	38	31	33,4	171,4	6,3	188,1	5,2	158,1	4,9	84,1	107,5	5,7	69	31	—	2,69	75	23	2	—	1,27
	Золотоноша (13)	1959	100	29	47	24	34,6	170,6	5,8	188,3	5,2	156,2	5,1	82,9	106,4	4,9	54	44	2	2,52	59	35	6	—	1,47
	Іркліїв, р-н (14)	1959	66	17	58	25	33,7	170,2	5,6	187,5	6,5	158,1	5,0	84,3	107,6	5,3	73	26	1	2,72	75	22	3	—	1,28
	с. Іркліїв (15)	1959	50	22	42	36	37,7	170,2	6,9	189,5	6,2	154,7	5,9	81,6	106,1	5,4	67	31	2	2,65	78	20	—	2	1,26
	с. Скородистик (16)	1959	50	18	40	42	38,6	170,6	5,4	190,5	5,9	156,9	4,9	82,4	106,1	4,6	52	48	—	2,52	64	28	8	—	1,44
	с. Мутихи (17)	1959	58	36	33	31	35,6	168,3	6,2	186,8	6,3	155,3	5,2	83,2	107,0	3,8	67	33	—	2,67	83	17	—	—	1,17
	Обухів (18)	1956	100	17	47	36	35,5	169,0	5,6	187,5	4,4	156,0	7,7	83,2	107,9	3,8	56	42	2	2,54	53	44	3	—	1,50
Поділля	Калинівка (19)	1956	100	24	46	30	29,5	167,9	5,5	187,3	5,2	156,1	5,9	83,3	108,0	4,1	67	30	3	2,64	78	18	4	—	1,26
	Тростянець (20)	1956	101	20	49	31	35,8	169,1	7,8	187,0	6,4	155,4	4,4	83,1	107,6	4,7	67	31	2	2,65	69	30	1	—	1,32
	Дунаївці (21)	1956	100	19	51	30	35,2	167,2	6,4	186,7	5,2	156,1	5,4	83,6	106,7	3,7	53	42	5	2,48	55	40	5	—	1,50
	Ружична (22)	1959	56	14	54	32	34,5	168,6	4,6	185,5	5,1	156,4	5,7	84,3	109,3	4,4	62	36	2	2,60	66	29	5	—	1,39
Південна Україна і Нижня Наддніпрянщина	Царичанка (23)	1956	100	5	60	35	37,3	170,0	6,4	190,4	6,1	155,9	4,8	81,9	109,2	4,2	43	55	2	2,41	66	33	1	—	1,35
	Градизьк (24)	1956	120	10	47	43	39,1	169,7	5,2	188,9	6,0	156,5	6,1	82,8	108,4	4,5	50	49	1	2,49	59	39	2	—	1,43
	Кривий Ріг (25)	1957	100	24	47	29	34,0	168,9	6,3	188,2	5,3	154,2	5,3	81,9	107,6	6,4	42	53	5	2,37	55	36	9	—	1,54
	Очаків (26)	1957	50	14	34	52	40,5	169,0	5,3	189,7	5,1	156,7	5,6	82,6	107,7	5,6	51	43	6	2,45	61	35	4	—	1,43
	Комишеваха (27)	1957	71	11	28	61	44,4	167,9	5,7	187,8	5,3	154,1	5,8	82,1	104,9	4,2	56	42	2	2,54	61	35	4	—	1,43
	Старокозаче (28)	1958	60	36	27	37	33,0	167,9	6,1	187,1	5,2	154,9	4,2	82,8	104,5	4,6	60	40	—	2,60	73	20	7	—	1,34
	Новий Буг (29)	1957	50	26	30	44	37,4	166,6	6,0	188,1	7,3	155,5	6,7	82,7	107,5	5,9	56	42	2	2,54	66	26	8	—	1,42
Молдавія, Хотинщина, Буковина	Бельці, Хотин (31)	1947	38	24	55	21	32,6	170,8	5,0	189,8	5,6	151,9	5,5	80,0	106,8	4,2	97	3	—	2,97	89	11	—	—	1,11
	Глодяни (32)	1958	100	25	46	29	33,6	169,0	5,1	187,0	5,7	154,3	5,2	82,5	107,0	4,4	66	34	—	2,66	72	26	2	—	1,30
	Калараш (33)	1961	82	15	54	31	37,8	168,3	5,0	188,0	5,8	153,6	5,3	81,7	108,3	4,9	79	21	—	2,79	70	30	—	—	1,30
	Хотин (34)	1961	100	21	56	23	33,6	171,2	6,9	190,0	6,6	155,1	5,7	81,7	109,2	4,7	60	39	1	2,59	65	31	4	—	1,39
	Кельменці (35)	1956	100	25	38	37	36,4	169,0	6,4	186,0	6,6	154,7	4,8	83,2	106,2	4,5	72	27	1	2,71	70	6	4	—	1,34
	Заставна (36)	1956	100	21	61	18	32,1	168,1	5,2	188,1	5,9	157,9	5,0	83,9	107,0	4,0	58	38	4	2,54	62	32	6	—	1,44
	Сторожинець (37)	1961	62	16	61	23	34,8	168,7	5,8	189,1	5,3	158,8	5,4	84,0	109,3	4,6	72	26	2	2,70	76	22	2	—	1,26
	Путила (38)	1961	70	40	36	24	30,7	169,1	5,4	185,3	6,9	157,0	5,4	84,7	107,2	4,3	76	24	—	2,76	83	14	3	—	1,20
Закарпаття і Карпати	Жаб'є (39)	1961	62	24	55	21	32,2	168,0	6,0	185,8	6,7	156,2	5,0	84,1	108,7	4,9	86	14	—	2,86	82	16	2	—	1,20
	Рахів (40)	1956	100	30	42	28	30,5	167,1	6,0	184,1	5,9	157,1	4,8	85,3	107,3	4,4	57	39	4	2,53	60	36	4	—	1,44
	Тячів (41)	1961	100	26	49	25	32,7	168,4	6,2	186,2	5,8	157,9	5,5	84,8	109,2	4,7	80	19	1	2,79	78	17	5	—	1,27
	Виноградів (42)	1956	100	23	59	18	29,5	166,3	5,3	184,3	5,9	157,5	5,5	85,5	106,4	4,3	61	37	2	2,59	66	32	2	—	1,36
	Мукачеве (43)	1958	100	22	47	31	34,8	166,8	5,3	184,1	5,4	156,6	5,2	85,1	106,9	3,9	57	42	1	2,56	65	32	3	—	1,38
	Воловець (44)	1959	67	17	64	19	32,5	165,9	5,3	187,0	5,7	158,7	5,8	84,9	109,9	4,7	65	33	2	2,63	72	24	4	—	1,32
	Славськ (45)	1959	75	20	52	28	34,4	166,7	5,3	187,7	6,4	159,3	5,3	84,9	109,4	4,8	62	37	1	2,61	68	28	4	—	1,36
	Лемківщина (46)	1956	38	5	50	45	41,1	167,3	6,8	188,2	6,2	158,7	5,4	84,3	108,5	4,6	53	42	5	2,48	47	50	3	—	1,56
	Перечин (47)	1856	100	12	62	26	33,3	166,6	5,3	186,2	6,1	157,0	5,8	84,3	107,6	4,9	59	36	5	2,54	64	30	6	—	1,42
	Бориня (48)	1956	100	27	45	28	33,5	164,5	5,4	186,6	6,5	158,3	5,2	84,8	108,6	4,8	64	34	2	2,62	70	29	1	—	1,31
Північне Прикарпаття	Стрий (49)	1959	100	12	48	40	37,2	168,6	5,5	189,7	6,2	157,7	5,4	83,2	110,7	4,1	69	30	1	2,68	73	23	4	—	1,31
	Коршів (50)	1956	100	25	45	30	32,8	167,7	6,0	185,7	6,6	156,6	5,8	84,3	108,4	5,0	47	51	2	2,45	53	40	6	1	1,55
	Перегінське (51)	1961	86	32	45	23	32,1	168,3	6,0	184,6	6,0	158,0	4,7	85,6	110,8	4,9	70	29	1	2,69	76	24	—	—	1,24
Верхня Наддністрянщина	Войнилів (52)	1961	90	17	68	15	30,9	166,8	5,3	187,6	5,9	154,9	5,3	82,6	110,2	4,5	62	36	2	2,60	59	32	8	1	1,51
	Струсів (53)	1956	100	10	45	45	38,7	166,9	6,8	186,5	5,9	159,7	6,0	85,6	108,4	5,5	53	43	4	2,49	47	51	2	—	1,55
	Пустомити (54)	1956	58	9	45	46	38,2	166,2	5,5	185,0	6,7	156,5	6,4	84,6	106,7	4,2	41	55	4	2,37	55	39	6	—	1,51
	Яворів (55)	1959	68	22	47	31	31,1	165,9	5,6	187,2	5,7	157,6	5,1	84,2	109,5	5,9	47	52	1	2,46	53	40	7	—	1,54
	с. Наконечне (56)	1959	50	16	40	44	39,5	168,4	6,4	186,9	5,1	157,0	5,3	84,0	108,6	4,1	60	40	—	2,60	64	26	10	—	1,46

Національність, зона, район, № на карті			Рік дослідження	Загальне число спостережень	Розподіл груп за віком (%) 18—24 р.	25—39 р.	40 р. і більше	Середній вік групи (роки)	Зріст (см) M	σ	Поздовжній діаметр голови (мм) M	σ	Поперечний діаметр голови (мм) M	σ	Покажчик голови	Найменша ширина лоба (мм) M	σ	Лоб: прямий (3)	середнього нахилу (2)	значного нахилу (1)	середній бал (1—3)	Надбрів'я: невелике (1)	середнє (2)	велике (3)	дуже велике (4)	середній бал (1—4)
Українці	Польща	Перемишль (57)	1956	48	15	46	39	36,8	166,4	5,9	188,0	5,7	157,6	5,4	83,8	109,1	4,1	51	43	6	2,45	53	34	13	—	1,60
		Томашів (58)	1956	37	16	41	43	37,5	166,5	6,5	185,8	7,8	157,7	5,3	84,9	108,1	7,3	41	59	—	2,41	49	46	5	—	1,56
		Холмщина (59)	1956	44	16	39	45	38,3	167,6	5,3	187,5	5,0	157,7	5,3	84,1	105,8	6,7	48	48	4	2,44	61	34	5	—	1,44
	Правобережне і Волинське Полісся	Коростень (60)	1960	56	16	46	38	35,6	169,0	6,1	188,1	7,7	156,4	5,1	83,1	107,1	4,9	64	36	—	2,64	72	28	—	—	1,28
		Малин (61)	1956	100	15	50	35	36,2	168,1	4,5	189,1	5,4	158,4	5,3	83,8	110,1	3,8	41	53	6	2,35	37	55	8	—	1,71
		Ємільчине (62)	1956	100	20	56	24	33,8	167,0	5,3	185,8	5,6	157,8	5,1	84,9	109,3	4,0	47	51	2	2,45	43	52	5	—	1,62
		Дубровиця (63)	1956	100	20	60	20	32,6	167,8	5,3	187,1	5,9	157,3	5,1	84,0	109,1	4,5	59	37	4	2,55	56	40	4	—	1,48
		Костопіль (64)	1957	90	15	68	17	30,7	168,1	5,9	187,7	6,1	158,3	4,8	84,3	106,6	4,9	58	38	4	2,54	71	28	1	—	1,30
	Волинь	В. Дедеркали (65)	1956	100	15	58	27	32,9	167,4	6,2	187,8	5,3	156,5	5,1	83,3	108,3	5,1	44	52	4	2,40	45	49	6	—	1,61
		Лопатин (66)	1956	100	12	48	40	36,0	167,5	5,5	187,5	6,0	155,9	5,4	83,1	108,3	3,9	47	50	3	2,44	45	49	6	—	1,61
		Шацьк (67)	1959	100	11	59	30	36,4	170,5	5,2	189,8	5,7	157,5	4,5	83,0	108,7	4,8	41	58	1	2,40	51	41	8	—	1,57
		Стара Вижва (68)	1956	100	13	53	34	34,0	167,5	5,5	187,8	5,3	157,3	5,0	83,8	108,1	4,9	53	44	3	2,50	54	39	7	—	1,53
	Підляшшя	Антополь (69)	1956	100	23	55	22	30,7	168,2	5,9	187,4	5,5	158,6	4,9	84,6	109,3	3,6	53	41	6	2,47	58	37	5	—	1,47
		Жабчиці (70)	1956	100	10	71	19	30,8	168,2	5,3	186,5	6,2	158,9	4,9	85,2	109,8	3,8	39	52	9	2,30	40	52	8	—	1,68
		Високе (71)	1959	63	16	33	51	41,0	168,3	6,5	186,7	6,4	153,5	5,8	82,2	105,6	6,1	62	33	5	2,57	67	27	5	1	1,40
		«Половецькі» села (72)	1959	69	30	25	45	39,0	171,0	6,3	189,4	6,2	156,5	5,5	82,6	106,6	6,9	51	49	—	2,51	54	38	8	—	1,54
Білоруси		Бєгомль (73)	1956	86	26	45	29	31,7	166,6	4,7	187,9	6,9	157,6	5,7	83,9	108,9	3,9	44	54	2	2,42	65	30	5	—	1,40
		Греськ (74)	1956	100	19	58	23	33,5	167,0	6,0	189,0	6,9	156,7	5,4	82,9	107,6	4,1	40	55	5	2,35	56	39	5	—	1,49
		Ружани (75)	1959	100	18	45	37	37,8	168,5	5,9	188,2	5,3	156,0	5,2	82,9	107,4	7,0	58	40	2	2,56	64	28	8	—	1,44
Росіяни		Рильськ (79)	1956	100	10	56	34	37,8	167,7	6,2	189,0	6,0	155,6	5,0	82,3	107,9	3,9	57	41	2	2,55	59	37	4	—	1,45
		Курськ (80)	1956	100	11	78	11	30,9	167,2	5,5	191,4	5,6	154,1	4,1	80,5	108,3	3,9	55	43	2	2,53	57	40	3	—	1,46
Поляки		Ружична (81)	1959	75	21	47	32	40,0	169,3	5,8	184,8	4,9	155,1	5,0	83,9	108,6	4,0	76	24	—	2,76	76	19	5	—	1,29
Чехи		Козятин (82)	1960	67	22	41	37	37,3	167,6	6,5	189,1	6,7	159,6	4,9	84,4	109,7	4,4	52	40	8	2,44	60	31	9	—	1,49
Словаки		Мукачеве (86)	1958	100	16	45	39	37,8	168,7	6,7	186,1	5,9	156,9	5,0	84,3	108,3	4,2	56	39	5	2,51	63	37	—	—	1,37
Угорці		Берегове (89)	1956	101	27	57	16	27,7	167,9	6,6	185,5	6,2	159,1	5,4	85,8	106,9	4,3	52	44	4	2,48	61	25	6	2	1,37
		Рахів (90)	1961	86	19	58	23	34,1	170,0	6,5	187,6	5,5	158,4	5,6	84,4	107,2	5,1	71	29	—	2,71	80	19	—	1	1,22
Румуни		Рахів (92)	1961	85	24	46	30	35,8	169,4	5,7	187,0	6,0	158,7	5,6	84,9	108,1	4,9	68	31	1	2,67	74	21	5	—	1,31
		Сторожинець (93)	1961	100	25	52	23	32,5	167,9	4,8	185,7	6,1	158,5	6,0	85,4	107,1	4,5	73	26	1	2,72	71	27	2	—	1,31
Німці		с. Нове село (94)	1961	50	18	52	30	34,8	169,4	5,8	187,6	5,4	159,7	5,4	85,1	109,3	5,1	78	22	—	2,78	74	20	4	2	1,34
		с. Бородівка (95)	1961	33	24	27	49	37,9	167,8	5,4	186,1	5,7	158,9	6,2	85,4	108,4	4,4	85	15	—	2,85	79	21	—	—	1,21
Молдавани		Глодяни (96)	1958	100	19	54	27	33,8	167,3	5,8	186,0	6,2	153,6	5,4	82,6	106,0	3,9	66	34	—	2,66	68	29	3	—	1,35
		Каларашь (97)	1961	64	17	64	19	31,6	167,4	5,9	187,1	5,2	153,6	5,2	82,1	108,2	4,5	80	20	—	2,80	80	15	3	2	1,27
Болгари		Болград (101)	1958	100	24	27	49	33,1	168,2	5,7	184,9	6,2	150,7	6,0	81,5	105,9	4,6	68	30	2	2,66	72	26	2	—	1,30
		Чадир-Лунга (102)	1958	61	29	43	28	33,8	164,7	5,9	183,9	4,9	152,3	4,4	82,8	107,2	4,5	49	51	—	2,49	57	41	2	—	1,45
Гагаузи		Чадир-Лунга (105)	1958	66	30	56	14	29,5	165,1	5,5	183,7	6,0	153,1	4,9	83,3	107,6	4,9	60	40	—	2,60	62	38	—	—	1,38
Цигани		Старокозаче (108)	1958	80	25	46	29	34,7	165,1	6,3	186,4	5,2	147,4	5,7	79,1	103,1	5,0	54	43	3	2,51	62	34	4	—	1,42
Албанці		Приазовське (109)	1958	100	35	20	45	38,1	164,8	5,9	188,2	6,2	150,8	5,7	80,1	106,1	4,9	52	46	2	2,50	70	27	3	—	1,33
Греки		Жданов (110)	1958	46	4	59	37	37,3	164,0	5,9	186,5	5,2	156,2	6,3	83,8	106,8	4,1	59	37	4	2,55	65	31	4	—	1,39
		Ст. Крим (111)	1958	57	23	26	51	39,1	165,1	5,5	187,7	6,6	155,5	6,0	82,8	107,8	4,4	50	46	4	2,46	61	34	5	—	1,44
Євреї		Київська область	1963	30	20	53	27	38,3	165,5	5,6	187,7	7,0	158,3	4,5	84,3	106,4	4,1	57	43	—	2,57	80	20	—	—	1,20
Українки		Хотин	1961	31	42	42	16	28,0	160,6	4,4	182,3	6,3	147,9	4,4	81,1	103,2	3,6	97	3	—	2,97	94	6	—	—	1,06
		Жаб'є, Путила	1961	60	32	48	20	29,3	156,1	5,0	177,2	5,8	153,6	5,4	86,6	103,8	4,1	98	2	—	2,98	100	—	—	—	1,00
		Войнилів	1961	50	48	40	12	26,8	154,9	6,1	177,4	6,6	151,4	4,9	85,3	106,9	4,7	98	2	—	2,98	98	2	—	—	1,02
		Перегінське	1961	50	30	52	18	30,3	154,3	6,1	175,6	6,6	151,8	5,4	86,4	107,2	5,3	100	—	—	3,00	100	—	—	—	1,00
		«Половецькі» села	1959	50	36	20	44	35,0	157,6	3,5	180,2	5,6	150,7	3,9	83,6	103,5	4,1	90	8	2	2,88	98	2	—	—	1,02
Румунки		Сторожинець	1961	50	30	54	16	25,2	156,6	5,5	175,6	5,3	149,6	5,2	85,2	103,8	4,3	100	—	—	3,00	100	—	—	—	1,00
Німки		с. Бородівка	1961	35	14	54	32	38,5	156,4	7,2	181,3	4,5	152,6	3,8	84,2	106,5	4,7	100	—	—	3,00	100	—	—	—	1,00

Національність, зона, район, № на карті		Колір очей (за схемою Бунака)																Колір волосся (за шкалою Фішера)														Колір шкіри (за шкалою Лушана)						
		чорні—1	темно-карі—2	карі—3	жовті—4	каро-зелені—5	зелені—6	сіро-зелені—7	світлі з відтінком—8	сірі—9	сіро-блакитні—10	блакитні—11	сині—12	темні (1—4) II	мішані (5—8) I	світлі (9—12) 0	середній бал (0—11)	кількість спостережень (без рудих)	чорне IV № 27 (4)	№ 4 (3)	№ 5 (2)	темно-русяве III № 6 (1)	№ 7 (1)	№ 8 (1)	русяве II № 9—12 (0)	№ 26 (0)	світло-русяве I № 13—15 (0)	№ 25 (0)	0 біляве № 24 (0)	№ 3—руде	середній бал M1 (0—IV)	середній бал M2 (0—4)	кількість спостер.	1—2	3	7	9	12	середній бал (0—4)
	Різні області УРСР	—	3	4	1	17	14	18	8	14	10	8	3	8	57	35	0,73	100	—	18	30	24	17	6	1	—	—	3	1	—	3,38	1,60	—	—	—	—	—	—	—
Лівобережжя і Слобожанщина	Березна (2)	—	—	2	1	6	11	10	21	2	25	20	2	3	48	49	0,54	100	—	7	31	30	13	5	3	—	—	9	2	—	3,11	1,31	74	3	17	76	4	—	1,81
	Савинці (3)	—	2	2	—	14	18	11	11	8	21	13	—	4	54	42	0,62	88	—	10	33	18	20	2	2	10	—	5	—	—	3,21	1,36	62	4	11	79	6	—	1,87
	Борисівка (4)	—	5	2	—	9	14	15	21	12	13	9	—	7	59	34	0,73	91	—	11	28	28	19	5	1	3	—	4	1	—	3,24	1,41	70	1	3	93	3	—	1,98
	Диканька (5)	—	2	1	—	9	14	11	24	12	8	19	—	3	58	39	0,64	90	—	18	39	17	20	3	—	3	—	—	—	—	3,54	1,72	78	1	13	73	13	—	1,98
	Чорнухи (6)	—	3	7	—	8	22	15	17	6	14	7	1	10	62	28	0,82	91	—	10	34	21	23	1	1	1	—	8	1	—	3,23	1,43	61	—	18	69	13	—	1,95
	Глухів (7)	—	2	2	—	12	13	20	23	5	12	10	1	4	68	28	0,76	94	—	12	26	27	17	4	1	4	2	7	—	—	3,15	1,36	87	2	13	79	6	—	1,89
Донбас	Старобільськ (8)	—	—	6	—	12	9	22	11	9	20	11	—	6	54	40	0,66	61	—	16	25	20	10	16	5	—	—	6	2	—	3,18	1,44	—	—	—	—	—	—	—
	Красноармійське (9)	—	4	5	—	12	10	25	4	11	19	10	—	9	51	40	0,69	77	—	16	26	26	19	8	—	—	—	3	2	—	3,30	1,53	—	—	—	—	—	—	—
Київщина і Середня Наддніпрянщина	Поліське (10)	—	—	2	1	17	11	13	9	11	19	16	1	3	50	47	0,56	96	—	14	28	23	15	7	3	—	—	8	2	—	3,17	1,43	—	—	—	—	—	—	—
	Біла Церква (11)	—	—	2	2	4	8	25	18	6	10	25	—	4	55	41	0,63	46	—	13	37	26	11	9	—	—	—	4	—	—	3,42	1,59	—	—	—	—	—	—	—
	Богуслав (12)	—	2	3	1	9	17	19	11	2	14	20	2	6	56	38	0,68	92	—	17	33	23	15	6	1	—	—	3	2	—	3,37	1,61	—	—	—	—	—	—	—
	Золотоноша (13)	—	1	4	—	17	10	13	13	9	15	18	—	5	53	42	0,63	96	—	15	31	31	15	3	—	—	—	4	1	—	3,35	1,56	—	—	—	—	—	—	—
	Іркліїв, р-н (14)	—	1	3	3	9	14	23	11	3	14	18	1	7	57	36	0,71	60	3	18	27	25	18	7	—	—	—	2	—	—	3,44	1,70	—	—	—	—	—	—	—
	с. Іркліїв (15)	—	2	8	2	12	10	20	10	14	10	12	—	12	52	36	0,76	46	2	13	39	22	18	2	—	—	—	2	2	—	3,44	1,67	—	—	—	—	—	—	—
	с. Скородистик (16)	—	—	8	—	6	26	14	12	2	10	20	2	8	58	34	0,74	47	—	30	30	17	13	6	2	—	—	2	—	—	3,54	1,86	—	—	—	—	—	—	—
	с. Мутихи (17)	—	2	2	—	12	10	9	12	10	15	26	2	4	43	53	0,51	54	—	13	33	26	18	2	2	—	—	4	2	—	3,30	1,51	—	—	—	—	—	—	—
	Обухів (18)	—	1	2	—	14	6	15	29	2	15	16	—	3	64	33	0,70	88	1	17	29	22	14	2	1	5	—	8	1	—	3,22	1,51	83	1	5	88	6	—	1,99
Поділля	Калинівка (19)	—	1	8	—	15	12	18	5	24	7	10	—	9	50	41	0,68	97	—	9	36	1	25	15	10	2	—	1	1	—	3,28	1,40	97	1	3	93	3	—	1,98
	Тростянець (20)	—	3	3	—	18	5	14	4	43	6	4	—	6	41	53	0,53	93	—	16	45	—	27	5	6	—	—	—	1	—	3,52	1,70	94	1	4	86	9	—	2,03
	Дунаївці (21)	—	5	2	2	14	12	13	7	21	17	7	—	9	46	45	0,64	93	—	8	47	4	17	15	5	1	—	1	2	—	3,41	1,54	95	1	6	76	17	—	2,09
	Ружична (22)	—	—	4	—	12	7	16	25	9	9	16	2	4	60	36	0,68	52	—	8	42	29	11	4	2	—	—	4	—	—	3,40	1,52	—	—	—	—	—	—	—
Південна Україна і Нижня Наддніпрянщина	Царичанка (23)	—	1	5	—	17	14	14	22	7	8	12	—	6	67	27	0,79	86	1	12	31	27	10	7	2	5	—	4	1	—	3,26	1,46	69	1	4	76	16	3	2,16
	Градизьк (24)	—	2	6	2	11	21	11	22	9	11	5	—	10	65	25	0,85	109	—	23	43	16	12	1	—	3	—	2	—	—	3,59	1,84	85	—	8	73	19	—	2,11
	Кривий Ріг (25)	—	3	9	—	16	13	15	15	11	13	4	1	12	59	29	0,83	94	2	22	28	17	13	10	3	—	—	3	2	—	3,37	1,70	—	—	—	—	—	—	—
	Очаків (26)	—	4	2	—	16	4	30	12	12	20	—	—	6	62	32	0,74	45	—	18	20	35	18	—	7	—	2	—	—	—	3,27	1,47	—	—	—	—	—	—	—
	Комишеваха (27)	—	3	—	—	1	12	20	23	19	9	12	1	3	56	41	0,62	60	—	25	28	12	20	8	—	—	—	5	2	2	3,37	1,71	—	—	—	—	—	—	—
	Старокозаче (28)	—	2	5	2	10	13	17	16	10	17	8	—	9	56	35	0,74	57	—	23	30	26	12	2	3	—	—	4	—	—	3,42	1,69	—	—	—	—	—	—	—
	Новий Буг (29)	—	2	2	—	14	14	16	12	18	18	4	—	4	56	40	0,64	44	—	9	32	32	16	7	—	—	—	4	—	—	3,33	1,46	—	—	—	—	—	—	—
Молдавія, Хотинщина, Буковина	Бельці, Хотин (31)	—	3	8	—	31	—	21	10	13	11	3	—	11	62	27	0,84	33	3	15	63	—	—	13	6	—	—	—	—	—	3,75	1,96	—	—	—	—	—	—	—
	Глодяни (32)	—	2	7	1	16	17	14	11	9	10	9	4	10	58	32	0,78	89	1	30	34	16	17	1	1	—	—	—	—	—	3,64	1,96	—	—	—	—	—	—	—
	Каларaш (33)	—	2	7	—	17	16	20	10	4	10	11	3	9	63	28	0,81	75	3	28	36	23	8	—	1	—	—	1	—	—	3,64	1,99	—	—	—	—	—	—	—
	Хотин (34)	1	4	5	1	23	11	21	8	4	13	8	1	11	63	26	0,85	94	6	23	29	20	12	4	2	—	—	4	—	—	3,48	1,87	—	—	—	—	—	—	—
	Кельменці (35)	—	4	6	—	10	15	10	9	29	9	8	—	10	44	46	0,64	92	—	20	41	—	23	6	6	—	—	—	4	—	3,43	1,71	94	—	11	84	5	—	1,94
	Заставна (36)	—	3	5	3	11	20	12	18	8	12	8	—	11	61	28	0,83	97	2	29	33	3	16	11	4	2	—	—	—	—	3,58	1,91	100	—	9	71	20	—	2,11
	Сторожинець (37)	—	5	5	2	22	11	14	15	6	15	5	—	12	62	26	0,86	60	7	20	45	18	10	—	—	—	—	—	—	—	3,72	2,06	—	—	—	—	—	—	—
	Путила (38)	—	3	14	—	22	13	16	14	3	11	3	1	17	65	18	0,99	67	1	15	36	21	16	8	2	—	—	1	—	—	3,48	1,66	—	—	—	—	—	—	—
Закарпаття і Карпати	Жаб'є (39)	—	5	6	2	16	13	16	13	14	10	5	—	13	58	29	0,84	60	2	27	28	18	17	5	—	—	—	3	—	—	3,51	1,82	—	—	—	—	—	—	—
	Рахів (40)	—	9	6	1	19	6	13	16	11	7	12	—	16	54	30	0,86	96	—	12	37	8	30	—	3	3	—	7	—	1	3,29	1,48	94	1	18	59	21	1	2,03
	Тячів (41)	—	4	6	1	21	6	19	17	4	8	13	1	11	63	26	0,85	97	1	32	32	23	9	1	1	—	—	1	—	—	3,62	1,97	—	—	—	—	—	—	—
	Виноградів (42)	—	4	7	—	15	24	22	6	5	9	7	1	11	67	22	0,89	95	1	15	44	21	11	—	4	1	—	3	—	—	3,49	1,69	78	—	10	76	14	—	2,04
	Мукачеве (43)	—	4	11	1	18	15	14	11	4	9	12	1	16	58	26	0,90	96	—	24	24	29	14	6	2	—	—	1	—	—	3,44	1,69	—	—	—	—	—	—	—
	Воловець (44)	—	9	9	—	20	7	10	7	6	12	18	2	18	44	38	0,80	68	1	26	28	25	18	2	—	—	—	—	—	—	3,55	1,83	—	—	—	—	—	—	—
	Славськ (45)	—	9	6	3	24	13	12	7	4	9	12	1	18	56	26	0,92	72	—	27	38	18	14	—	2	—	—	1	—	—	3,61	1,89	—	—	—	—	—	—	—
	Лемківщина (46)	—	5	3	—	10	15	13	16	2	21	13	—	8	54	36	0,72	34	—	21	32	29	6	6	3	—	—	3	—	—	3,44	1,68	—	—	—	—	—	—	—
	Перечин (47)	—	2	3	1	13	25	9	14	7	15	10	1	6	61	33	0,73	93	—	15	32	20	18	—	2	5	—	8	—	—	3,24	1,47	86	1	14	59	26	—	2,10
	Бориня (48)	—	—	—	—	9	13	17	13	10	16	22	—	—	52	48	0,52	96	—	11	34	23	14	2	3	1	—	11	1	—	3,16	1,40	98	2	14	60	24	—	2,06
Північне Прикарпаття	Стрий (49)	—	2	5	1	14	17	21	8	5	18	8	1	8	60	32	0,76	90	—	22	34	29	10	4	—	—	—	1	—	—	3,54	1,77	—	—	—	—	—	—	—
	Коршів (50)	—	2	10	2	17	8	14	14	9	11	11	2	14	53	33	0,81	97	1	18	38	9	21	—	3	6	—	4	—	—	3,40	1,64	95	—	24	57	19	—	1,95
	Перегінське (51)	—	—	9	1	18	12	15	15	3	11	15	1	10	60	30	0,80	84	—	23	34	18	18	2	—	—	—	5	—	—	3,47	1,75	—	—	—	—	—	—	—
Верхня Наддністрянщина	Войнилів (52)	—	2	6	—	17	4	19	13	2	22	9	6	8	53	39	0,69	88	—	18	35	20	14	5	1	—	—	6	1	—	3,37	1,63	—	—	—	—	—	—	—
	Струсів (53)	—	2	4	1	9	15	23	13	3	13	16	1	7	60	33	0,74	98	—	23	37	14	13	4	1	6	—	2	—	—	3,49	1,73	95	—	7	75	18	—	2,11
	Пустомити (54)	—	—	5	2	7	18	19	10	7	11	21	—	7	54	39	0,68	53	—	17	47	17	9	—	—	6	—	4	—	—	3,50	1,71	51	2	2	80	16	—	2,10
	Яворів (55)	—	6	8	—	13	19	12	8	9	9	13	3	14	52	34	0,80	65	2	22	27	34	11	—	3	—	—	—	1	—	3,45	1,73	—	—	—	—	—	—	—
	с. Наконечне (56)	—	—	2	—	10	10	14	20	12	18	14	—	2	54	44	0,58	43	—	16	40	28	10	2	2	—	—	—	2	—	3,48	1,68	—	—	—	—	—	—	—

Національність, зона, район, № на карті			Колір очей (за схемою Бувака)																Колір волосся (за шкалою Фішера)															Колір шкіри (за шкалою Лушана)						
			чорні—1	темно-карі—2	карі—3	жовті—4	каро-зелені—5	зелені—6	сіро-зелені—7	світлі з відтінком—8	сірі—9	сіро-блакитні—10	блакитні—11	сині—12	темні (1—4) II	мішані (5—8) I	світлі (9—12) 0	середній бал (0—11)	кількість спостережень (без рудих)	чорне IV № 27 (4)	№ 4 (3)	№ 5 (2)	темно-русяве III № 6 (1)	№ 7 (1)	№ 8 (1)	русяве II № 9—12 (0)	№ 26 (0)	світло-русяве I № 13—15 (0)	№ 25 (0)	№ 24 (0)	біляве 0	№3—руде	середній бал M1 (0—IV)	середній бал M2 (0—4)	кількість спостер.	1—2	3	7	9	12	середній бал (0—4)
Українці	Польща	Перемишль (57)	—	2	—	—	6	19	21	9	7	19	17	—	2	55	43	0,59	46	—	9	50	20	6	4	7	4	—	—	—	—	3,48	1,57	—	—	—	—	—	—	—
		Томашів (58)	—	5	—	3	19	8	16	5	8	14	22	—	8	48	44	0,64	35	—	20	48	9	17	3	3	—	—	—	—	—	3,65	1,85	—	—	—	—	—	—	—
		Холмщина (59)	—	7	2	—	7	20	23	9	11	12	9	—	9	59	32	0,77	41	—	20	32	24	17	—	—	—	—	7	—	—	3,38	1,65	—	—	—	—	—	—	—
	Правобережне і Волинське Полісся	Коростень (60)	—	2	9	—	11	7	21	3	27	16	4	—	11	42	47	0,64	54	—	20	31	26	19	2	—	—	—	2	—	—	3,47	1,69	—	—	—	—	—	—	—
		Малин (61)	—	3	7	1	11	9	29	5	6	18	11	—	11	54	35	0,76	92	—	11	28	25	15	7	1	2	1	6	4	—	3,10	1,36	82	—	9	78	13	—	2,04
		Ємільчине (62)	—	—	4	2	11	10	19	18	3	14	13	6	6	58	36	0,70	94	—	14	41	20	11	3	2	4	—	3	2	—	3,37	1,58	94	—	11	80	9	—	1,98
		Дубровиця (63)	—	1	2	2	11	15	24	13	4	16	11	1	5	63	32	0,73	97	—	7	43	18	14	4	1	7	—	6	—	—	3,30	1,43	90	—	4	78	18	—	2,14
		Костопіль (64)	—	1	1	1	17	12	32	10	15	6	4	1	3	71	26	0,77	87	—	16	26	21	20	5	6	—	—	5	1	—	3,23	1,46	—	—	—	—	—	—	—
	Волинь	В. Дедеркали (65)	—	2	2	1	13	19	14	15	2	12	18	2	5	61	34	0,71	99	2	16	37	20	13	4	2	1	—	3	2	—	3,40	1,67	99	—	13	64	23	—	2,10
		Лопатин (66)	—	—	5	1	5	18	16	12	2	17	21	3	6	51	43	0,63	94	—	8	46	13	16	6	3	3	—	5	—	—	3,38	1,51	96	—	12	80	8	—	1,96
		Шацьк (67)	—	2	3	1	14	17	12	11	1	11	28	—	6	54	40	0,66	90	—	9	39	28	18	—	2	—	—	3	1	—	3,37	1,51	—	—	—	—	—	—	—
		Стара Вижва (68)	—	1	2	1	6	14	20	16	6	20	14	—	4	56	40	0,64	98	—	10	48	12	14	3	5	1	—	4	3	—	3,35	1,55	96	—	5	71	24	—	2,19
	Підляшшя	Антополь (69)	—	4	—	—	18	9	16	21	4	16	12	—	4	64	32	0,72	100	—	8	38	18	12	10	6	3	1	3	1	—	3,26	1,40	94	—	4	75	21	—	2,17
		Жабчиці (70)	—	1	2	—	8	12	19	12	3	17	26	—	3	51	46	0,57	95	—	13	31	19	13	8	6	3	1	3	3	1	3,18	1,41	98	—	9	75	16	—	2,07
		Високе (71)	—	5	2	—	3	16	19	9	13	19	14	—	7	47	46	0,61	54	—	17	31	24	13	7	4	—	—	4	—	—	3,36	1,57	—	—	—	—	—	—	—
		«Половці» (72)	—	—	3	—	6	16	14	16	6	23	16	—	3	52	45	0,58	61	—	15	39	23	11	8	—	—	—	2	2	—	3,44	1,66	—	—	—	—	—	—	—
Білоруси		Бєгомль (73)	—	—	1	—	8	6	11	22	20	22	10	—	1	47	52	0,49	80	—	5	24	30	20	6	—	4	—	10	1	—	3,02	1,19	48	4	8	80	8	—	1,92
		Греськ (74)	—	—	2	—	8	9	15	18	16	16	15	1	2	50	48	0,54	93	—	5	27	23	21	4	9	2	1	7	1	—	3,02	1,17	62	—	10	84	6	—	1,96
		Ружани (75)	—	2	3	—	12	18	10	17	5	9	23	1	5	57	38	0,67	96	1	20	36	21	15	1	2	—	—	3	1	—	3,46	1,73	—	—	—	—	—	—	—
Росіяни		Рильськ (79)	—	1	3	—	7	7	17	17	12	22	13	1	4	48	48	0,56	90	—	10	33	22	19	5	1	8	—	2	—	—	3,30	1,42	86	1	8	80	11	—	2,01
		Курськ (80)	—	2	3	—	6	14	23	14	12	12	12	2	5	57	38	0,67	97	—	6	24	26	23	4	4	1	1	7	4	—	2,97	1,19	75	—	7	75	18	—	2,11
Поляки		Ружична (81)	1	3	—	—	3	5	16	12	22	19	19	—	4	36	60	0,44	73	—	4	25	26	22	9	—	—	—	4	10	—	2,91	1,19	—	—	—	—	—	—	—
Чехи		Козятин (82)	—	6	—	—	16	18	18	9	8	13	11	1	6	61	33	0,73	62	—	16	40	28	11	2	—	—	—	3	—	—	3,50	1,69	—	—	—	—	—	—	—
Словаки		Мукачеве (86)	—	2	1	—	8	9	26	11	9	8	23	3	3	54	43	0,60	99	1	17	33	25	20	—	1	—	—	3	—	—	3,44	1,66	—	—	—	—	—	—	—
Угорці		Берегове (89)	—	1	7	—	22	15	20	10	8	11	5	1	8	67	25	0,83	95	3	16	30	27	13	—	2	1	—	8	—	—	3,30	1,60	89	1	20	45	33	1	2,13
		Рахів (90)	—	8	7	1	26	10	12	6	3	14	13	—	16	54	30	0,86	80	1	27	37	20	11	3	—	—	—	1	—	—	3,63	1,93	—	—	—	—	—	—	—
Румуни		Рахів (92)	—	11	8	1	19	21	11	10	5	4	10	—	20	61	19	1,01	78	4	37	41	14	3	—	—	—	—	1	—	—	3,80	2,26	—	—	—	—	—	—	—
		Сторожинець (93)	—	9	11	1	23	11	7	10	—	8	10	—	21	51	18	1,03	94	3	27	40	21	6	1	1	—	—	1	—	—	3,67	2,01	—	—	—	—	—	—	—
Німці		с. Нове село (94)	—	2	6	—	8	12	12	18	6	8	22	6	8	50	42	0,66	47	—	19	30	26	15	4	—	—	—	2	4	—	3,33	1,62	—	—	—	—	—	—	—
		с. Бородівка (95)	—	—	—	—	12	3	12	25	9	18	18	3	—	52	48	0,52	29	—	—	52	17	17	7	7	—	—	—	—	—	3,45	1,45	—	—	—	—	—	—	—
Молдавани		Глодяни (96)	1	4	5	1	20	15	13	19	3	13	6	—	11	67	22	0,89	95	2	30	36	17	8	2	1	—	—	2	2	—	3,55	1,96	—	—	—	—	—	—	—
		Каларaш (97)	—	3	12	2	29	13	9	14	—	6	9	3	17	65	18	0,99	62	—	34	33	21	8	2	—	—	—	2	—	—	3,63	1,99	—	—	—	—	—	—	—
Болгари		Болград (101)	—	13	4	1	30	26	6	3	8	3	6	—	18	65	17	1,01	95	8	38	37	12	5	—	—	—	—	—	—	—	3,83	2,37	—	—	—	—	—	—	—
		Чадир-Лунга (102)	—	6	10	—	25	21	2	21	2	5	8	—	16	69	15	1,01	55	—	35	45	18	—	2	—	—	—	—	—	—	3,80	2,15	—	—	—	—	—	—	—
Гагаузи		Чадир-Лунга (105)	—	5	9	1	38	12	11	6	3	8	6	1	15	67	18	0,97	65	5	29	39	20	6	1	—	—	—	—	—	—	3,73	2,12	—	—	—	—	—	—	—
Цигани		Старокозаче (108)	4	31	14	5	15	16	4	7	1	—	3	—	54	42	4	1,50	78	18	59	19	—	3	—	—	—	—	1	—	—	3,94	2,90	—	—	—	—	—	—	—
Албанці		Приазовське (109)	—	10	10	—	25	19	13	14	3	5	—	1	20	71	9	1,11	95	11	37	36	9	5	1	—	—	—	1	—	—	3,82	2,42	—	—	—	—	—	—	—
Греки		Жданов (110)	—	11	11	9	24	15	11	13	2	4	—	—	31	63	6	1,25	43	9	40	35	9	5	2	—	—	—	—	—	—	3,84	2.42	—	—	—	—	—	—	—
		Ст. Крим (111)	—	14	14	—	18	19	14	14	2	3	2	—	28	65	7	1,21	54	17	48	26	7	2	—	—	—	—	—	—	—	3,91	2,73	—	—	—	—	—	—	—
Євреї		Київська область	—	13	4	—	20	10	13	13	13	10	4	—	17	56	27	0,90	28	4	39	35	7	7	4	4	—	—	—	—	—	3,74	2,21	—	—	—	—	—	—	—
Українки		Хотин	—	7	3	3	23	3	32	6	—	10	13	—	13	64	23	0,90	31	3	13	16	13	26	10	13	—	—	3	3	—	3,04	1,32	—	—	—	—	—	—	—
		Жаб'є, Путила	—	8	7	—	12	24	14	10	17	5	3	—	15	60	25	0,90	60	—	17	30	32	13	3	—	—	—	3	2	—	3,35	1,59	—	—	—	—	—	—	—
		Войнилів	—	8	8	—	32	8	20	8	2	2	12	—	16	68	16	1,00	50	—	8	30	34	14	4	4	—	—	4	2	—	3,20	1,36	—	—	—	—	—	—	—
		Перегінське	—	—	4	—	34	4	18	12	—	8	16	4	4	68	28	0,76	50	—	8	26	22	28	8	2	—	—	4	2	—	3,18	1,34	—	—	—	—	—	—	—
		«Половецькі» села	—	—	2	—	18	8	24	16	14	10	8	—	2	66	32	0,70	48	—	10	29	19	23	11	6	—	—	—	2	—	3,27	1,41	—	—	—	—	—	—	—
Румунки		Сторожинець	—	20	8	—	24	6	14	10	4	6	8	—	28	54	18	1,10	47	—	17	36	26	13	2	4	—	—	2	—	—	3,45	1,64	—	—	—	—	—	—	—
Німки		с. Бородівка	—	—	3	—	12	—	6	31	11	14	20	3	3	49	48	0,55	32	—	12	22	26	22	6	3	—	—	6	3	—	3,10	1,34	—	—	—	—	—	—	—

Національність, зона, район, № на карті			Фізіономічна висота обличчя (мм)			Морфологічна висота обличчя (мм)		Діаметр вилиць (мм)		Показчик обличчя	Нижньощелепний діаметр (мм)		Ріст бороди (у осіб старше 25 років; 1—5)						Ріст волосся на грудях (у осіб старше 25 років; 1—5)						Густота брів (1—3)			
			кількість спостережень	M	σ	M	σ	M	σ		M	σ	дуже незначний (1)	незначний (2)	середній (3)	значний (4)	максимальний (5)	середній бал (1—5)	відсутній або мінімальний (1)	невеликий (2)	середній (3)	значний (4)	максимальний (5)	середній бал (1—5)	рідкі (1)	середні (2)	густі (3)	середній бал (1—3)
Українці		Різні області УРСР	80	186,3	8,6	124,1	7,9	141,2	4,8	87,9	109,4	6,3	4	18	37	26	15	3,30	47	20	20	10	3	2,02	8	72	20	2,12
	Лівобережжя і Слобожанщина	Березна (2)	84	186,0	7,8	123,8	6,0	141,0	4,4	87,8	108,1	4,6	9	10	67	10	4	2,90	58	27	10	5	—	1,62	13	74	13	2,00
		Савинці (3)	90	184,4	7,7	124,1	6,4	142,1	4,8	87,3	110,0	5,0	7	9	67	13	4	2,98	65	19	4	8	4	1,67	6	82	12	2,06
		Борисівка (4)	86	185,9	7,9	124,7	6,1	141,0	5,0	88,4	110,1	5,2	4	10	60	18	8	3,16	53	26	13	5	3	1,79	6	75	19	2,13
		Диканька (5)	84	187,4	8,0	124,3	6,1	142,6	5,0	87,2	110,6	5,6	7	4	58	26	5	3,18	58	23	9	7	3	1,74	6	77	17	2,11
		Чорнухи (6)	88	184,8	7,8	123,1	6,1	141,4	5,0	87,1	109,8	5,2	6	9	60	13	12	3,16	57	20	15	7	1	1,75	10	80	10	2,00
		Глухів (7)	92	183,6	9,3	123,1	7,9	142,3	5,1	86,5	109,0	6,0	6	7	61	19	7	3,14	58	17	17	7	1	1,76	6	77	17	2,11
	Донбас	Старобільськ (8)	56	187,3	7,1	123,9	5,7	142,2	4,9	87,1	109,1	5,4	7	17	47	20	9	3,07	56	15	18	6	5	1,89	8	68	24	2,16
		Красноармійське (9)	58	185,6	7,4	125,2	6,5	142,7	5,2	87,7	110,4	6,3	7	15	51	20	7	3,05	40	32	6	15	7	2,17	19	62	19	2,00
	Київщина і Середня Наддніпрянщина	Поліське (10)	87	185,9	6,6	125,9	6,8	142,1	4,9	88,6	110,5	4,9	4	27	34	27	8	3,08	57	17	13	12	1	1,83	22	60	18	1,96
		Біла Церква (11)	38	186,2	6,7	126,6	7,7	142,5	4,8	88,8	112,3	5,1	3	13	29	42	13	3,49	37	16	18	29	—	2,39	12	76	12	2,00
		Богуслав (12)	86	185,3	6,2	125,8	6,3	143,0	5,9	87,9	111,1	3,5	4	9	59	19	9	3,20	58	23	7	12	—	1,73	22	61	17	1,95
		Золотоноша (13)	76	186,5	7,7	125,7	6,3	142,8	5,4	88,0	110,5	8,2	3	20	43	25	9	3,17	61	16	10	13	—	1,75	18	69	13	1,95
		Іркліїв, р-н (14)	48	184,1	7,3	125,4	6,4	144,0	5,0	87,0	111,5	3,0	—	13	65	22	—	3,09	55	16	20	7	2	1,85	14	77	9	1,95
		с. Іркліїв (15)	35	183,4	8,1	125,1	5,8	141,3	6,0	88,5	110,2	5,8	10	13	62	10	5	2,87	64	15	13	8	—	1,65	30	58	12	1,82
		с. Скородистик (16)	38	184,3	5,9	123,3	6,1	141,2	4,8	87,3	110,1	4,9	3	12	68	12	5	3,04	66	22	7	3	2	1,53	32	60	8	1,76
		с. Мутихи (17)	49	183,0	7,9	124,4	6,7	140,9	4,7	88,3	111,1	4,5	27	13	57	3	—	2,36	76	21	3	—	—	1,27	38	50	12	1,74
		Обухів (18)	82	184,1	8,1	124,0	4,4	141,8	3,7	87,4	108,3	5,7	2	11	74	12	1	2,99	59	22	11	5	3	1,71	8	68	24	2,16
	Поділля	Калинівка (19)	77	181,8	8,4	124,5	6,2	141,8	5,4	87,8	110,0	6,4	3	17	51	24	5	3,11	53	26	17	4	—	1,72	9	85	6	1,97
		Тростянець (20)	83	183,8	7,6	124,0	6,6	142,7	5,8	86,9	110,5	6,2	1	8	68	19	4	3,17	49	27	20	4	—	1,79	9	86	5	1,96
		Дунаївці (21)	86	184,5	7,8	124,1	6,6	141,9	5,2	87,5	108,6	5,8	—	2	76	22	—	3,20	46	30	23	1	—	1,79	5	80	15	2,10
		Ружична (22)	47	186,0	7,4	123,9	6,9	141,0	4,9	87,9	109,4	6,2	6	17	65	8	4	2,87	65	13	10	10	2	1,71	8	77	15	2,07
	Південна Україна і Нижня Наддніпрянщина	Царичанка (23)	83	188,2	8,2	124,8	6,7	142,5	4,6	87,6	110,2	6,0	—	9	55	24	12	3,39	47	26	17	6	4	1,94	3	82	15	2,12
		Градизьк (24)	93	186,4	9,3	125,1	6,4	142,9	5,7	87,5	110,7	6,3	3	8	53	25	11	3,33	51	29	10	7	3	1,82	13	80	7	1,94
		Кривий Ріг (25)	80	185,2	8,2	123,6	6,9	141,5	5,2	87,3	110,3	6,4	1	7	46	35	11	3,48	50	18	19	12	1	1,96	10	70	20	2,10
		Очаків (26)	36	187,2	5,8	125,5	6,2	143,5	5,1	87,5	112,3	6,1	—	9	42	30	19	3,59	44	25	12	19	—	2,06	14	79	7	1,93
		Комишеваха (27)	60	187,5	8,4	124,9	6,5	141,2	4,8	88,5	110,5	6,0	3	8	48	28	13	3,40	49	22	17	10	2	1,94	26	59	15	1,89
		Старокозаче (28)	57	188,7	6,8	124,4	5,4	140,2	4,9	88,7	109,3	6,1	8	3	61	18	10	3,19	61	16	13	10	—	1,72	30	53	17	1,87
		Новий Буг (29)	39	183,0	9,2	123,6	6,5	141,4	5,4	87,4	110,6	6,7	5	19	43	27	6	3,10	73	16	5	3	3	1,47	12	75	13	2,01
	Молдавія, Хотинщина, Буковина	Бельці, Хотин (31)	31	185,2	7,7	126,0	5,6	141,2	5,3	89,2	110,0	6,2	—	29	26	37	8	3,24	—	—	—	—	—	—	—	69	31	2,31
		Глодяни (32)	90	188,7	6,8	126,0	6,1	141,4	4,6	89,1	110,8	5,8	7	9	53	23	8	3,16	47	22	7	20	4	2,12	23	61	16	1,93
		Каларашь (33)	69	184,2	5,97	126,2	6,3	140,2	3,7	90,0	109,7	4,8	1	16	37	30	16	3,44	52	21	10	16	1	1,93	17	65	18	2,01
		Хотин (34)	90	187,9	7,8	127,4	6,6	142,1	5,1	89,7	111,7	5,6	6	14	32	26	22	3,44	48	19	15	15	3	2,06	8	60	32	2,24
		Кельменці (35)	84	184,6	8,0	125,3	6,2	141,6	5,4	88,5	109,6	5,0	3	8	82	7	—	2,93	54	27	16	3	—	1,68	3	89	8	2,05
		Заставна (36)	94	187,0	8,8	126,1	5,9	143,2	4,5	88,1	109,8	5,7	1	10	57	24	8	3,28	30	32	29	8	1	2,18	2	65	33	2,31
		Сторожинець (37)	54	188,3	6,9	126,0	6,1	143,0	4,4	88,1	110,1	6,2	2	2	29	50	17	3,78	40	25	23	10	2	2,09	15	50	35	2,20
		Путила (38)	57	187,1	8,9	125,6	7,2	142,2	5,5	88,3	110,9	4,9	5	17	31	28	19	3,39	50	21	19	5	5	1,94	12	44	44	2,32
	Закарпаття і Карпати	Жаб'є (39)	53	186,7	7,9	126,6	7,8	141,5	5,1	89,5	110,1	6,2	8	13	43	23	13	3,20	46	13	26	13	2	2,12	5	53	42	2,37
		Рахів (40)	96	187,2	8,6	125,7	7,3	141,0	5,3	89,1	108,8	5,1	1	7	60	27	5	3,28	43	24	26	7	—	1,97	7	68	25	2,18
		Тячів (41)	85	184,0	8,4	125,5	6,6	141,2	5,2	88,9	110,8	5,0	5	11	32	29	23	3,54	29	19	22	28	2	2,55	10	62	28	2,18
		Виноградів (42)	96	180,8	9,4	121,4	6,8	140,5	5,5	86,4	108,4	5,9	—	8	66	21	5	3,23	45	20	27	8	—	1,98	8	62	30	2,22
		Мукачеве (43)	87	187,7	8,5	124,6	6,5	140,8	4,4	88,4	109,5	5,5	1	14	48	22	15	3,36	33	24	21	17	5	2,37	17	64	19	2,02
		Воловець (44)	60	184,6	6,3	125,3	6,9	141,7	5,4	88,4	108,8	5,8	3	18	44	23	12	3,23	51	19	17	11	2	1,94	9	53	38	2,29
		Славськ (45)	63	186,1	8,1	126,5	7,5	143,5	5,5	88,1	111,2	6,3	2	17	48	23	10	3,22	45	18	27	8	2	2,04	9	74	17	2,08
		Лемківщина (46)	35	185,9	8,9	126,8	6,2	142,0	4,9	89,3	110,5	4,8	14	8	36	28	14	3,20	44	22	20	11	3	2,07	18	58	24	2,06
		Перечин (47)	98	185,9	9,9	124,2	6,9	142,2	5,3	87,3	110,4	5,9	1	6	64	21	8	3,29	49	20	23	6	2	1,92	16	66	18	2,02
		Борина (48)	89	188,5	9,2	125,9	7,2	142,2	5,4	88,5	110,3	5,3	1	4	65	22	8	3,32	37	26	27	7	3	2,13	23	57	20	1,97
	Північне Прикарпаття	Стрий (49)	82	186,2	7,6	127,1	6,4	142,3	4,5	89,3	110,8	5,7	7	9	52	22	10	3,19	48	18	17	15	2	2,05	15	63	22	2,07
		Коршів (50)	91	187,1	8,8	126,0	7,0	141,7	5,5	88,9	109,7	5,4	—	7	69	21	3	3,20	40	24	31	5	—	2,01	17	70	13	1,96
		Перегінське (51)	81	188,0	7,7	126,0	6,8	140,8	4,7	89,5	108,3	5,2	7	12	30	29	22	3,47	47	19	14	17	3	2,10	14	66	20	2,06
	Верхня Наддністрянщина	Войнилів (52)	81	186,3	7,0	125,5	6,0	141,6	4,9	88,6	110,1	4,6	8	11	33	29	19	3,40	52	17	6	21	4	2,08	7	69	24	2,17
		Струсів (53)	85	189,4	9,3	127,0	7,3	142,4	5,6	89,2	109,7	5,9	6	9	54	23	8	3,18	56	19	16	8	1	1,79	20	60	20	2,00
		Пустомити (54)	54	187,3	9,5	126,0	7,3	141,1	5,4	89,3	109,5	5,0	7	6	61	22	4	3,10	56	15	25	4	—	1,77	16	61	23	2,07
		Яворів (55)	58	185,9	7,5	125,3	7,0	141,2	4,6	88,7	109,5	5,2	6	23	60	7	4	2,80	62	17	8	13	—	1,72	13	68	19	2,06
		с. Наконечне (56)	37	186,2	7,1	125,4	5,9	141,0	4,9	88,9	109,6	5,5	7	14	55	14	10	3,06	57	14	12	17	—	1,89	4	80	16	2,12

Національність, зона, район, № на карті			Фізіономічна висота обличчя (мм)			Морфологічна висота обличчя (мм)		Діаметр вилиць (мм)		Покажчик обличчя	Нижньощелепний діаметр (мм)		Ріст бороди (у осіб старше 25 років; 1—5)						Ріст волосся на грудях (у осіб старше 25 років; 1—5)						Густота брів (1—3)			
			кількість спостережень	M	σ	M	σ	M	σ		M	σ	дуже незначний (1)	незначний (2)	середній (3)	значний (4)	максимальний (5)	середній бал (1—5)	відсутній або мінімальний (1)	невеликий (2)	середній (3)	значний (4)	максимальний (5)	середній бал (1—5)	рідкі (1)	середні (2)	густі (3)	середній бал (1—3)
Українці	Польща	Перемишль (57)	39	186,1	7,6	126,5	7,8	142,6	5,3	88,7	108,6	4,6	7	25	51	12	5	2,83	51	27	17	5	—	1,76	12	69	19	2,07
		Томашів (58)	32	186,0	7,7	126,3	6,4	142,7	5,5	88,5	108,9	5,7	6	19	52	13	10	3,02	39	23	35	3	—	2,02	14	62	24	2,10
		Холмщина (59)	30	187,0	7,2	125,9	5,8	142,6	4,9	88,3	110,2	5,8	3	13	43	30	11	3,33	51	30	16	3	—	1,71	16	73	11	1,95
	Правобережне і Волинське Полісся	Коростень (60)	47	183,0	7,6	123,5	7,2	142,3	5,9	86,8	110,8	5,7	6	28	49	17	—	2,77	79	11	4	6	—	1,37	15	68	17	2,02
		Малин (61)	91	185,2	7,7	123,0	6,7	143,8	5,2	85,5	110,8	5,1	6	7	64	19	4	3,08	58	19	20	2	1	1,69	12	66	22	2,10
		Ємільчине (62)	93	185,6	9,2	122,3	6,3	143,0	5,7	85,5	110,7	5,3	6	5	61	23	5	3,16	61	18	14	6	1	1,68	8	65	27	2,19
		Дубровиця (63)	93	184,6	7,5	122,2	6,8	143,0	5,0	85,5	111,1	4,6	8	10	56	19	7	3,07	70	24	4	2	—	1,38	15	58	27	2,12
		Костопіль (64)	83	186,1	7,4	122,5	5,6	142,4	5,2	86,0	111,1	5,4	11	22	41	21	5	2,87	55	24	12	9	—	1,75	12	76	12	2,00
	Волинь	В. Дедеркали (65)	93	187,0	8,4	125,4	6,2	143,3	5,1	87,5	110,9	6,6	4	8	55	24	9	3,26	63	19	16	2	—	1,57	12	64	24	2,12
		Лопатин (66)	91	186,2	8,6	124,0	6,6	142,5	5,0	87,0	110,0	5,6	6	7	66	15	6	3,08	60	19	13	6	2	1,71	15	64	21	2,06
		Шацьк (67)	86	185,9	7,6	125,2	6,8	143,0	4,2	87,5	110,3	5,7	8	28	39	19	6	2,87	68	18	11	3	—	1,49	10	72	18	2,08
		Стара Вижва (68)	91	185,4	8,1	123,2	5,9	143,3	4,5	86,0	110,6	5,8	6	9	60	17	8	3,12	60	23	13	4	—	1,61	14	71	15	2,01
	Підляшшя	Антополь (69)	91	186,0	9,9	124,1	6,6	143,5	4,3	86,5	110,5	5,1	5	11	56	18	10	3,17	52	25	12	5	6	1,88	10	63	27	2,17
		Жабчиці (70)	90	186,2	8,2	124,4	5,9	144,5	5,6	86,1	110,7	5,0	8	12	54	17	9	3,07	67	12	11	8	2	1,66	14	64	22	2,08
		Високе (71)	47	183,6	7,0	123,2	6,5	139,8	5,2	88,1	109,3	6,0	8	15	55	15	7	2,98	64	10	13	11	2	1,77	13	71	16	2,03
		«Половецькі» села (72)	56	186,5	6,9	127,0	6,7	142,3	4,5	89,2	110,1	5,2	14	15	50	15	6	2,84	60	17	10	11	2	1,78	16	68	16	2,00
Білоруси		Бєгомль (73)	70	187,1	8,9	124,1	5,9	140,7	5,1	88,2	109,4	5,0	9	11	58	19	3	2,96	64	21	9	6	—	1,57	9	81	10	2,01
		Греськ (74)	84	187,9	8,1	124,0	6,3	142,0	4,8	87,3	109,8	5,7	9	7	60	13	11	3,10	64	18	7	7	4	1,69	12	76	12	2,00
		Ружани (75)	83	187,4	7,3	125,6	6,6	142,2	4,9	88,3	110,5	5,7	10	28	43	16	3	2,74	68	16	9	7	—	1,55	23	65	12	1,89
Росіяни		Рильськ (79)	97	185,4	7,6	123,6	6,2	141,5	5,4	87,3	109,1	6,0	6	8	62	16	8	3,12	65	17	7	6	5	1,69	6	84	10	2,04
		Курськ (80)	92	187,0	7,9	125,0	5,9	140,8	4,8	88,7	110,5	6,1	6	9	65	15	5	3,04	59	20	11	8	2	1,74	8	78	14	2,06
Поляки		Ружична (81)	69	189,2	7,4	126,5	6,0	140,4	5,0	90,1	111,0	6,3	7	18	51	19	5	2,97	75	13	5	5	2	1,46	16	67	17	2,01
Чехи		Козятин (82)	48	185,5	7,0	126,8	6,1	143,3	5,7	88,5	110,6	5,7	6	11	45	21	17	3,32	41	19	13	25	2	2,28	15	66	19	2,04
Словаки		Мукачеве (86)	82	187,8	7,6	125,6	5,8	141,0	5,6	89,1	110,3	5,5	4	5	63	16	12	3,27	47	8	18	25	2	2,27	22	62	16	1,94
Угорці		Берегове (89)	98	185,5	9,2	123,7	7,0	142,0	5,6	87,1	109,7	5,3	6	8	60	19	7	3,13	60	11	19	9	1	1,80	17	58	25	2,08
		Рахів (90)	86	187,5	6,9	127,3	6,6	140,7	5,6	90,5	107,7	6,6	3	10	36	27	24	3,59	40	10	19	24	7	2,48	15	62	23	2,08
Румуни		Рахів (92)	71	186,7	6,9	126,9	6,9	143,4	5,2	88,5	110,1	5,4	—	13	35	26	26	3,65	43	18	9	25	5	2,31	9	59	32	2,23
		Сторожинець (93)	89	187,3	7,2	126,6	6,0	141,3	5,0	89,6	109,6	4,9	5	15	45	27	8	3,18	48	20	15	13	4	2,05	22	68	10	1,88
Німці		с. Нове село (94)	46	182,8	6,6	121,1	5,9	142,2	5,0	85,2	111,7	6,3	5	15	37	29	14	3,32	46	15	12	22	5	2,25	6	80	14	2,08
		с. Бородівка (95)	24	184,0	6,5	124,0	6,8	141,2	4,7	87,8	110,5	5,9	—	20	36	28	16	3,40	56	12	20	12	—	1,88	18	73	9	1,91
Молдавани		Глодяни (96)	92	186,6	8,2	123,9	6,3	141,4	5,2	87,6	111,1	5,4	2	4	52	27	15	3,49	43	20	20	16	1	2,12	10	60	30	2,20
		Каларашь (97)	64	185,6	6,4	125,0	6,2	139,8	4,5	89,4	109,1	5,5	4	18	35	28	15	3,32	63	11	9	15	2	1,82	8	64	28	2,20
Болгари		Болград (101)	84	187,2	9,7	126,3	6,1	139,0	5,0	90,9	109,8	4,6	3	13	32	34	18	3,51	51	31	7	7	4	1,82	29	52	19	1,90
		Чадир-Лунга (102)	55	185,4	7,7	125,5	5,8	138,8	5,1	90,4	108,8	5,8	2	19	46	19	14	3,24	56	19	16	7	2	1,80	16	64	20	2,04
Гагаузи		Чадир-Лунга (105)	62	185,2	8,2	125,1	6,5	140,2	4,8	89,2	110,3	5,5	2	13	48	33	4	3,24	59	15	4	20	2	1,91	23	54	23	2,00
Цигани		Старокозаче (108)	75	186,0	8,6	124,6	6,7	136,9	5,1	91,0	107,5	5,2	2	2	30	30	36	3,96	37	21	24	15	3	2,26	17	44	39	2,22
Албанці		Приазовське (109)	78	184,3	7,7	123,3	5,5	138,3	5,1	89,2	108,4	5,7	1	2	43	26	28	3,78	49	18	14	17	2	2,05	20	55	25	2,05
Греки		Жданов (110)	37	185,6	7,4	124,9	6,1	142,7	5,9	87,5	109,4	6,1	2	7	34	27	30	3,76	34	18	18	23	7	2,51	28	48	24	1,96
		Ст. Крим (111)	38	185,9	8,0	126,4	7,5	141,8	5,5	89,1	110,1	5,5	—	7	36	27	30	3,80	27	32	18	21	2	2,39	17	67	16	1,99
Євреї		Київська область	21	183,8	6,6	125,2	7,3	140,4	5,9	89,2	108,5	6,3	—	8	13	42	37	4,08	11	32	14	32	11	3,00	3	66	31	2,28
Українки		Хотин	31	175,0	6,4	117,0	6,5	132,7	4,7	88,2	102,4	3,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	33	64	3	1,70
		Жаб'є, Путила	60	175,7	7,9	115,8	6,6	132,8	4,5	87,2	101,5	4,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	29	67	4	1,75
		Войнилів	50	174,0	7,6	116,2	6,6	133,3	4,9	87,2	103,0	5,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	36	64	—	1,64
		Перегінське	50	177,7	7,3	118,3	7,4	133,3	4,6	88,7	102,1	5,2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	24	74	2	1,78
		«Половецькі» села	49	174,9	7,4	114,8	5,8	134,2	4,1	85,5	102,7	5,2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	40	60	—	1,60
Румунки		Сторожинець	50	173,9	6,9	116,7	6,6	132,6	4,4	88,0	101,6	4,4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	22	68	10	1,88
Німки		с. Бородівка	35	187,4	10,0	117,4	7,7	135,5	4,5	86,6	104,8	5,7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	26	74	—	1,74

Національність, зона, район, № на карті		Висота носа (від нижнього краю брів)		Висота носа (від перенісся)		Ширина носа		Носовий покажчик (від нижнього краю брів)	Висота перенісся			Поперечний профіль спинки носа		Профіль спинки носа: кістковий			хрящовий			загальний					Положення кінчика носа			
		M	σ	M	σ	M	σ		середня (2)	висока (3)	середній бал (1—3)	середній (2)	виступаючий (3)	угнутий	прямий	опуклий	угнутий	прямий	опуклий	угнутий (1)	прямий (2)	опуклий (3)	хвилястий (4)	середній бал (1—4)	підйнятe (1)	горизонтальне (2)	опущене (3)	середній бал (1—3)
	Різні області УРСР	56,1	4,2	52,7	3,5	34,9	2,5	62,2	45	55	2,55	11	89	—	76	24	17	79	4	11	65	16	8	2,05	43	42	15	1,72
Лівобережжя і Слобожанщина	Березна (2)	55,4	3,8	51,0	3,5	34,8	2,4	62,8	40	60	2,60	7	93	2	77	21	23	75	2	2	77	6	15	2,04	37	57	6	1,69
	Савинці (3)	54,9	3,6	49,9	3,3	35,3	2,6	64,3	49	51	2,51	12	88	5	64	31	34	64	2	4	65	4	27	2,00	53	41	6	1,53
	Борисівка (4)	53,9	3,5	49,4	3,4	36,0	3,0	66,8	40	60	2,60	10	90	5	73	22	34	65	1	11	67	4	18	1,93	57	38	5	1,48
	Диканька (5)	55,2	3,6	49,9	3,0	35,6	3,1	64,5	54	45	2,44	6	94	5	68	27	32	67	1	7	66	7	20	2,00	46	47	7	1,61
	Чорнухи (6)	54,1	3,7	49,7	3,4	34,5	2,7	63,8	49	51	2,51	14	86	5	72	23	32	68	—	7	70	6	17	1,99	54	39	7	1,53
	Глухів (7)	54,1	4,1	49,8	3,4	36,0	3,1	66,5	41	59	2,59	11	89	2	82	16	28	71	1	5	79	6	10	2,01	48	45	7	1,59
Донбас	Старобільськ (8)	55,7	3,3	51,5	3,5	35,7	2,4	64,1	66	34	2,34	31	68	4	74	22	31	63	6	19	58	9	14	1,90	44	48	8	1,64
	Красноармійське (9)	55,8	3,8	51,6	3,5	35,8	2,8	64,2	50	50	2,50	14	86	5	72	23	29	70	1	18	60	10	12	1,92	47	43	10	1,63
Київщина і Середня Наддніпрянщина	Поліське (10)	58,8	4,1	53,1	4,8	34,9	2,6	59,4	37	63	2,63	6	94	—	57	43	37	60	3	15	40	24	21	2,09	46	25	29	1,83
	Біла Церква (11)	57,9	4,3	52,7	3,5	36,0	2,3	62,2	59	41	2,41	12	88	—	76	24	35	59	6	14	61	4	21	1,90	65	29	6	1,41
	Богуслав (12)	56,1	3,8	51,6	3,3	35,6	2,7	63,5	56	44	2,44	24	76	—	77	23	32	64	4	16	58	12	14	1,96	56	31	13	1,57
	Золотоноша (13)	56,4	4,0	52,0	3,8	35,5	3,1	62,9	52	48	2,48	27	72	1	68	31	26	73	1	11	58	16	15	2,05	40	49	11	1,71
	Іркліїв, р-н (14)	55,8	3,7	51,7	4,1	35,0	2,5	62,7	47	53	2,53	18	82	—	76	24	27	73	—	14	62	11	13	1,97	62	26	12	1,50
	с. Іркліїв (15)	56,6	3,8	52,1	3,6	35,7	3,1	63,1	48	52	2,52	24	76	—	76	24	22	76	2	10	66	12	12	2,02	34	44	22	1,88
	с. Скородистик (16)	55,1	4,2	50,5	3,5	35,6	2,9	64,6	54	46	2,46	14	86	—	84	16	18	82	—	8	78	6	8	1,98	50	30	20	1,70
	с. Мутихи (17)	54,9	4,6	50,2	4,7	35,1	2,2	63,9	45	55	2,55	21	79	—	74	26	26	72	2	14	57	17	12	2,03	59	29	12	1,53
	Обухів (18)	54,9	4,7	50,6	4,2	35,6	2,5	64,8	41	59	2,59	6	94	3	71	26	32	66	2	7	68	11	14	2,04	43	48	9	1,66
Поділля	Калинівка (19)	56,1	3,1	51,8	3,4	35,2	2,5	62,7	39	61	2,61	5	95	1	76	23	24	74	2	9	68	7	16	1,98	40	52	8	1,68
	Тростянець (20)	55,7	3,9	51,3	3,6	35,2	2,6	63,2	51	49	2,49	6	94	—	84	16	26	74	—	17	67	7	9	1,90	43	53	4	1,61
	Дунаївці (21)	55,7	3,9	51,6	3,2	35,5	2,6	63,7	62	38	2,38	5	95	1	66	33	20	75	5	9	56	23	12	2,14	29	56	15	1,86
	Ружична (22)	54,5	4,3	51,0	4,2	35,2	2,9	64,6	46	54	2,54	15	85	1	74	25	30	69	1	20	54	17	9	1,97	25	59	16	1,91
Південна Україна і Нижня Наддніпрянщина	Царичанка (23)	54,9	3,8	50,2	3,4	35,0	2,8	63.8	55	45	2,45	17	83	5	69	26	27	69	4	6	70	8	16	2,02	49	47	4	1,55
	Градизьк (24)	55,0	4,4	50,1	3,5	35,6	2,7	64,7	49	51	2,51	17	82	8	68	24	28	70	2	10	67	11	12	2,01	52	40	8	1,56
	Кривий Ріг (25)	54,7	3,4	50,0	3,3	35,2	3,0	64,4	55	45	2,45	18	81	1	71	28	30	67	3	12	60	10	18	1,98	50	46	4	1,54
	Очаків (26)	56,2	3,1	52,5	3,6	36,6	2,8	65,2	50	50	2,50	20	80	—	86	14	16	82	2	12	74	10	4	1,98	38	54	8	1,70
	Комишеваха (27)	55,3	3,7	51,2	3,4	36,3	2,9	65,6	62	38	2,38	22	77	1	76	23	24	76	—	8	70	11	11	2,03	49	37	14	1,65
	Старокозаче (28)	55,0	3,3	50,8	3,2	35,2	3,2	64,0	47	53	2,53	27	73	1	67	32	27	73	—	8	59	13	20	2,05	47	33	20	1,73
	Новий Буг (29)	55,3	3,9	51,2	4,1	35,7	3,1	64,6	52	48	2,48	18	80	2	60	38	28	72	—	14	48	24	14	2,10	26	56	18	1,92
Молдавія, Хотинщина, Буковина	Бельці, Хотин (31)	56,7	3,9	51,9	3,5	35,6	3,2	62,8	42	58	2,58	69	31	—	62	38	51	41	8	24	38	14	24	1,90	20	58	22	2,02
	Глодяни (32)	55,3	3,7	51,2	3,3	35,1	3,1	63,5	60	40	2,40	11	89	—	77	23	29	71	—	12	64	7	17	1,95	67	26	7	1,40
	Каларашь (33)	55,7	4,2	51,4	3,8	35,5	2,8	63,7	45	55	2,55	5	95	1	66	33	22	77	1	11	55	23	11	2,12	58	26	16	1,58
	Хотин (34)	57,5	4,2	53,4	3,6	35,1	2,3	61,0	47	53	2,53	7	93	1	70	29	20	76	4	11	61	19	9	2,08	41	43	16	1,75
	Кельменці (35)	55,8	3,6	51,7	3,5	35,3	2,1	63,3	51	49	2,49	2	98	1	69	30	16	80	4	5	64	19	12	2,14	33	57	10	1,77
	Заставна (36)	54,8	3,5	50,7	3,0	35,0	2,7	63,9	60	40	2,40	2	98	2	74	24	22	76	2	11	64	12	13	2,01	39	55	6	1,67
	Сторожинець (37)	58,0	3,4	53,7	3,1	35,0	2,9	60,3	37	63	2,63	10	90	—	58	42	24	69	7	8	49	24	19	2,16	47	34	19	1,72
	Путила (38)	58,1	5,1	53,6	4,4	35,1	2,6	60,4	33	67	2,67	6	94	—	59	41	21	69	10	9	47	31	13	2,22	49	27	24	1,75
Закарпаття і Карпати	Жаб'є (39)	57,7	4,3	53,7	4,2	35,1	2,5	60,8	32	68	2,68	2	98	—	56	44	24	73	3	6	48	28	18	2,22	44	37	19	1,75
	Рахів (40)	56,7	3,8	51,3	4,0	34,9	2,4	61,6	49	51	2,51	7	93	2	72	26	8	82	10	4	71	20	5	2,16	27	54	19	1,92
	Тячів (41)	58,1	4,5	53,4	4,2	34,5	2,8	59,4	41	59	2,59	6	94	—	64	36	21	78	1	10	54	25	11	2,15	54	31	15	1,61
	Виноградів (42)	55,2	3,8	50,3	3,3	33,0	2,3	59,8	49	51	2,51	4	96	—	72	28	18	78	4	7	67	16	10	2,09	26	61	13	1,87
	Мукачеве (43)	55,6	3,5	52,5	3,1	34,7	2,3	62,4	63	37	2,37	14	86	—	70	30	17	79	4	6	63	19	12	2,13	50	37	13	1,63
	Воловець (44)	56,8	4,4	52,2	3,9	34,8	2,3	61,3	58	42	2,42	10	90	—	63	37	22	73	5	10	52	26	12	2,16	58	24	18	1,60
	Славськ (45)	57,5	4,2	52,7	3,7	35,6	2,8	62,0	45	54	2,54	7	92	—	52	48	27	71	2	1	52	24	23	2,23	43	40	17	1,74
	Лемківщина (46)	57,1	4,1	52,5	3,9	35,3	2,6	61,8	34	66	2,66	5	95	3	68	29	18	79	3	3	71	10	16	2,07	37	50	13	1,76
	Перечин (47)	56,5	3,7	51,8	3,3	34,1	2,6	60.4	47	53	2,53	8	92	3	70	27	15	84	1	7	66	18	9	2,11	30	55	15	1,85
	Бориня (48)	56,9	3,7	52,2	3,9	34,9	3,0	61,3	50	50	2,50	6	94	1	80	19	19	80	1	9	71	10	10	2,01	40	50	10	1,70
Північне Прикарпаття	Стрий (49)	57,1	4,0	51,0	4,9	35,6	2,6	62,3	53	47	2,47	12	88	—	70	30	25	75	—	10	61	14	15	2,04	44	42	14	1,70
	Коршів (50)	56,7	3,4	51,4	3,7	34,5	2,7	60,8	59	41	2,41	2	98	—	76	24	12	84	4	5	71	17	7	2,12	37	53	10	1,73
	Перегінське (51)	58,0	4,3	53,8	3,9	35,9	2,6	61.9	36	64	2,64	7	93	—	56	44	26	70	4	12	42	33	13	2,21	50	28	22	1,72
Верхня Наддністрянщина	Войнилів (52)	57,8	3,9	52,6	3,8	35,3	3,6	61,1	31	69	2,69	8	92	—	71	29	28	71	1	10	53	19	18	2,09	61	25	14	1,53
	Струсів (53)	57,2	3,1	53,2	3,6	34,4	2,8	60,1	43	57	2,57	1	99	2	68	30	19	79	2	4	74	13	9	2,09	39	53	8	1,69
	Пустомити (54)	56,5	4,0	52,3	3,3	34,7	3,0	61,4	48	52	2,52	4	96	—	60	40	33	63	4	5	56	16	23	2,11	33	55	12	1,79
	Яворів (55)	56,5	4,0	53,1	3,9	35,6	2,5	63,0	56	44	2,44	12	88	—	74	26	31	68	1	15	57	12	16	1,97	46	44	10	1,64
	с. Наконечне (56)	57,1	3,5	53,6	3,3	36,2	2,6	63,4	60	40	2,40	14	86	—	60	40	20	78	2	8	52	28	12	2,20	50	28	22	1,72

Українці

Національність, зона, район, № на карті			Висота носа (від нижнього краю брів)		Висота носа (від переніссся)		Ширина носа		Носовий покажчик (від нижнього краю брів)	Висота переніссся			Поперечний профіль спинки носа		Профіль спинки носа: кістковий			хрящовий			загальний					Положення кінчика носа			
			M	σ	M	σ	M	σ		середня (2)	висока (3)	середній бал (1—3)	середній (2)	виступаючий (3)	угнутий	прямий	опуклий	угнутий	прямий	опуклий	угнутий (1)	прямий (2)	опуклий (3)	хвилястий (4)	середній бал (1—4)	підняте (1)	горизонтальне (2)	опущене (3)	середній бал (1—3)
Українці	Польща	Перемишль (57)	57,2	4,7	52,7	4,4	35,0	2,3	61,2	38	62	2,62	9	91	4	62	34	26	74	—	11	57	17	15	2,06	23	62	15	1,92
		Томашів (58)	56,7	3,5	52,3	3,6	35,0	2,5	61,7	46	54	2,54	3	97	3	70	27	16	78	6	5	68	8	19	2,03	35	54	11	1,76
		Холмщина (59)	57,0	3,0	53,0	2,9	34,9	2,6	61,2	58	42	2,42	2	98	—	77	23	16	81	3	5	70	14	11	2,09	49	42	9	1,60
	Правобережне і Волинське Полісся	Коростень (60)	56,0	4,4	52,5	3,0	36,1	2,8	64,5	39	61	2,61	21	79	3	70	27	28	70	2	12	59	13	16	2,01	38	41	21	1,83
		Малин (61)	55,7	3,9	51,9	3,0	35,3	3,0	63,4	26	74	2,74	2	98	1	66	33	27	65	8	5	61	13	21	2,08	52	40	8	1,56
		Ємільчине (62)	55,3	3,5	51,7	3,2	34,3	2,6	62,0	35	65	2,65	2	98	2	76	22	24	74	2	5	73	9	13	2,04	54	38	8	1,54
		Дубровиця (63)	54,7	3,7	51,6	3,9	34,2	3,0	62,5	39	61	2,61	10	89	2	65	33	32	65	3	4	63	11	22	2,07	36	59	5	1,69
		Костопіль (64)	54,8	3,9	50,8	3,3	34,9	2,5	63,7	56	44	2,44	18	82	—	69	31	27	72	1	9	58	15	18	2,06	58	32	10	1,52
	Волинь	В. Дедеркали (65)	55,5	3,5	51,8	3,2	34,7	2,7	62,5	42	58	2,58	4	96	1	77	22	24	74	2	6	73	12	9	2,06	46	47	7	1,61
		Лопатин (66)	55,5	3,7	51,3	3,2	34,8	3,3	62,7	52	48	2,48	1	99	2	70	28	24	76	—	6	70	10	14	2,04	43	53	4	1,61
		Шацьк (67)	55,3	4,1	52,2	3,9	34,8	2,3	63,0	60	39	2,38	11	89	1	66	33	25	71	4	7	57	18	18	2,11	63	23	14	1,51
		Стара Вижва (68)	54,5	3,2	50,2	2,9	34,9	2,5	64,0	36	63	2,62	4	96	—	83	17	23	75	2	5	79	5	11	2,00	46	50	4	1,58
	Підляшшя	Антополь (69)	55,6	3,9	51,4	3,6	34,4	2,1	61,9	35	65	2,65	3	97	1	75	24	27	71	2	2	76	9	13	2,07	50	42	8	1,58
		Жабчиці (70)	56,0	3,3	51,6	3,2	34,8	2,1	62,1	38	62	2,62	7	93	2	76	22	19	79	2	3	78	9	10	2,06	34	58	8	1,74
		Високе (71)	55,0	3,6	51,0	3,7	35,0	2,8	63,6	54	44	2,42	13	85	—	76	24	21	77	2	10	66	13	11	2,03	67	30	3	1,36
		«Половецькі» села (72)	57,2	4,2	53,1	3,9	35,7	2,6	62,4	51	49	2,49	28	72	—	75	25	25	74	1	13	63	12	12	1,99	58	29	13	1,55
Білоруси		Бєгомль (73)	55,4	3,4	50,5	3,3	35,0	3,1	63,2	47	53	2,53	6	94	1	62	37	28	70	2	2	64	13	21	2,11	47	48	5	1,58
		Греськ (74)	55,3	3,6	50,6	3,5	34,8	2,5	62,9	41	59	2,59	5	95	1	63	36	29	71	—	5	62	12	21	2,07	32	61	7	1,75
		Ружани (75)	56,1	4,1	52,4	3,9	35,6	2,6	63,5	56	44	2,44	14	86	1	71	28	28	72	—	14	58	14	14	2,00	74	17	9	1,35
Росіяни		Рильськ (79)	53,9	3,6	50,0	3,5	35,0	2,9	64,9	51	49	2,49	10	90	4	68	28	34	65	1	7	66	9	18	2,02	37	54	9	1,72
		Курськ (80)	54,3	3,2	49,3	3,4	35,3	2,7	65,0	55	45	2,45	11	89	6	75	19	35	65	—	12	70	3	15	1,91	57	40	3	1,46
Поляки		Ружична (81)	55,5	3,9	51,5	3,4	34,9	3,0	62,9	53	47	2,47	17	83	—	83	17	23	76	1	11	72	5	12	1,94	64	31	5	1,41
Чехи		Козятин (82)	58,7	4,3	54,3	3,7	35,3	2,6	60,1	37	63	2,63	3	97	—	57	43	30	67	3	6	51	22	21	2,16	54	24	22	1,68
Словаки		Мукачеве (86)	57,1	3,8	53,3	2,8	35,2	2,9	61,6	47	53	2,53	14	86	—	68	32	24	75	1	9	58	19	14	2,10	41	38	21	1,80
Угорці		Берегове (89)	56,2	3,9	51,8	3,3	33,8	2,5	60,1	53	46	2,45	6	94	2	77	21	17	79	4	8	70	13	9	2,05	41	42	17	1,76
		Рахів (90)	59,4	3,4	55,1	3,6	34,2	2,4	57,6	43	57	2,57	8	92	—	63	37	26	67	7	14	48	27	11	2,13	61	23	16	1,55
Румуни		Рахів (92)	58,3	4,4	53,5	4,3	34,8	2,3	59,7	35	65	2,65	8	92	—	55	45	30	68	2	10	46	25	19	2,15	48	28	24	1,76
		Сторожинець (93)	57,9	3,7	53,6	3,2	34,8	2,7	60,1	49	51	2,51	8	92	—	70	30	21	77	2	13	57	22	8	2,09	45	34	21	1,76
Німці		с. Нове село (94)	56,2	4,1	51,8	3,9	34,9	2,6	62,1	40	60	2,60	10	90	—	62	38	28	72	—	12	50	22	16	2,10	48	24	28	1,80
		с. Бородівка (95)	57,9	3,4	52,9	2,8	35,4	2,8	61,1	45	55	2,55	6	94	—	64	36	24	73	3	12	49	27	12	2,15	46	33	21	1,75
Молдавани		Глодяни (96)	54,5	3,7	51,4	3,9	35,3	2,7	64,8	52	48	2,48	19	81	2	66	32	25	74	1	9	58	15	18	2,06	60	28	12	1,52
		Каларaш (97)	55,9	4,4	51,8	3,6	35,0	2,4	62,6	51	49	2,49	6	94	—	74	26	37	58	5	17	49	11	23	1,94	63	32	5	1,42
Болгари		Болград (101)	56,1	4,2	52,2	3,8	34,6	2,7	61,7	47	53	2,53	14	86	—	62	38	16	82	2	6	55	29	10	2,23	42	39	19	1,77
		Чадир-Лунга (102)	56,4	4,1	52,8	3,7	34,7	2,9	61,5	54	46	2,46	10	90	—	62	38	21	76	3	5	58	21	16	2,16	64	23	13	1,49
Гагаузи		Чадир-Лунга (105)	55,0	3,5	51,0	3,3	34,9	2,6	63,4	55	45	2,45	24	76	1	64	35	36	64	—	12	53	11	24	1,99	69	24	7	1,38
Цигани		Старокозаче (108)	55,4	3,9	51,4	3,5	36,5	2,8	65,9	44	56	2,56	15	85	1	74	25	14	81	5	5	66	19	10	2,14	47	34	19	1,72
Албанці		Приазовське (109)	56,5	3,8	52,7	3,7	35,7	2,5	63,2	48	52	2,52	15	85	1	60	39	22	77	1	3	58	20	19	2,17	43	32	25	1,82
Греки		Жданов (110)	58,1	4,1	53,7	3,3	35,5	2,5	61,1	39	61	2,61	7	93	—	54	46	15	81	4	—	54	31	15	2,31	33	39	28	1,95
		Ст. Крим (111)	57,3	4,0	53,4	3,9	35,5	2,6	62,0	56	44	2,44	12	88	—	55	45	19	72	9	11	40	40	9	2,29	39	40	21	1,82
Євреї		Київська область	60,7	2,6	56,3	2,6	35,6	2,3	58,6	27	73	2,73	3	97	3	50	47	23	63	14	10	40	33	17	2,23	30	47	23	1,93
Українки		Хотин	53,6	3,6	48,7	2,7	32,2	2,9	60,1	48	52	2,52	19	81	—	78	22	29	71	—	16	61	10	13	1,94	65	32	3	1,38
		Жаб'є, Путила	53,7	3,4	48,8	3,3	32,7	2,3	60,9	62	38	2,38	18	82	—	82	18	32	68	—	20	62	5	13	1,85	53	42	5	1,52
		Войнилів	55,1	3,8	49,2	3,5	33,1	2,5	60,1	52	48	2,48	28	72	—	78	22	42	56	2	28	52	6	14	1,78	74	22	4	1,30
		Перегінське	54,4	3,9	49,3	3,8	33,1	2,2	60,8	46	54	2,54	18	82	—	76	24	36	64	—	24	52	10	14	1,86	72	26	2	1,30
		«Половецькі» села	53,6	3,7	48,0	3,1	33,1	2,4	61,8	74	26	2,26	40	60	4	84	12	38	62	—	26	62	2	10	1,76	70	20	10	1,40
Румунки		Сторожинець	55,0	3,5	49,6	3,4	32,5	2,2	59,1	66	34	2,34	24	76	—	80	20	40	60	—	28	52	8	12	1,80	44	44	12	1,68
Німки		с. Бородівка	54,8	4,3	49,8	3,8	33,8	2,8	61,7	57	43	2,43	32	68	—	80	20	34	63	3	23	54	11	12	1,88	57	20	23	1,66

Національність, зона, район, № на карті		Положення основи носа			Висота крил носа			Борозди крил носа			Виступання крил носа				Ніздрі						Ширина щілини ока			Складка верхньої повіки							
															Положення			Форма							мала (1)			середня (2)		велика (3)		
		підняте (1)	горизонтальне (2)	опущене (3)	мала (1)	середня (2)	велика (3)	незначні (1)	середні (2)	значні (3)	незначне (1)	середнє (2)	значне (3)	середній бал (1—3)	похиле (1)	середнє (2)	вертикальне (3)	кругла (1)	трикутна (2)	овальна (3)	мала (1)	середня (2)	велика (3)	епікантус (невеликий)	відсутня (0)	на всьому протязі повіки	на середній і зовнішній частині	на всьому протязі повіки	на середній і зовнішній частині	на всьому протязі повіки	на середній і зовнішній частині	середній бал (0—3)
Українці	Різні області УРСР	35	49	16	27	69	4	34	60	6	16	72	12	1,96	—	75	25	—	5	95	6	69	25	—	22	57	60	6	12	—	6	0,89
Лівобережжя і Слобожанщина	Березна (2)	36	58	6	19	70	11	30	58	12	12	75	13	2,01	—	66	34	—	4	96	2	82	16	—	26	58	59	9	13	2	2	0,86
	Савинці (3)	50	43	7	10	88	2	34	60	6	5	73	22	2,17	1	75	24	—	1	99	9	79	12	—	21	54	58	13	16	4	5	0,99
	Борисівка (4)	49	45	6	10	84	6	33	54	13	7	63	30	2,23	2	78	20	1	3	96	6	79	15	1	17	48	48	14	27	1	8	1,06
	Диканька (5)	40	50	10	11	88	1	28	57	15	7	66	27	2,20	2	79	19	1	2	97	2	74	24	—	20	46	48	17	26	3	6	1,05
	Чорнухи (6)	48	44	8	17	79	4	33	60	7	11	65	24	2,13	—	77	23	—	2	98	2	76	22	—	15	48	54	9	25	2	6	0,99
	Глухів (7)	43	50	7	16	79	5	31	62	7	9	71	20	2,11	—	76	24	1	1	98	5	76	19	—	27	47	50	7	14	3	9	0,90
Донбас	Старобільськ (8)	43	45	12	18	82	—	43	48	9	19	72	9	1,90	2	80	18	—	6	94	—	74	26	—	28	45	51	11	15	—	6	0,86
	Красноармійське (9)	53	34	13	23	72	5	42	44	14	27	58	15	1,88	1	54	45	—	3	97	9	62	29	—	37	39	50	3	5	7	8	0,76
Київщина і Середня Наддніпрянщина	Поліське (10)	30	41	29	49	45	6	37	54	9	21	70	9	1,88	—	75	25	1	2	97	5	62	33	—	17	78	78	5	5	—	—	0,88
	Біла Церква (11)	65	27	8	27	67	6	31	57	12	18	76	6	1,88	2	80	18	—	—	100	6	67	27	—	22	66	66	10	10	2	2	0,92
	Богуслав (12)	51	34	15	14	84	2	54	36	10	15	79	6	1,91	—	87	13	—	5	95	5	78	17	—	20	60	62	14	15	2	3	0,98
	Золотоноша (13)	34	47	19	22	74	4	51	40	9	21	66	13	1,92	1	75	24	—	4	96	5	77	18	—	16	62	64	19	19	1	1	1,04
	Іркліїв, р-н (14)	48	35	17	20	71	9	47	46	7	8	84	8	2,00	—	82	18	—	6	94	12	73	15	—	26	53	56	14	15	2	3	0,92
	с. Іркліїв (15)	26	46	28	20	74	6	46	50	4	12	76	12	2,00	2	78	20	—	8	92	8	76	16	—	16	68	68	8	8	6	8	1,06
	с. Скородистик (16)	40	40	20	18	76	6	48	42	10	14	76	10	1,96	2	80	18	—	—	100	12	78	10	—	22	54	60	8	12	4	6	0,93
	с. Мутихи (17)	45	38	17	29	57	14	59	38	3	26	65	9	1,83	—	72	28	—	2	98	3	59	38	—	29	53	58	7	11	—	2	0,78
	Обухів (18)	41	50	9	7	82	11	31	53	16	8	70	22	2,14	1	78	21	—	2	98	5	85	10	1	23	44	46	14	26	1	5	0,96
Поділля	Калинівка (19)	31	61	8	16	83	1	35	52	13	26	64	10	1,84	—	72	28	—	3	97	3	79	18	—	33	54	60	1	4	—	3	0,68
	Тростянець (20)	40	55	5	6	85	9	49	48	3	34	61	5	1,71	—	68	32	—	7	93	4	73	23	—	28	59	64	2	5	—	3	0,77
	Дунаївці (21)	25	57	18	4	91	5	24	65	11	18	73	9	1,91	—	70	30	—	4	96	3	79	18	1	37	56	57	4	6	—	—	0,67
	Ружична (22)	25	57	18	20	75	5	52	36	12	5	81	14	2,09	—	84	16	—	2	98	4	73	23	—	21	59	70	5	5	2	4	0,85
Південна Україна і Нижня Наддніпрянщина	Царичанка (23)	45	51	4	11	86	3	32	54	14	9	67	24	2,15	1	75	24	—	3	97	6	66	28	—	18	62	66	5	11	—	5	0,90
	Градизьк (24)	50	40	10	13	84	3	29	58	13	8	61	31	2,23	1	72	27	1	3	96	5	79	16	1	22	34	50	8	21	2	7	0,87
	Кривий Ріг (25)	51	43	6	29	69	2	35	56	9	21	67	12	1,91	—	80	20	—	5	95	12	68	20	—	29	39	45	10	16	1	10	0,89
	Очаків (26)	38	50	12	14	80	6	48	44	8	18	72	10	1,92	—	72	28	2	—	98	4	72	24	—	24	32	38	20	24	4	14	1,11
	Комишеваха (27)	41	39	20	20	73	7	49	37	14	15	68	17	2,02	—	85	15	—	4	96	13	65	22	—	32	21	46	14	18	1	4	0,75
	Старокозаче (28)	48	28	24	17	73	10	60	37	13	23	62	15	1,92	—	82	18	—	2	98	5	62	33	—	29	58	61	4	7	—	3	0,77
	Новий Буг (29)	16	68	16	24	68	8	36	48	16	10	78	12	2,02	—	82	18	—	2	98	8	66	26	—	24	42	46	10	16	2	14	1,00
Молдавія, Хотинщина, Буковина	Бельці, Хотин (31)	22	56	22	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	36	50	53	3	6	5	5	0,76
	Глодяни (32)	62	31	7	26	64	10	50	35	15	18	68	14	1,96	—	79	21	—	1	99	3	68	29	—	32	45	60	4	8	—	—	0,65
	Калараш (33)	52	28	20	32	61	7	40	43	17	27	66	7	1,80	—	78	22	1	3	96	9	84	7	1	19	58	58	19	19	4	4	1,08
	Хотин (34)	38	46	15	39	59	2	53	35	12	42	56	2	1,60	—	61	39	—	4	96	1	64	35	—	45	49	49	1	5	1	1	0,58
	Кельменці (35)	21	69	10	4	92	4	35	53	12	23	69	8	1,85	—	70	30	1	3	96	3	83	14	—	46	46	48	3	4	—	2	0,58
	Заставна (36)	31	61	8	8	87	5	47	47	6	38	59	3	1,65	—	62	38	—	2	98	5	77	18	—	39	49	50	7	10	—	1	0,69
	Сторожинець (37)	42	39	19	40	53	7	50	37	13	27	66	7	1,80	—	71	29	—	2	98	3	82	15	—	34	64	64	—	—	2	2	0,70
	Путила (38)	47	29	24	30	70	—	53	43	4	27	71	2	1,75	—	69	31	—	3	97	—	60	40	—	29	64	64	6	6	1	1	0,79
Закарпаття і Карпати	Жаб'є (39)	37	39	24	35	63	2	44	44	12	34	63	3	1,69	—	66	34	—	—	100	3	65	32	—	21	71	71	8	8	—	—	0,87
	Рахів (40)	23	54	23	8	80	12	35	53	12	25	71	4	1,79	1	68	31	2	2	96	3	81	16	—	31	47	47	17	21	—	1	0,87
	Тячів (41)	46	37	17	31	64	5	35	56	9	20	74	6	1,86	—	72	28	—	—	100	3	74	23	—	27	57	57	13	13	2	2	0,89
	Виноградів (42)	25	56	19	10	83	7	39	48	13	15	84	1	1,86	1	65	34	—	8	92	5	84	11	—	26	53	56	13	15	—	3	0,89
	Мукачеве (43)	38	49	13	23	69	8	67	28	5	20	76	4	1,84	—	77	23	—	1	99	3	74	23	—	18	47	69	6	11	1	2	0,80
	Воловець (44)	51	30	19	24	64	12	37	57	6	12	87	1	1,89	—	90	10	—	—	100	2	67	31	—	40	54	54	5	5	1	1	0,67
	Славськ (45)	35	41	24	42	54	4	55	41	4	24	69	7	1,83	—	80	20	1	3	96	1	71	28	—	34	59	59	7	7	—	—	0,73
	Лемківщина (46)	39	42	19	26	66	8	42	47	11	24	71	5	1,81	3	63	34	3	—	97	5	71	24	—	16	55	55	11	21	5	8	1,08
	Перечин (47)	26	58	16	9	84	7	39	47	14	19	75	6	1,87	—	73	27	—	1	99	5	76	19	—	26	51	55	5	15	2	4	0,83
	Бориня (48)	38	49	13	11	88	1	39	55	6	20	78	2	1,82	—	75	25	—	1	99	5	82	13	1	31	52	53	6	10	1	6	0,82
Північне Прикарпаття	Стрий (49)	41	42	17	26	67	7	40	54	6	18	78	4	1,86	—	85	15	—	2	98	—	73	27	—	37	56	56	7	7	—	—	0,70
	Коршів (50)	34	54	12	8	83	9	49	39	12	23	72	5	1,82	—	65	35	—	9	91	8	84	8	—	26	50	51	10	14	4	9	0,96
	Перегінське (51)	45	33	22	35	63	2	46	49	5	30	65	5	1,75	2	68	30	—	5	95	4	62	34	1	29	63	63	8	8	—	—	0,79
Верхня Наддністрянщина	Войнилів (52)	51	36	13	37	58	5	41	52	7	27	70	3	1,76	—	72	28	—	—	100	3	60	37	—	16	79	79	5	5	—	—	0,89
	Струсів (53)	38	51	11	18	81	1	34	53	13	21	74	5	1,84	—	73	27	—	2	98	—	74	26	—	45	43	44	6	8	1	3	0,65
	Пустомити (54)	25	65	10	9	88	3	42	56	2	26	7[illegible]	4	1,78	—	63	37	—	4	96	9	81	10	—	37	42	44	2	14	2	5	0,71
	Яворів (55)	40	48	12	26	65	9	40	44	16	10	7[illegible]	12	2,02	—	91	9	—	3	97	3	85	12	—	26	55	55	15	17	2	2	0,93
	с. Наконечне (56)	46	26	28	24	74	2	40	44	16	12	7[illegible]	4	2,02	—	92	8	—	—	100	12	76	12	—	29	53	53	14	14	4	4	0,93

Національність, зона, район, № на карті			Положення основи носа			Висота крил носа			Борозди крил носа			Виступання крил носа				Ніздрі: Положення			Ніздрі: Форма			Ширина щілини ока			епікантус (невеликий)	Складка верхньої повіки: мала (1)			середня (2)		велика (3)		середній бал (0—3)
			підняте (1)	горизонтальне (2)	опущене (3)	мала (1)	середня (2)	велика (3)	незначні (1)	середні (2)	значні (3)	незначне (1)	середнє (2)	значне (3)	середній бал (1—3)	похиле (1)	середнє (2)	вертикальне (3)	кругла (1)	трикутна (2)	овальна (3)	мала (1)	середня (2)	велика (3)		відсутня (0)	на всьому протязі повіки	на середній і зовнішній частині	на всьому протязі повіки	на середній і зовнішній частині	на всьому протязі повіки	на середній і зовнішній частині	
Українці	Польща	Перемишль (57)	19	66	15	21	72	7	53	43	4	15	81	4	1,89	—	79	21	—	4	96	—	70	30	—	28	44	48	7	20	—	4	0,31
		Томашів (58)	41	49	10	38	59	3	32	52	16	19	73	8	1,89	—	78	22	3	—	97	8	62	30	—	32	49	49	13	16	3	3	0,87
		Холмщина (59)	49	40	11	20	77	3	57	36	7	27	68	5	1,78	—	64	36	—	2	98	—	66	34	—	39	36	38	5	18	—	5	0,70
	Правобережне і Волинське Полісся	Коростень (60)	34	43	23	45	45	10	39	54	7	22	73	5	1,83	—	84	16	—	2	98	7	75	18	—	27	61	63	5	8	2	2	0,81
		Малин (61)	48	43	9	19	77	4	29	42	29	9	78	13	2,04	3	73	24	1	2	97	9	81	10	—	25	53	55	12	18	1	2	0,89
		Ємільчине (62)	42	50	8	18	76	6	31	52	17	19	75	6	1,87	—	77	23	—	—	100	1	79	20	—	22	53	54	10	21	—	3	0,90
		Дубровиця (63)	33	61	6	15	77	8	29	56	15	10	82	8	1,98	4	70	26	—	3	97	3	69	28	—	30	52	53	7	12	1	5	0,82
		Костопіль (64)	52	39	9	19	77	4	50	41	9	20	74	6	1,86	1	72	27	—	2	98	—	68	32	—	34	40	41	12	21	2	4	0,84
	Волинь	В. Дедеркали (65)	40	53	7	30	68	2	40	48	12	20	78	2	1,82	2	70	28	1	2	97	4	77	19	—	34	49	50	11	14	1	2	0,80
		Лопатин (66)	41	52	7	18	76	6	52	39	9	20	75	5	1,85	—	69	31	1	2	97	3	78	19	—	37	43	43	9	16	4	4	0,80
		Шацьк (67)	57	25	18	28	65	7	40	46	14	19	79	2	1,83	—	80	20	—	1	99	11	80	9	—	17	66	66	13	14	3	3	1,02
		Стара Вижва (68)	50	46	4	14	82	4	45	41	14	24	72	4	1,80	—	68	32	—	—	100	4	75	21	—	39	43	43	10	15	1	3	0,75
	Підляшшя	Антополь (69)	50	41	9	23	74	3	43	42	15	15	84	1	1,86	—	85	15	—	1	99	4	82	14	—	26	61	61	9	13	—	—	0,83
		Жабчиці (70)	32	60	8	23	74	3	39	42	19	19	80	1	1,82	3	70	27	—	1	99	3	80	17	—	26	57	58	7	13	1	3	0,85
		Високе (71)	59	35	6	24	70	6	43	44	13	24	71	5	1,81	—	83	17	—	—	100	13	79	8	—	19	46	52	24	24	5	5	1,12
		«Половецькі» села (72)	55	29	16	30	65	5	45	42	13	16	74	10	1,94	—	87	13	—	4	96	3	77	20	—	7	70	71	12	12	7	10	1,21
Білоруси		Бегомль (73)	48	45	7	8	87	5	43	50	7	18	70	12	1,94	—	69	31	—	—	100	1	79	20	—	22	42	47	13	26	2	5	0,95
		Греськ (74)	30	56	14	11	86	3	29	58	13	15	69	16	2,01	—	73	27	—	1	99	1	77	22	1	28	42	49	7	15	2	8	0,85
		Ружани (75)	66	24	10	25	70	5	40	47	13	20	72	8	1,88	—	83	17	—	—	100	7	63	30	—	27	58	58	13	13	2	2	0,90
Росіяни		Рильськ (79)	35	55	10	15	81	4	24	60	16	5	72	23	2,18	1	79	20	—	2	98	6	78	16	—	25	50	50	8	19	3	6	0,92
		Курськ (80)	54	45	1	7	84	9	20	68	12	9	73	18	2,09	1	74	25	2	3	95	3	76	21	1	20	68	71	7	9	—	—	0,86
Поляки		Ружична (81)	60	36	4	4	89	7	61	32	7	15	74	11	1,96	—	77	23	—	7	93	5	88	7	—	15	54	68	—	12	4	5	0,87
Чехи		Козятин (82)	42	33	25	49	42	9	43	43	14	31	64	5	1,74	—	72	28	—	—	100	1	54	45	—	30	43	58	6	12	—	—	0,68
Словаки		Мукачеве (86)	35	44	21	17	77	6	53	38	9	18	69	13	1,95	—	84	16	—	3	97	2	74	24	3	33	31	36	—	21	8	10	0,83
Угорці		Берегове (89)	38	40	22	20	74	6	46	43	11	23	76	1	1,78	1	62	37	—	5	95	7	80	13	1	25	53	53	13	19	—	3	0,91
		Рахів (90)	57	24	19	38	56	6	46	45	9	36	58	6	1,70	—	58	42	1	1	98	3	69	28	1	21	63	63	13	13	3	3	0,98
Румуни		Рахів (92)	47	27	26	39	58	3	39	55	6	23	71	6	1,83	—	69	31	—	2	98	4	76	20	—	33	58	58	8	8	1	1	0,77
		Сторожинець (93)	39	40	21	45	51	4	55	40	5	35	63	2	1,67	1	69	30	—	—	100	—	70	30	—	41	55	55	3	3	1	1	0,64
Німці		с. Нове село (94)	42	32	26	50	50	—	48	42	10	22	66	12	1,90	—	88	12	—	—	100	2	90	8	—	14	70	70	14	14	2	2	1,04
		с. Бородівка (95)	39	43	18	39	55	6	27	61	12	21	73	6	1,85	—	88	12	—	—	100	3	76	21	—	19	75	75	6	6	—	—	0,87
Молдавани		Глодяни (96)	56	30	14	17	73	10	34	48	18	14	72	14	2,00	1	80	19	1	2	97	11	62	27	—	28	35	41	—	25	6	6	0,81
		Каларашь (97)	59	31	10	45	55	—	40	48	12	22	67	11	1,89	—	88	12	—	2	98	3	63	34	—	15	82	82	3	3	—	—	0,88
Болгари		Болград (101)	37	42	21	32	66	2	59	33	8	26	68	6	1,80	—	74	26	—	2	98	6	65	29	—	31	32	41	2	19	4	9	0,82
		Чадир-Лунга (102)	66	19	15	18	74	8	64	31	5	21	71	8	1,87	—	74	26	—	2	98	2	72	26	—	33	47	49	3	13	2	5	0,76
Гагаузи		Чадир-Лунга (105)	65	29	6	9	80	11	68	27	5	10	73	17	2,07	2	86	12	—	3	97	—	70	30	—	31	46	49	—	15	3	5	0,76
Цигани		Старокозаче (108)	30	48	22	19	70	11	45	42	13	19	61	20	2,01	—	78	22	—	2	98	4	67	29	—	40	36	40	—	18	2	2	0,62
Албанці		Приазовське (109)	37	39	24	23	73	4	47	47	6	19	74	7	1,88	—	70	30	—	1	99	6	56	38	—	35	28	31	—	24	10	10	0,84
Греки		Жданов (110)	15	46	39	44	54	2	46	50	4	32	59	9	1,77	2	70	28	—	—	100	—	50	50	—	57	28	32	—	9	—	2	0,43
		Ст. Крим (111)	39	37	24	32	58	10	53	35	12	30	49	21	1,91	2	68	30	2	7	91	2	44	54	—	45	30	44	5	9	—	2	0,55
Євреї		Київська область	30	47	23	40	60	—	47	40	13	33	60	7	1,74	—	73	27	—	7	93	—	63	37	—	17	73	76	3	7	—	—	0,85
Українки		Хотин	60	37	3	52	42	6	38	59	3	32	68	—	1,68	—	68	32	—	3	97	—	58	42	—	16	81	81	3	3	—	—	0,87
		Жаб'є, Путила	47	48	5	28	69	3	47	40	13	28	69	3	1,75	—	75	25	—	3	97	3	75	22	—	17	70	70	13	13	—	—	0,96
		Войнилів	66	30	4	38	60	2	32	62	6	29	63	8	1,79	—	82	18	—	2	98	—	70	30	—	12	84	84	4	4	—	—	0,92
		Перегінське	61	37	2	32	66	2	26	58	16	16	78	6	1,90	—	86	14	—	2	98	2	66	32	—	4	84	84	8	8	4	4	1,12
		«Половецькі» села	58	34	8	30	64	2	30	58	12	8	92	—	1,92	—	88	12	—	—	100	4	80	16	—	6	76	78	6	10	6	6	1,02
Румунки		Сторожинець	38	48	14	40	60	—	28	70	2	20	78	2	1,82	—	78	22	—	4	96	—	80	20	—	22	70	70	8	8	—	—	0,86
Німки		с. Бородівка	51	26	23	51	46	3	32	54	14	17	72	11	1,94	—	74	26	—	6	94	6	83	11	—	12	70	70	12	12	6	6	1,12

Національність, зона, район, № на карті		Профіль обличчя			Виступання вилиць			Шкіряна частина верхньої губи (профіль)					Висота шкіряної частини верхньої губи (мм)		Товщина обох губ (мм)		Ширина рота (мм)		Підборіддя			Мочка вуха			Потилиця		
		незначний (1)	середній (2)	сильний (3)	незначне (1)	середнє (2)	значне (3)	кількість спостережень	прохейлія (1)	ортохейлія (2)	опістохейлія (3)	середній бал (1—3)	M	σ	M	σ	M	σ	скошене (1)	прямс (2)	виступаюче (3)	приросла (1)	прямокутна (2)	язикоподібна (3)	кутом (1)	закруглена (2)	пряма (3)
	Різні області УРСР	1	65	34	49	46	5	93	24	43	33	2,09	13,5	2,5	15,4	2,8	55,4	3,6	13	23	64	26	24	50	5	45	50
Лівобережжя і Слобожанщина	Березна (2)	2	74	24	46	47	7	101	10	65	25	2,15	14,6	2,6	15,4	3,4	54,1	3,7	7	29	64	30	27	43	3	49	48
	Савинці (3)	—	91	9	37	60	3	100	12	54	34	2,22	13,9	2,6	14,4	3,0	54,8	3,1	4	31	65	24	34	42	4	47	49
	Борисівка (4)	—	80	20	38	59	3	95	14	60	26	2,12	14,7	2,3	15,9	3,4	55,4	3,8	4	29	67	23	30	47	7	44	49
	Диканька (5)	1	86	13	41	55	4	98	13	57	30	2,17	14,4	2,6	13,8	2,8	55,6	3,6	3	45	52	21	37	42	2	33	65
	Чорнухи (6)	—	78	22	52	47	1	99	18	51	31	2,13	14,2	3,3	15 0	3,3	54,3	3,8	2	44	54	31	25	44	3	35	62
	Глухів (7)	1	76	23	49	48	3	100	16	51	33	2,17	13,7	3,1	15,0	3,1	54,8	4,1	4	20	76	20	38	42	4	40	56
Донбас	Старобільськ (8)	2	74	24	50	47	3	65	17	49	34	2,17	14,7	2,4	16,3	3,1	56,4	3,9	6	20	74	3	50	47	11	49	40
	Красноармійське (9)	4	68	28	45	51	4	78	26	47	27	2,01	14,8	2,6	15,1	3,2	56,2	3,7	8	24	68	34	19	47	4	39	57
Київщина і Середня Наддніпрянщина	Поліське (10)	3	64	33	44	52	4	95	24	35	41	2,17	14,0	2,2	14,9	2,8	55,1	3,0	5	20	75	24	17	59	15	48	37
	Біла Церква (11)	4	82	14	28	68	4	48	50	29	21	1,71	14,8	2,5	16,0	4,2	54,7	3,2	4	27	69	23	19	58	18	31	51
	Богуслав (12)	4	79	17	42	56	2	97	27	56	17	1,90	13,9	2,7	15,3	3,3	56,6	3,9	8	34	58	31	21	48	14	49	37
	Золотоноша (13)	6	72	22	47	50	3	92	27	57	16	1,89	13,1	2,5	15,6	3,0	56,4	3,5	3	23	74	29	28	43	17	50	33
	Іркліїв, р-н (14)	9	75	16	40	54	6	64	20	49	31	2,11	13,2	2,6	15,7	3,2	57,5	3,8	3	18	79	39	24	37	21	47	32
	с. Іркліїв (15)	12	72	16	40	56	4	45	33	49	18	1,85	12,4	2,7	15,0	3,5	57,1	4,2	6	20	74	26	24	50	18	56	26
	с. Скородистик (16)	4	80	16	49	51	—	43	23	42	35	2,12	13,0	3,3	15,3	3,1	58,4	3,2	—	32	68	20	18	62	18	50	32
	с. Мутихи (17)	10	79	11	37	59	4	53	25	58	17	1,92	13,6	2,7	15,7	3,3	54,8	3,5	12	22	66	31	17	52	22	47	31
	Обухів (18)	—	88	12	43	54	3	98	13	60	27	2,14	14,2	3,0	15,5	3,4	55,0	3,4	6	22	72	31	24	45	2	30	68
Поділля	Калинівка (19)	1	79	20	32	68	—	96	15	59	26	2,11	15,2	2,9	14,7	4,1	53,1	3,3	6	33	61	12	32	56	—	—	—
	Тростянець (20)	—	75	25	34	66	—	99	16	62	22	2,06	15,0	2,4	15,0	4,1	54,0	4,0	3	29	68	18	21	61	—	—	—
	Дунаївці (21)	—	76	24	27	70	3	100	11	70	19	2,08	15,3	2,8	15,4	3,8	53,1	3,3	2	32	66	9	26	65	—	—	—
	Ружична (22)	2	75	23	41	55	4	55	22	38	40	2,18	13,3	2,6	15,2	3,1	56,4	3,4	5	32	63	50	18	32	5	44	51
Південна Україна і Нижня Наддніпрянщина	Царичанка (23)	1	84	15	48	47	5	99	11	52	37	2,26	14,4	2,9	14,6	3,2	54,8	3,7	7	28	65	37	31	32	1	40	59
	Градизьк (24)	—	86	14	39	58	3	119	24	57	19	1,95	14,7	3,1	14,4	4,0	55,7	3,5	8	31	61	38	22	40	3	38	59
	Кривий Ріг (25)	4	77	19	35	61	4	93	28	43	29	2,01	13,6	2,7	14,9	3,1	55,9	3,7	14	33	53	21	43	36	14	53	33
	Очаків (26)	—	86	14	40	54	6	47	19	30	51	2,32	15,0	2,6	13,7	3,6	58,6	4,0	8	33	59	23	29	48	10	57	33
	Комишеваха (27)	—	74	26	42	51	7	55	20	42	38	2,18	13,1	2,8	15,5	3,5	57,5	4,2	11	38	51	30	18	52	23	47	30
	Старокозаче (28)	—	76	24	50	48	2	54	24	50	26	2,02	13,3	2,3	14,0	3,0	54,9	4,1	10	28	62	30	17	53	18	48	34
	Новий Буг (29)	—	80	20	41	57	2	46	9	48	43	2,34	14,3	3,0	14,5	3,2	57,5	4,1	10	50	40	28	26	46	8	46	46
Молдавія, Хотинщина, Буковина	Бельці, Хотин (31)	—	69	31	14	86	—	—	—	—	—	—	16,2	2,4	16,9	2,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	29	71
	Глодяни (32)	2	80	18	47	51	2	98	17	57	26	2,09	14,5	2,6	15,1	3,6	56,5	3,9	6	44	50	27	21	52	9	58	33
	Каларашь (33)	1	80	19	43	55	2	82	27	45	28	2,01	14,1	2,5	15,2	2,4	56,1	3,8	7	9	84	23	7	70	2	17	81
	Хотин (34)	1	64	35	51	46	3	100	28	43	29	2,01	10,2	2,5	15,3	3,2	54,4	4,1	4	22	74	18	16	66	20	44	36
	Кельменці (35)	—	77	23	27	73	—	99	9	66	25	2,16	15,0	2,5	14,6	4,1	54,4	3,6	6	31	63	21	30	49	—	—	—
	Заставна (36)	—	75	25	23	76	1	99	23	56	21	1,98	14,6	2,5	16,9	3,8	52,5	4,0	6	45	49	14	33	53	—	—	—
	Сторожинець (37)	—	71	29	42	58	—	62	16	40	44	2,28	13,2	2,4	14,9	2,5	55,1	4,3	5	11	84	21	13	66	5	18	77
	Путила (38)	—	76	24	33	66	1	67	27	43	30	2,03	13,4	2,7	15,9	3,0	54,8	3,5	9	14	77	21	9	70	—	33	67
Закарпаття і Карпати	Жаб'є (39)	2	66	32	44	56	—	62	22	39	39	2,17	12,8	2,5	14,4	3,1	55,9	2,9	13	23	64	32	18	50	5	39	56
	Рахів (40)	1	82	17	18	73	9	95	14	47	39	2,25	12,9	2,9	14,7	3,9	53,7	3,6	5	27	68	16	36	48	2	61	37
	Тячів (41)	1	76	23	38	58	4	99	23	35	42	2,19	13,6	2,4	15,6	3,1	53,6	3,3	10	8	82	21	12	67	5	7	88
	Виноградів (42)	2	76	22	29	66	5	98	14	46	40	2,26	11,6	2,7	14,9	2,9	52,6	3,4	7	33	60	24	46	30	4	55	41
	Мукачеве (43)	2	80	18	49	49	2	97	23	49	28	2,05	13,2	2,2	15,4	3,1	54,5	3,2	9	31	60	43	31	26	18	59	23
	Воловець (44)	8	82	10	35	57	8	65	37	29	34	1,97	14,5	2,1	16,5	2,8	55,3	3,4	16	25	59	33	15	52	31	31	38
	Славськ (45)	3	88	9	29	64	7	71	23	56	21	1,98	13,5	2,4	16,4	2,3	56,8	4,0	3	26	71	35	12	53	20	39	41
	Лемківщина (46)	8	74	18	24	65	11	36	19	42	39	2,20	13,8	2,5	15,3	3,3	55,7	3,1	10	37	53	24	34	42	3	50	47
	Перечин (47)	4	80	16	23	69	8	98	14	65	21	2,07	13,4	2,6	14,1	3,4	52,7	3,2	8	37	55	39	36	25	6	52	42
	Бориня (48)	5	84	11	20	69	11	100	17	64	19	2,02	14,2	2,8	15,3	3,2	54,0	4,2	6	25	69	25	49	26	3	56	41
Північне Прикарпаття	Стрий (49)	6	73	21	35	63	2	91	21	53	26	2,05	13,7	2,4	16,2	3,6	55,8	3,6	8	23	69	25	11	64	22	39	39
	Коршів (50)	1	70	29	35	60	5	99	21	52	27	2,06	14,2	3,1	15,1	2,8	53,8	3,6	11	28	61	23	27	50	—	—	—
	Перегінське (51)	2	55	43	49	49	2	85	29	40	31	2,02	13,3	2,3	16,1	2,8	55,9	3,3	1	8	91	29	7	64	2	11	87
Верхня Наддністрянщина	Войнилів (52)	2	70	28	47	52	1	90	29	36	35	2,06	13,8	2,2	16,4	3,0	56,3	3,2	2	10	88	21	11	68	1	11	88
	Струсів (53)	2	79	19	34	63	3	96	13	59	28	2,15	14,1	2,9	15,5	3,5	54,9	3,8	6	28	66	25	39	36	1	30	69
	Пустомити (54)	2	82	16	37	59	4	55	20	62	18	1,98	13,8	3,1	13,9	4,3	54,9	3,6	5	29	66	31	45	24	4	38	58
	Яворів (55)	4	73	23	35	60	5	66	35	48	17	1,82	13,4	2,5	15,8	3,2	55,7	3,8	13	35	52	35	16	49	24	32	44
	с. Наконечне (56)	10	78	12	26	66	8	45	36	51	13	1,77	13,1	2,3	15,5	2,6	58,2	3,7	16	32	52	28	14	58	8	40	52

Національність, зона, район, № на карті			Профіль обличчя			Виступання вилиць			Шкіряна частина верхньої губи (профіль)					Висота шкіряної частини верхньої губи (мм)		Товщина обох губ (мм)		Ширина рота (мм)		Підборіддя			Мочка вуха			Потилиця		
			незначний (1)	середній (2)	сильний (3)	незначне (1)	середнє (2)	значне (3)	кількість спостережень	прохейлія (1)	ортохейлія (2)	опістохейлія (3)	середній бал (1—3)	M	σ	M	σ	M	σ	скошене (1)	пряме (2)	виступаюче (3)	прирослa (1)	прямокутна (2)	язикоподібна (3)	кутом (1)	закруглена (2)	пряма (3)
Українці	Польща	Перемишль (57)	—	90	10	33	63	4	45	20	64	16	1,96	14,0	2,7	15,1	3,1	54,9	3,7	9	20	71	28	37	35	9	48	43
		Томашів (58)	—	78	22	30	70	—	34	9	62	29	2,20	14,2	3,0	14,2	3,8	54,9	4,5	14	33	53	28	33	39	6	40	54
		Холмщина (59)	—	75	25	50	48	2	44	11	41	48	2,37	14,4	2,9	14,0	2,9	56,5	3,2	2	32	66	19	29	52	5	34	61
	Правобережне і Волинське Полісся	Коростень (60)	2	78	20	28	67	5	52	23	58	19	1,96	14,1	2,7	15,0	3,5	55,7	3,7	14	41	45	42	13	45	2	31	23
		Малин (61)	1	78	21	49	43	8	100	20	49	31	2,11	13,9	2,6	14,8	3,9	53,2	3,6	6	22	72	32	23	45	—	34	66
		Ємільчине (62)	1	85	14	43	52	5	100	11	56	33	2,22	13,5	2,6	15,0	3,4	53,9	3,8	5	20	75	26	35	39	—	36	64
		Дубровиця (63)	1	88	11	42	51	7	99	14	59	27	2,13	13,5	2,9	15,3	2,9	53,3	4,0	4	28	68	31	25	44	—	34	66
		Костопіль (64)	3	75	22	39	56	5	87	23	42	35	2,12	13,4	2,6	15,0	3,0	54,4	3,5	8	30	62	42	21	37	9	40	51
	Волинь	В. Дедеркали (65)	2	83	15	29	66	5	100	17	55	28	2,11	14,3	2,7	14,8	3,2	55,3	3,3	5	24	71	37	33	30	1	25	74
		Лопатин (66)	2	81	17	41	56	3	98	18	60	22	2,04	14,2	3,1	14,4	2,9	53,8	3,4	7	25	68	25	42	33	1	30	69
		Шацьк (67)	6	79	15	29	65	6	97	13	50	37	2,24	14,0	2,5	14,4	2,8	57,6	3,6	15	26	59	37	16	47	20	41	39
		Стара Вижва (68)	1	89	10	25	71	4	98	16	59	25	2,09	14,2	2,7	14,1	3,8	54,5	3,5	3	22	75	37	27	36	—	39	61
	Підляшшя	Антополь (69)	—	89	11	43	54	3	99	6	53	41	2,35	13,6	2,8	15,1	3,1	54,1	3,7	3	18	79	23	37	40	4	39	66
		Жабчиці (70)	1	82	17	34	64	2	100	20	44	36	2,16	13,7	3,0	15,0	2,9	54,9	3,6	3	25	72	31	21	48	—	28	72
		Високе (71)	8	74	18	32	65	3	59	17	61	22	2,05	14,5	3,0	14,5	2,7	57,0	3,7	13	30	57	27	22	51	29	30	41
		«Половецькі» села (72)	6	78	16	28	65	7	63	19	56	25	2,06	13,5	2,7	15,8	2,9	56,8	3,9	9	26	65	21	22	57	17	49	34
Білоруси		Бєгомль (73)	—	69	31	66	30	4	85	24	49	27	2,03	14,0	2,6	16,0	3,1	55,5	3,4	4	44	52	36	18	46	11	56	33
		Греськ (74)	1	73	26	45	51	4	98	14	55	31	2,17	13,6	2,6	15,4	3,2	55,8	3,3	6	27	67	39	17	44	7	58	35
		Ружани (75)	5	77	18	42	52	6	93	22	55	23	2,01	14,7	2,6	15,8	2,7	57,8	3,5	10	28	62	36	19	45	26	30	44
Росіяни		Рильськ (79)	1	77	22	32	64	4	100	22	59	19	1,97	14,2	2,8	15,1	3,3	54,9	4,1	1	34	65	34	33	33	9	71	20
		Курськ (80)	1	89	10	29	67	4	100	24	52	24	2,00	14,1	2,6	16,4	2,8	54,8	3,9	10	35	55	46	31	23	11	68	21
Поляки		Ружична (81)	3	77	20	46	53	1	71	24	52	24	2,00	13,3	2,2	16,5	2,6	54,9	4,0	12	52	36	36	32	32	6	38	56
Чехи		Козятин (82)	2	59	39	51	46	3	58	22	55	23	2,01	13,6	2,2	15,0	3,1	55,8	3,5	8	36	56	14	42	44	20	32	48
Словаки		Мукачеве (86)	4	81	15	48	52	—	94	17	43	40	2,23	13,6	2,7	14,6	3,4	56,9	3,9	5	26	69	31	36	33	6	51	43
Угорці		Берегове (89)	3	84	13	31	65	4	97	8	59	33	2,25	12,6	2,8	14,8	2,8	52,1	4,3	7	27	66	28	47	25	—	59	41
		Рахів (90)	—	65	35	51	48	1	83	16	41	43	2,27	13,6	2,6	14,9	3,3	54,2	3,1	9	12	79	21	14	65	5	9	86
Румуни		Рахів (92)	5	64	31	33	62	5	77	22	38	40	2,18	13,4	2,3	15,2	3,0	54,6	2,5	5	10	85	18	11	71	4	23	73
		Сторожинець (93)	—	63	37	40	58	2	99	23	53	24	2,01	12,0	2,9	15,4	2,9	54,6	3,9	13	25	62	27	20	53	12	29	59
Німці		с. Нове село (94)	4	74	22	44	48	8	47	9	57	34	2,25	13,2	2,6	14,8	3,1	55,1	3,7	4	8	88	8	13	79	6	24	70
		с. Бородівка (95)	—	79	21	36	64	—	26	46	39	15	1,69	12,9	2,1	15,0	2,3	55,9	4,4	—	12	88	9	9	82	—	12	88
Молдавани		Глодяни (96)	2	82	16	48	49	3	93	16	59	25	2,09	12,8	2,4	15,2	2,9	55,9	3,4	7	40	53	25	29	46	13	69	18
		Калараш (97)	3	69	28	31	66	3	64	39	30	31	1,92	13,4	2,7	14,8	2,6	55,7	3,5	3	5	92	15	6	79	6	15	79
Болгари		Болград (101)	5	74	21	42	55	3	92	21	51	28	2,07	13,1	2,7	14,2	3,2	57,1	4,1	6	34	60	17	35	48	12	60	28
		Чадир-Лунга (102)	10	76	14	49	49	2	53	19	53	28	2,09	13,9	2,4	14,2	3,4	55,4	4,1	6	47	47	13	30	57	7	60	33
Гагаузи		Чадир-Лунга (105)	9	82	9	45	52	3	63	21	51	28	2,07	13,7	2,7	14,7	3,2	56,7	3,4	—	44	56	23	26	51	14	56	30
Цигани		Старокозаче (108)	1	63	36	55	44	1	66	18	59	23	2,05	12,3	2,6	16,4	3,1	56,3	4,1	8	39	53	18	23	59	29	57	14
Албанці		Приазовське (109)	—	72	28	43	56	1	88	27	48	25	1,98	12,9	2,5	15,5	3,6	55,5	3,5	10	18	72	21	26	53	29	62	9
Греки		Жданов (110)	2	70	28	39	59	2	45	18	55	27	2,09	13,7	2,4	14,7	2,7	56,8	4,8	9	13	78	20	22	58	16	44	40
		Ст. Крим (111)	—	59	41	55	41	4	51	29	49	22	1,93	13,9	2,6	15,1	3,6	57,3	3,2	9	24	67	28	21	51	26	54	20
Євреї		Київська область	—	47	53	63	37	—	29	28	34	38	2,10	12,7	2,0	16,4	4,0	55,5	4,4	3	17	80	20	30	50	4	41	55
Українки		Хотин	—	84	16	42	58	—	30	30	60	10	1,80	10,9	1,8	14,8	2,2	51,4	2,7	13	27	60	28	36	36	9	48	43
		Жаб'є, Путила	3	77	20	45	53	2	59	24	59	17	1,93	11,4	2,1	14,9	2,7	52,7	3,3	10	15	75	32	25	43	2	3	95
		Войнилів	4	84	12	34	62	4	50	40	46	14	1,74	11,4	1,9	13,1	2,4	53,1	3,6	—	14	86	28	24	48	—	8	92
		Перегінське	2	88	10	26	72	2	50	48	36	16	1,68	12,2	2,4	16,1	2,6	52,7	2,9	2	18	80	28	36	36	—	20	80
		«Половецькі села»	14	81	5	29	69	2	48	27	54	19	1,92	11,1	1,9	13,7	3,2	55,1	3,0	6	30	64	35	10	55	—	—	—
Румунки		Сторожинець	—	86	14	26	72	2	49	29	53	18	1,89	11,1	2,0	15,0	2,7	51,2	3,0	12	24	64	35	30	35	—	21	79
Німки		с. Бородівка	—	98	2	17	80	3	33	24	70	6	2,18	11,8	2,2	13,3	2,7	52,7	2,7	11	20	69	6	14	80	—	—	100

УКРАЇНКИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ І ГУЦУЛЬЩИНИ

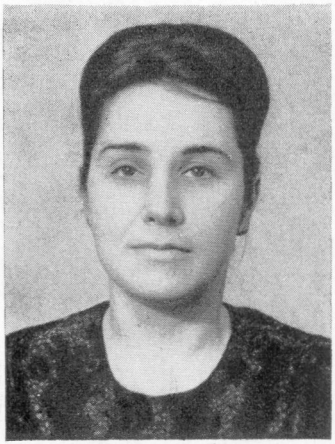

УКРАЇНКИ ГУЦУЛЬЩИНИ

УКРАЇНКИ ХОТИНЩИНИ

УКРАЇНЦІ БУКОВИНИ

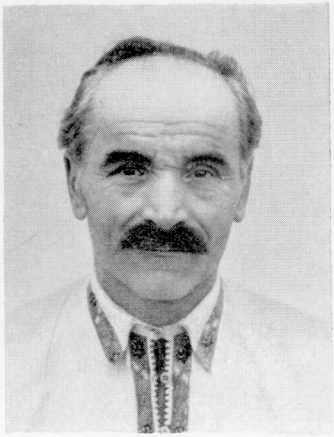
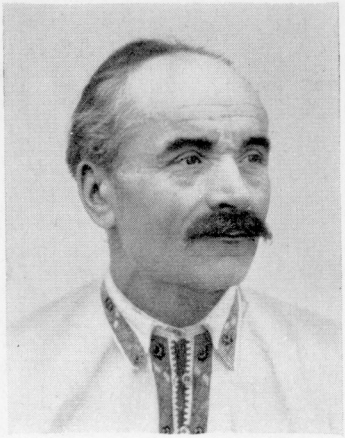
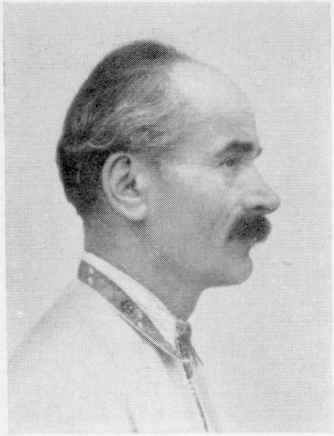

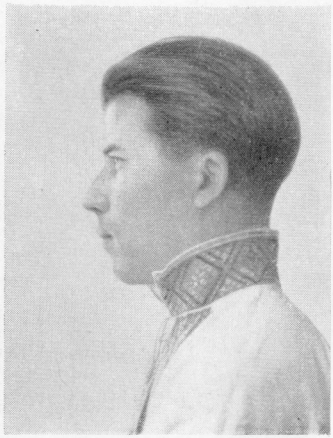

УКРАЇНЦІ КАРПАТ

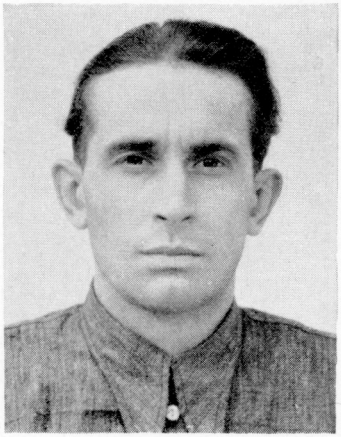

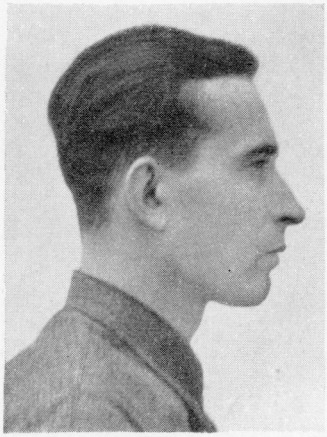

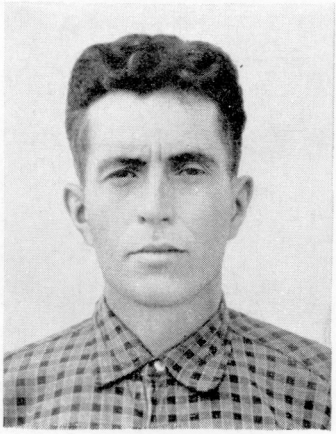

УКРАЇНЦІ КАРПАТ

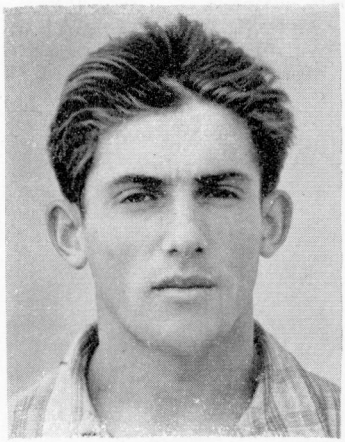
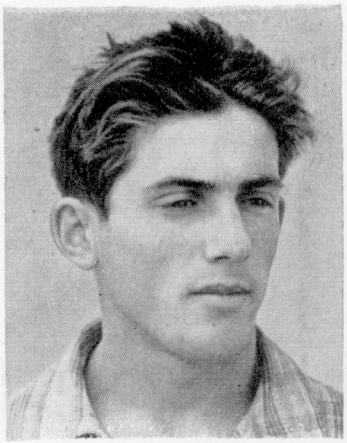

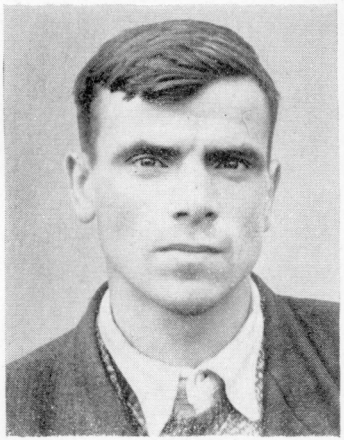
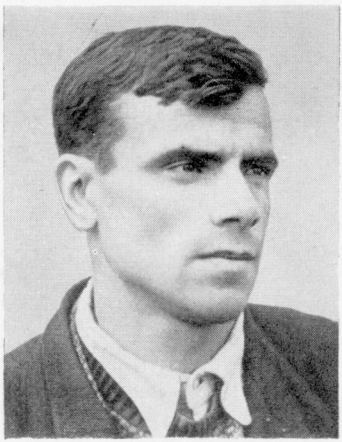
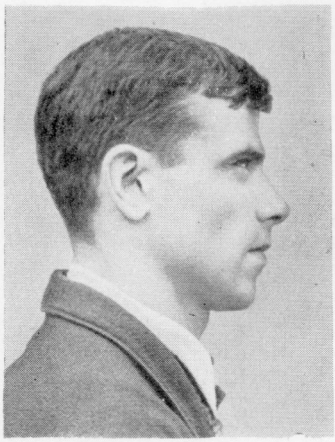
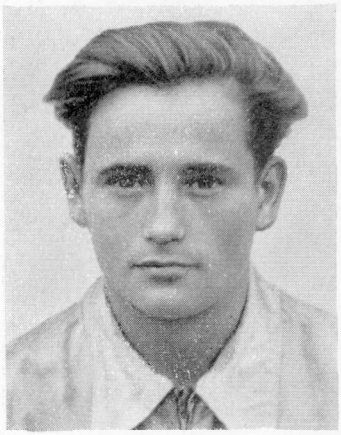
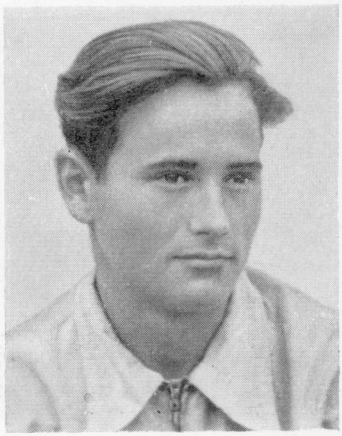

УКРАЇНЦІ НАДДНІСТРЯНЩИНИ

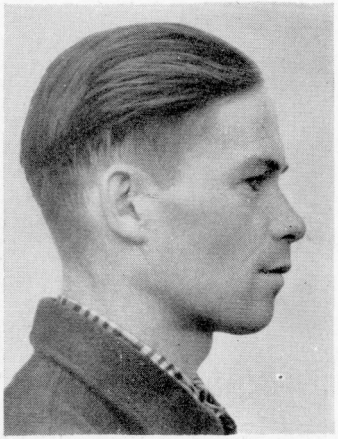

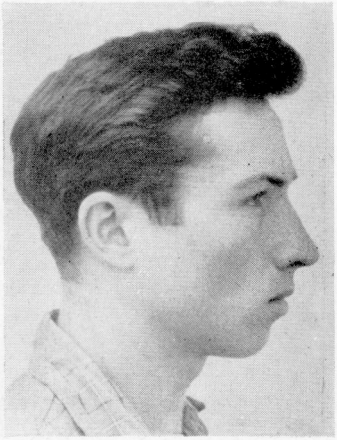

УКРАЇНЦІ ПІВНІЧНОЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ

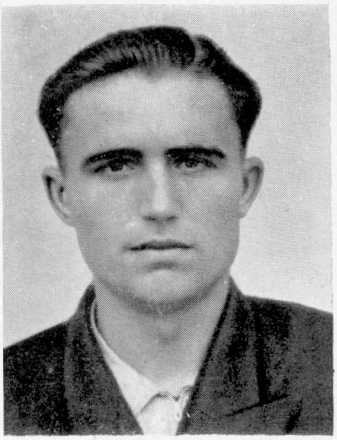
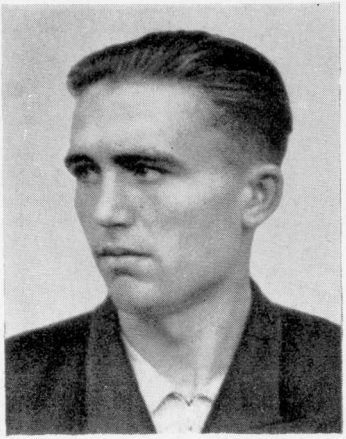
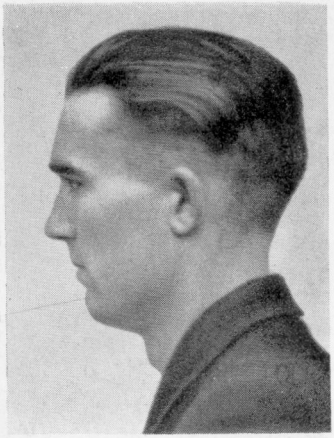

УКРАЇНЦІ ПРАВОБЕРЕЖНОГО ПОЛІССЯ

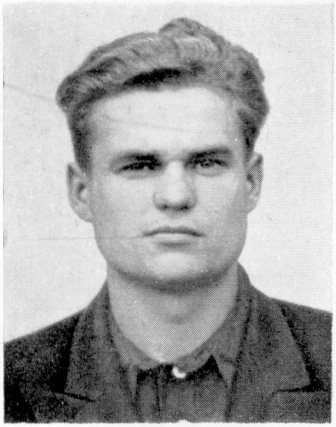
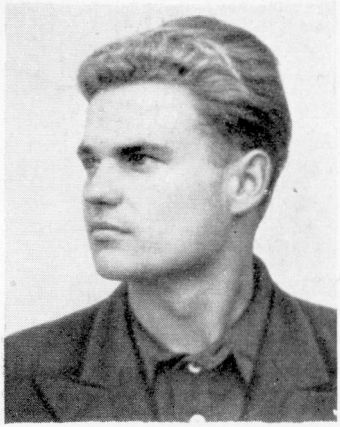

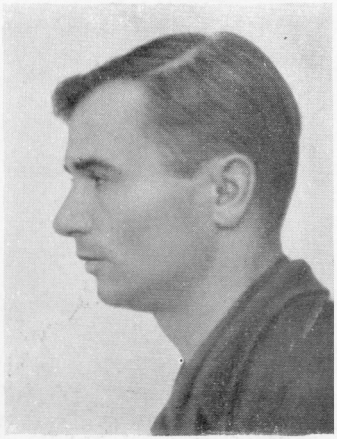

УКРАЇНЦІ ВОЛИНІ

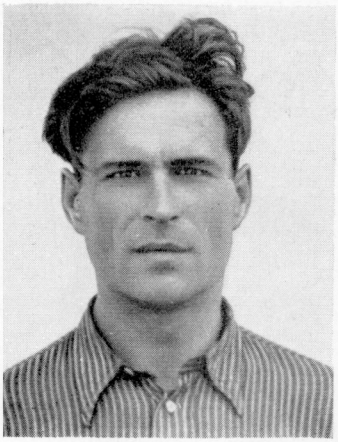
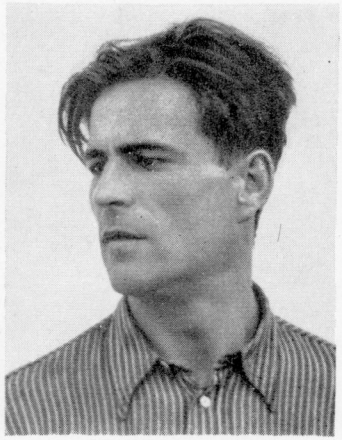

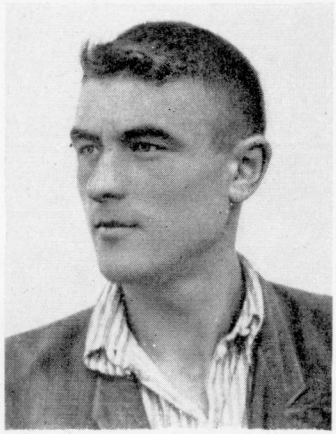

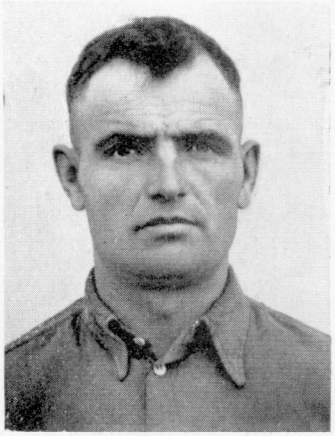
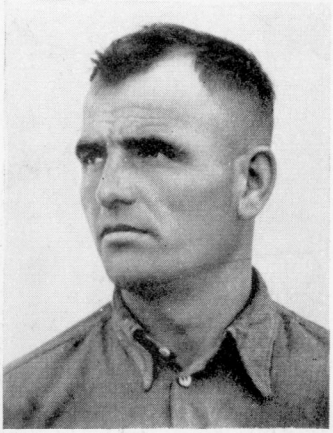
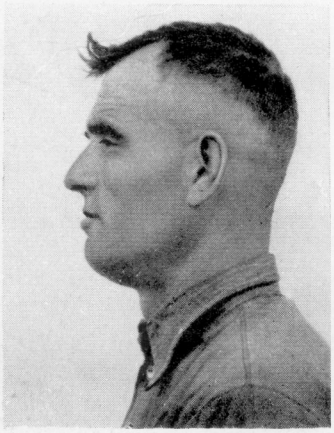

УКРАЇНЦІ ВОЛИНІ І ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

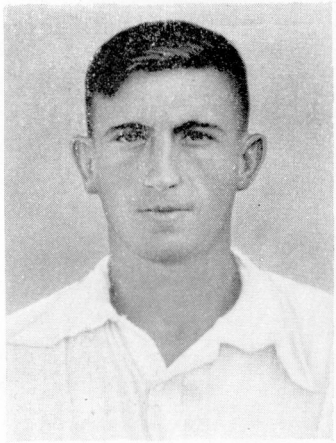
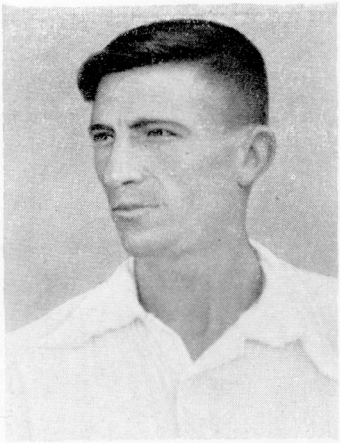

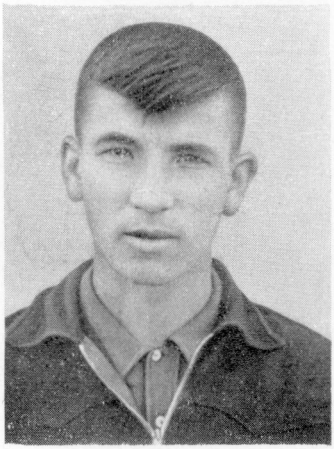
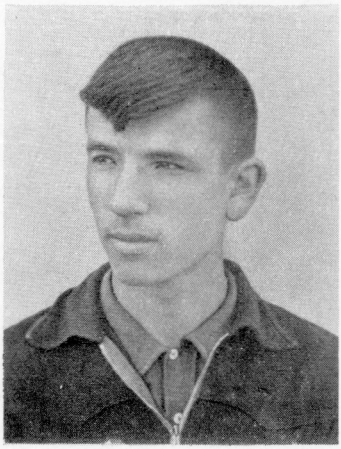

УКРАЇНЦІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

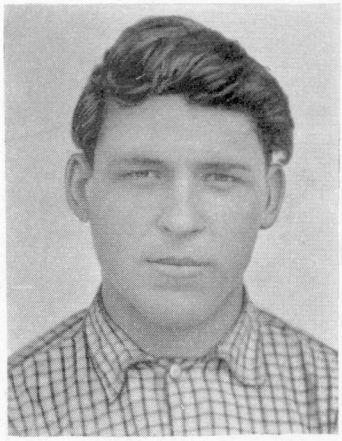

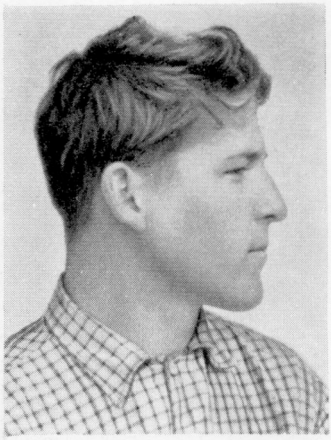
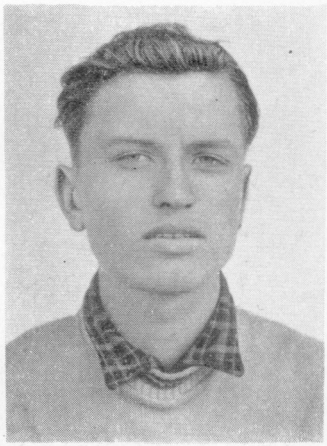
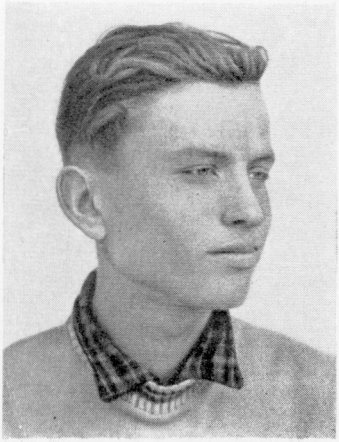
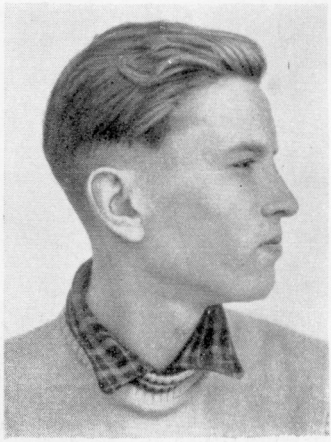

УКРАЇНЦІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

УКРАЇНЦІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

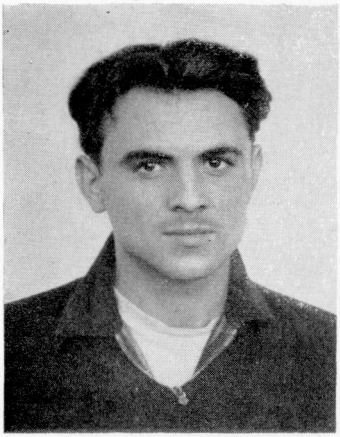
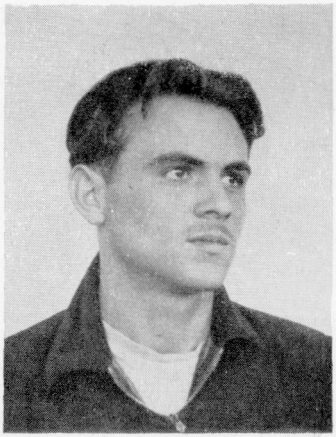

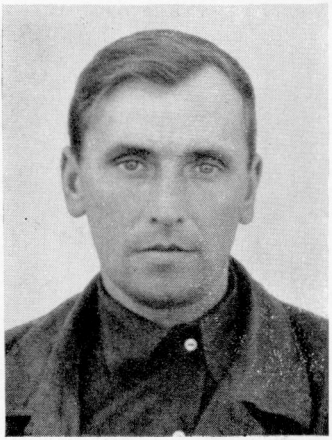

УКРАЇНЦІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

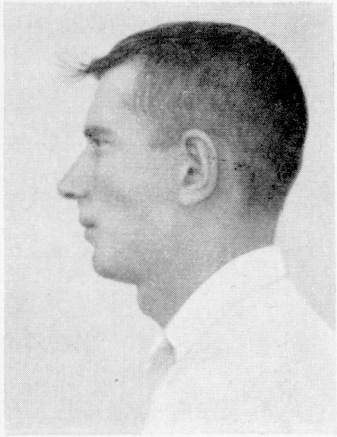

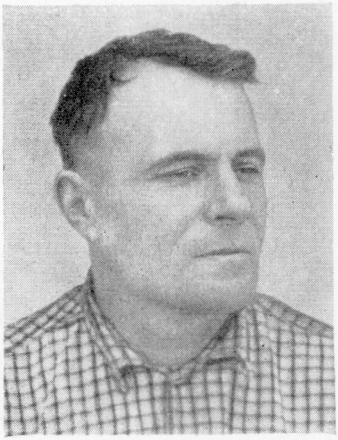

УКРАЇНЦІ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ

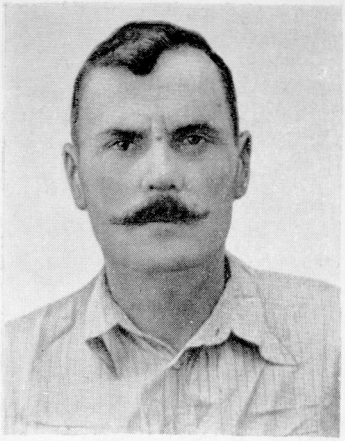
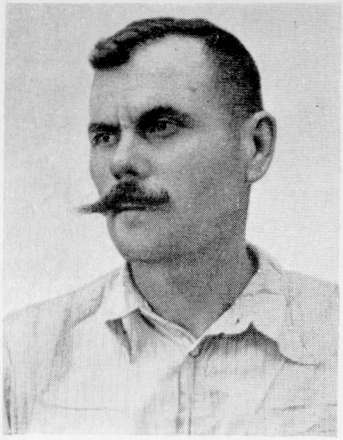
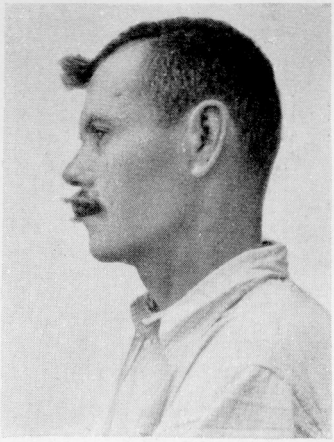
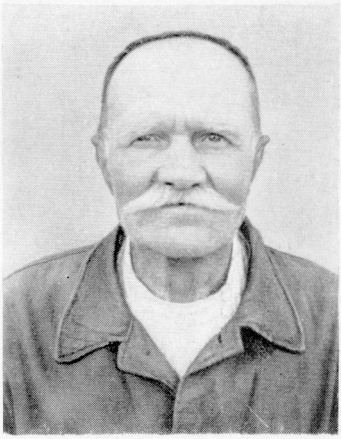
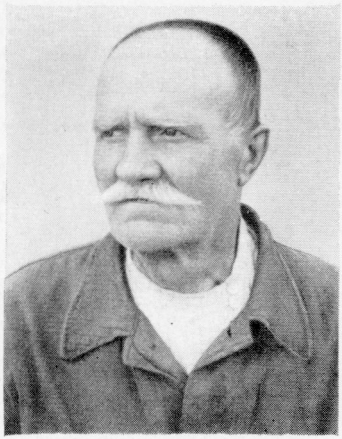

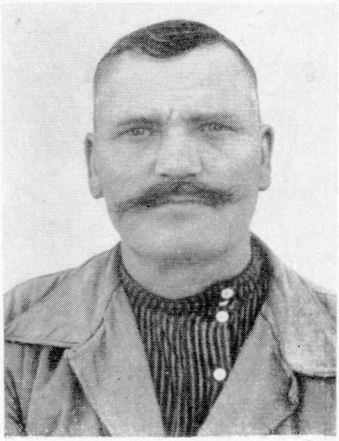
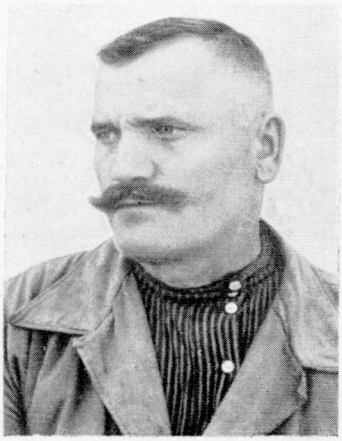

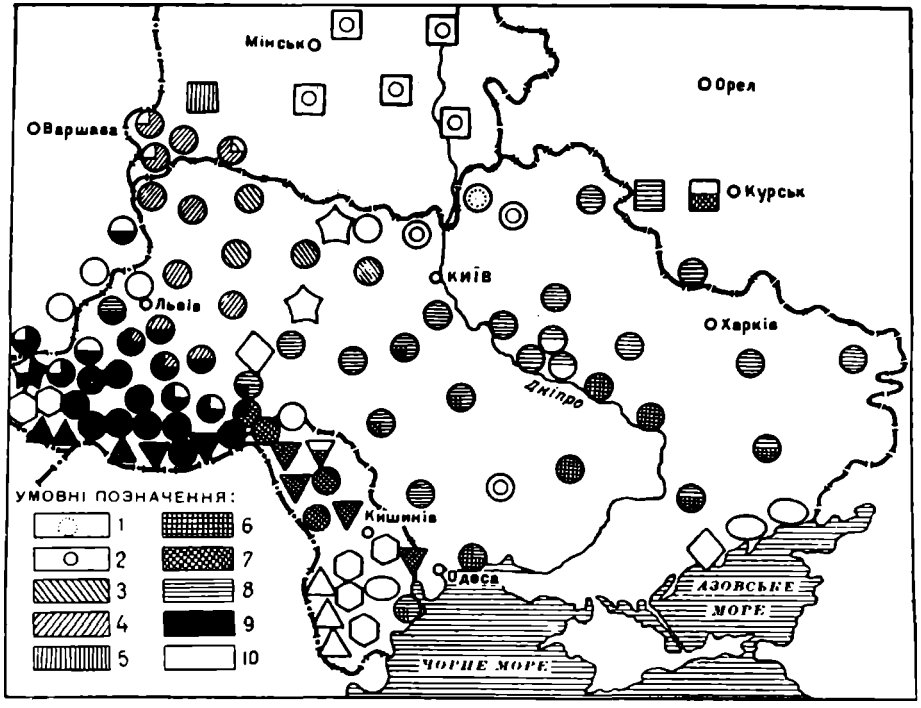

Карта 26. Антропологічні області (типи):

1 — ільменсько-дніпровська; *2* — валдайська; *3* — поліський варіант центральноукраїнської області; *4* — волинський варіант центральноукраїнської області; *5* — верхньоніманська; *6* — нижньодніпровський варіант нижньодніпровсько-прутської області; *7* — прутський варіант нижньодніпровсько-прутської області; *8* — центральноукраїнська; *9* — карпатська; *10* — інші антропологічні області (типи).

здовжній діаметр голови близько 187 *мм*, поперечний — 157 *мм*, покажчик голови в середньому — 83,5. Морфологічна висота обличчя — близько 124—125 *мм*; діаметр вилиць — 142 *мм*, покажчик обличчя близько 87,5, носовий покажчик—64.

Характерно, що за рядом ознак (профілювання обличчя, поперечний профіль спинки носа, виступання крил носа, положення ніздрів, розвиток складки верхньої повіки) населення цієї області (Середньої Наддніпрянщини, Лівобережжя) безсумнівно європеоїдне, має незначний процент домішки, пов'язаної з асиміляцією степових тюркських груп з певним монголоїдним елементом, який стає помітним лише в порівняльному плані, наприклад з групами кавказького населення.

До центральноукраїнської області належить високоросле (170—171 *см*) і широколице (143—144 *мм*) населення, що локалізується в Подніпров'ї, на південь від Києва.

Волинський і поліський варіанти центральноукраїнської області можна було б розглядати як один варіант, через те що істотна різниця між ними — лише в морфологічній висоті обличчя, яка на Поліссі найменша на Україні — 122—123 *мм*. Зважаючи на цю різницю і різницю деяких другорядних ознак, даємо роздільний опис волинського і поліського варіантів, хоча про їх морфологічну близькість треба завжди пам'ятати.

Волинський варіант центральноукраїнської антропологічної області — це Волинська, південь Ровенської та північні райони Тернопільської і Львівської областей, де проживає 8% сільського українського населення республіки. За багатьма ознаками (пігментація очей, волосся, розміри голови і обличчя, в певній мірі третинний волосяний покрив та

ін.) це населення дуже схоже з населенням Центральної України. На Волині лише трохи менший (на 1 *см*) зріст, вдвоє менша кількість угнутих носів (приблизно 5%) і найбільш помітна на Україні масивність будови обличчя, яке, як і на Поліссі, має великий діаметр вилиць (143—144 *мм*), масивне надбрів'я і відносно похилий лоб. Профіль обличчя тут порівняно незначний, перенісся дуже високе. Мимоволі впадає в очі натяк на якесь збереження кроманоїдних ознак у сучасного українського населення Волині, а також Правобережного Полісся. Підкреслимо, що в порівнянні з центральноукраїнським населенням, населення Волині має більш чітко окреслений і опуклий ніс, а домішки монголоїдного елемента в нього непомітно, як це у незначній мірі ми констатували у центральноукраїнського населення.

Поліський варіант центральноукраїнської антропологічної області локалізується переважно у північній, лісовій частині Житомирської, Ровенської областей. Поліщуки (їх серед українців близько 4%) відрізняються широким (143 *мм*) і одночасно найбільш низьким серед українців обличчям (122,5 *мм*), відповідно мінімальним покажчиком обличчя (85,5), зниженим третинним волосяним покривом. Середній бал густоти бороди — 3,04, волосяного покриву грудей — 1,62. Пігментація очей і волосся середня і вище середньої — світлих очей в середньому 32%, темного волосся — 45—50%. Опукла спинка носа дещо переважає над угнутою. Зріст середній (167,5—168 *см*). Брахікефалія (84). Населення цієї території, як і дуже морфологічно близьке волинське, найбільш матуризоване. Розвиток надбрів'я і нахилу лоба водночас значні. Нижньощелепний і лобний діаметри (як і діаметр вилиць) великі. Процент густих брів — високий. Носовий покажчик середній — 63.

Карпатська антропологічна область займає Закарпаття та північні схили Карпат, де проживає 6% українців республіки. Характерні середні ознаки — темноокість (27% світлооких і 15% темнооких), відносна темноволосість (58% темноволосих), сильний розвиток третинного волосяного покриву (сер. бал бороди — близько 3,35 і вище, волосяного покриву грудей 2,11), найбільше серед українців переважання опуклих спинок носа над угнутими (перших — близько 25%, других — 7%) при найбільшій довжині носа з часто опущеною основою і найнижчим носовим покажчиком (61); найменший зріст (переважно 167 *см*), найбільший покажчик голови (85), часто відносно високе обличчя і покажчик обличчя — 88—89.

У цій області треба виділити три локальні варіанти. У східній частині українських Карпат (особливо у гуцулів Закарпаття) — найменший серед українців поздовжній діаметр голови (близько 184 *мм*), найбільша брахікефалія при невеликій сумі поздовжнього і поперечного діаметрів, відносно вузьке і високе обличчя. До описаного варіанта дуже близьке населення Південного Закарпаття, яке має лише 25% світлих очей і меншу морфологічну висоту обличчя. На противагу центральноукраїнській антропологічній області, де при порівнянні з іншими областями України помітно, як ми підкреслювали, невелику тенденцію ухилу середніх арифметичних ряду ознак (складки верхньої повіки, горизонтального профілювання обличчя, будови поперечного профілю спинки носа, положення ніздрів, виступання крил носа тощо), населення карпатської зони не має помітної монголоїдної домішки, воно найбільш «європеоїдне», має чіткий ступінь вираженості за переліченими ознаками і, крім того, сильний розвиток третинного волосяного покриву.

У західній частині українських Карпат поздовжній діаметр голови збільшується до 188 *мм*, покажчик голови знижується (що добре видно і з матеріалів В. В. Бунака), істотно збільшується сума діаметрів голови і діаметр вилиць (у деяких районах поперечний діаметр голови досягає максимуму — 160 *мм*). Поряд з відносно дуже сильно пігментованим населенням (центральні бойки) трапляються і світлопігментовані (бойки Боринського району). В міру віддалення на північ і північний схід від Карпат характерні ознаки карпатської антропо-

логічної області слабшають і зона поступово переходить в центральноукраїнську.

Нижньодніпровсько-прутська антропологічна область складається з двох варіантів: нижньодніпровського і прутського. Населення цієї області характеризується темною пігментацією волосся і очей (світлооких 27—28%, темнооких 10%), зниженим покажчиком голови (81,5—82), найвищим зростом (170 *см*), дуже значним третинним волосяним покривом (сер. бал бороди 3,35—3,40). Нижньодніпровський варіант займає ряд районів Нижнього Подніпров'я, в тому числі Дніпропетровщину і південну Полтавщину. Кількість угнутих і опуклих спинок носа в основному однакова — по 10%. За рядом інших ознак цей варіант близький до центральноукраїнської області, в яку він поступово переходить.

Прутський варіант дуже близький до нижньодніпровського, але має більш виступаючий і чітко окреслений ніс та трохи більш видовжене обличчя (126,5 *мм*). Займає східні райони Чернівецької області і зустрічається у північній половині Молдавської РСР, де проживає близько 2% українців.

Валдайська антропологічна область в своєму деснянському варіанті займає північні, задеснянські райони Чернігівщини, північ Київщини, зустрічається в окремих місцях півдня України (близько 4% сільського українського населення). Характерні ознаки — половина світлооких, 3% темнооких, лише 35—40% чорноволосих, зріст дещо нижче середнього (166,5—167 *см*), третинний волосяний покрив теж дещо менш розвинутий, ніж в центральноукраїнській зоні. Опуклі спинки носа переважають кількість угнутих. Брахікефалія (покажчик голови 83,5), розміри голови і обличчя середні; розвиток надбрів'я і нахил лоба також середні. За межі середніх границь не виходять і складка верхньої повіки, горизонтальне профілювання обличчя та виступання вилиць.

Ільменсько-дніпровська антропологічна область розташована переважно в Північній Білорусії, Верхньому Подніпров'ї, приільменській зоні та в окремих районах Поволжя.

На Україну (крайній північний захід Чернігівщини, в основному сучасний Ріпкинський район, лише близько половини процента сільських українців) ця зона заходить острівком з Білорусії. Населення цього українсько-білоруського пограниччя, описане під назвою «будаків»[7], у порівнянні з валдайцями має більший процент світлооких і довгоголових. Поздовжній діаметр — 191—192 *мм;* поперечний діаметр—150—154 *мм,* покажчик голови — 79—80, світлооких 55—60%, темнооких близько 3%, розвиток надбрів'я слабкий, лоб переважає прямий, ріст третинного волосяного покриву — середній, співвідношення опуклих і угнутих спинок носів приблизно однакове (по 10%), довжина тіла — 167 *см,* морфологічна висота обличчя середня — 125 *мм,* діаметр вилиць дещо знижений — 139—140 *мм.* Отже, це найбільш світлопігментований тип України, який не має аналогій на інших територіях республіки, а фіксується в основному лише на етнічній території росіян і білорусів.

Крім основних антропологічних областей існують також території з антропологічним складом, хоч і дещо відмінним, але з помітним ухилом до певної антропологічної області (наприклад, смуга на північ від карпатської антропологічної області та Лемківщина — за багатьма ознаками ухиляються до карпатської області). Деякі ж території являють собою чіткі зони змішування, переходів від однієї антропологічної області до іншої (наприклад, Верхнє Подністров'я — перехід від карпатської області до волинського варіанта центральноукраїнської області, південні райони України — від центральноукраїнської області до нижньодніпровсько-прутської області).

---

[7] Г. Ф. Дебец, Антропологический очерк Лукояновского уезда бывш. Нижегородской губ.— «Ученые записки МГУ», в 63.

Розділ IV

АНТРОПОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНШИХ НАРОДІВ УРСР І СУМІЖНИХ ТЕРИТОРІЙ

В радянській антропології при дослідженні певного народу, як правило, в порівняльному плані збираються матеріали і по сусідніх та інших народах. Це дає змогу краще висвітлити питання етногенезу основного народу і водночас вивчити деякі проблеми етнічної історії цих народів.

Дамо коротку антропологічну характеристику вісімнадцяти народам УРСР, звертаючи певну увагу на цікаві для антропології процеси мовного і етнічного змішування та характерні риси національної консолідації. Спочатку розглянемо росіян та білорусів, потім сусідні з Україною слов'янські і неслов'янські народи, окремі групи яких проживають на території республіки, а далі всі інші народи УРСР, враховуючи їх чисельність та групи і сім'ї мов.

РОСІЯНИ

Після українців — другий за чисельністю народ Української РСР, становить близько 17% її населення. З усієї кількості росіян, що живуть на території України, 80% — міське населення і лише 20% — сільське. Найчастіше росіяни становлять 20—25% населення міст УРСР, в деяких випадках цей процент підвищується до 40 (Донецька область). Найбільше сільського російського населення (якщо не брати до уваги етнографічно російську Кримську область) у Луганській, Харківській, Запорізькій і Донецькій областях — приблизно від 14 до 23%. У Кіровоградській, Херсонській, Сумській, Миколаївській, Одеській та Дніпропетровській областях цей процент знижується до 5—11%, а в усіх інших областях росіяни становлять лише 1—2%.

Перші поселення росіян на Україні (Слобожанщина і Південь України) з'явилися в XVII—XVIII ст., в них значний процент становили старообрядці і розкольники. Окремі поселення росіян були засновані у Вінницькій, Житомирській і Чернівецькій областях. Тепер російське міське населення вважає рідною мовою українську в Кримській області на 0,03%, в Одеській і Донецькій — на 0,5%, в Херсонській, Миколаївській, Львівській, Чернівецькій, Закарпатській, Луганській і Харківській — на 1%, а в Полтавській, Житомирській, Київській, Хмельницькій і Черкаській цей процент найбільший — 5%.

В сільській місцевості українська мова серед росіян поширена трохи більше: в Кримській області на 0,1%, в Луганській, Закарпатській — на 3%, Чернігівській, Кіровоградській, Вінницькій, Тернопільській, Житомирській, Дніпропетровській, Полтавській — найбільше—на 10—15%.

Детальне антропологічне обстеження росіян України (одночасно з українцями і євреями) було проведено в 20-х ро-

ках на Харківщині харківськими антропологами під керівництвом професора Л. Ніколаєва. Основні результати цього обстеження наводимо в таблиці:

Ознаки \ Народи		Українці (селяни)	Росіяни (селяни)
Довжина тіла		168,1	167,2
Поздовжній діаметр		185,4	186,6
Поперечний діаметр		154,9	152,8
Покажчик голови		83,5	81,8
Фізіономічна висота обличчя		179,4	178,5
Морфологічна висота обличчя		125,1	124,3
Діаметр вилиць		140,9	139,7
Покажчик обличчя		88,8	89,0
Найменша ширина лоба		111,7	111,1
Нижньощелепний діаметр		109,8	109,9
Довжина носа		56,0	55,5
Ширина носа		34,4	34,2
Носовий покажчик		61,3	61,7
Ширина щілини ока	мала	36,6	37,2
	середня	59,0	55,3
	велика	4,4	7,5
Підборіддя	виступаюче	65,6	64,7
	пряме	23,0	25,2
	скошене	11,4	10,1

Ознаки \ Народи		Українці (селяни)	Росіяни (селяни)
Складка верхньої повіки	відсутня	27,1	22,8
	незначна	36,9	32,7
	середня	24,7	31,7
	значна	11,3	12,8
	M	1,20	1,34
Загальний профіль спинки носа	угнутий	15,4	18,8
	прямий	51,2	54,1
	опуклий	8,7	7,1
Колір очей	темні	24,2	21,8
	світлі	61,7	69,5
	M	0,63	0,52
Колір волосся (за Фішером)	27	[illegible],3	0,1
	4	13,7	10,0
	5	23,0	21,8
	6	29,6	32,5
	7	14,3	16,3
	8—25	19,0	19,0
	1—3	0,1	0,3

Отже, російське населення Харківщини середньоросле (на 1 *см* нижче українського), не брахікефальне (покажчик голови менший на 2 одиниці). Пігментація волосся і очей дещо світліша, ніж у українців, а складка верхньої повіки більша. Антропологічний склад російської і української груп дуже близький.

БІЛОРУСИ

Білорусів на Україні за переписом 1959 р.— 291 тис. чол. (0,7% всього населення республіки). З них 75% проживає в містах. Більшість міських білорусів рідною мовою вважає російську, лише третина—білоруську і близько 10%— українську. Серед сільського білоруського населення (а його найбільше у південних областях, особливо в Кримській, Дніпропетровській, Кіровоградській, а також у Ровенській області — по 7—9 тис. чол.) процент білорусів з рідною білоруською мовою становить приблизно від 32—33% (Ровенщина і Миколаївщина) до 40—50% (Кримська, Запорізька, Луганська, Одеська, Херсонська, Дніпропетровська, Житомирська) і 60—63% (Харківська, Кіровоградська, Чернігівська області). Сільських білорусів з українською рідною мовою найбільше (понад 60%) у Ровенській області (можна припустити, що близько 5 тисяч сільських мешканців Сарненського району назвали себе під час перепису поліщуками з рідною мовою українською, чому й були віднесені до білорусів), близько 25% — на Херсонщині, Кіровоградщині, Житомирщині, близько 20% — на Дніпропетровщині, 15% — на Харківщині, Чернігівщині, Одещині, в інших областях цей процент нижчий.

Білоруси — переселенці в Українську РСР ніколи антропологічно не досліджувались. Увагу антропологів привернуло населення українсько-білоруського пограниччя в північно-західній Чернігівщині (Ріпкинський і Городнянський райони), яке хоч і відносить себе при переписах до українців, проте за мовою і антропологічним складом близьке до сусідніх білорусів.

Населення цієї перехідної від білорусів до українців зони було обстежене Г. Ф. Дебецом [1] (так звані «будаки», переселенці в Горьковську область) і

[1] Г. Ф. Дебец, Антропологический очерк Лукояновского уезда бывш. Нижегородской губернии.— «Ученые записки МГУ», в. 63.

О. П. Романенком. Це світлооке (приблизно на 60%) і мезокефальне населення (покажчик голови у будаків 78,8, поздовжній діаметр 191,4 *мм*, поперечний — 150,1 *мм*; у ріпкинців відповідно 79,95 і 192,6 *мм* та 153,9 *мм*). У будаків зріст середній — 167 *см*, а у ріпкинців високий — 169,2 *см*, морфологічна висота обличчя у будаків середня (125,7 *мм*), а діаметр вилиць дещо знижений — 139,3 *мм*; кількість угнутих і опуклих спинок носа у будаків приблизно однакова (перших — 9,1%, других — 11,2%), складка верхньої повіки невелика, третинний волосяний покрив — середній.

Загалом і будаки, і населення Ріпкинського району Чернігівської області—типові представники ільменсько-дніпровської антропологічної області, що займає Північну Білорусію і в РРФСР—територію поблизу Ільменського озера, а також деякі райони Верхньої Волги.

Дамо коротку характеристику антропологічному складу росіян і білорусів на території їхніх республік.

Розглядати їх доцільно разом, тому що деякі антропологічні області є для них спільними. За останнє десятиріччя по росіянах і білорусах зібраний дуже великий антропологічний матеріал (Т. І. Алексєєва, В. В. Бунак, М. В. Вітов, Р. Я. Денисова), який, на жаль, ще майже не опублікований. Тому він буде використаний лише частково, а в більшій мірі будуть залучені опубліковані праці[2] В. В. Бунака, Г. Ф. Дебеца, М. М. Чебоксарова, Т. О. Трофимової, О. М. Чепурковського, А. І. Ярхо, Т. І. Алексєєвої, Р. Я. Денисової, М. В. Вітова та деяких інших авторів і в певній мірі — неопубліковані матеріали Російської антропологічної експедиції, люб'язно запропоновані нам В. В. Бунаком і Т. І. Алексєєвою. Звичайно, публікація нових матеріалів по російському і білоруському народах дасть змогу більш повно, а в деяких випадках і по-іншому висвітлити їх антропологічний склад.

Північні великороси більшості районів Архангельської, Вологодської і Ленінградської областей, Карельської АРСР і частково Комі АРСР та деяких суміжних територій, як переважно і сусідні карели, вепси, іжорці, значною мірою східні естонці та комі, відносяться до балтійської антропологічної зони. Населення цієї зони характеризується значною кількістю світлооких (55% і більше), найсвітлішим серед усіх східнослов'янських груп волоссям (світловолосих 30—50%, темноволосих — 10—20%), істотним переважанням (за довоєнними даними) угнутих спинок носа над опуклими і зростом дещо нижчим від середнього. Балтійська зона складається в основному з трьох антропологічних областей — східнобалтійської, біломорської і прибалтійської.

Східнобалтійська антропологічна область займає переважно Вологодську, Архангельську і Ленінградську області, південно-західні райони Карельської АРСР і окремі західні райони Комі АРСР. Типовими для неї групами є росіяни і вепси Шольського і Оштинського районів, іжорці, росіяни Вельського і Верхньопінезького районів Архангельської області, деяких районів Ленінградської області і естонці ряду східних районів Естонської РСР.

---

[2] Т. И. Алексеева, Антропологический состав населения Волго-Окского бассейна.— «Труды Института этнографии АН СССР», н. с., т. XXXIII, 1956; В. В. Бунак, Антропологические исследования в Южной Белоруссии.— «Труды Института этнографии АН СССР», н. с., т. XXXIII, 1956; М. В. Витов, К. Ю. Марк, Н. Н. Чебоксаров, Этническая антропология Восточной Прибалтики.— «Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции», т. II, 1959; Г. Ф. Дебец, Так называемый «восточный великорус».— «Антропологический журнал», 1933, № 1—2; Г. Ф. Дебец, Вепсы.— «Ученые записки МГУ», в. 63; Р. Я. Денисова, К вопросу об антропологическом составе восточных латышей и восточных литовцев.— «Известия Академии наук Латвийской ССР», 1958, № 2; Т. А. Трофимова, Кривичи, вятичи и славянские племена Поднепровья по данным антропологии.— «Советская этнография», 1946, № 1; Н. Н. Чебоксаров, Из истории светлых расовых типов Евразии.— «Антропологический журнал», 1936, № 2; Н. Н. Чебоксаров, Основные принципы антропологических классификаций.— «Труды Института этнографии АН СССР», н. с., т. XVI, 1951; Н. Н. Чебоксаров, Этногенез коми по данным антропологии.— «Советская этнография», 1946, № 2; Н. Н. Чебоксаров, Ильменские поозеры.— «Труды Института этнографии», н. с., т. I, 1947.

Таблиця II

Варіації головних ознак різних антропологічних областей в межах зон Європейської частини СРСР і суміжних територій

Зони \ Антропологічні ознаки	Колір очей. Середній бал (за схемою Бунака, 0—2)	Колір волосся (за шкалою Фішера, %)		Третинний волосяний покрив. Середній бал (у осіб старше 25 років, 1—5)		Загальний профіль спинки носа. Середній бал (1—3)	Складка верхньої повіки. Середній бал (0—3)	Надбрів'я. Середній бал (1—4)	Нахил лоба. Середній бал (1—3)	Зріст (у *см*)	Поздовжній діаметр голови (у *мм*)	Покажчик голови
		чорне (№ 4, 5, 27)	світле (№ 9—26)	борода	волосся на грудях							
Балтійська	0,35—0,47	10—20	30—40	2,70—3,15	1,40—1,90	1,70—2,05	0,80—1,10	1,30—1,55	2,30—2,80	166—172	184—194	80—82
Дніпровсько-волзька	0,53—0,75	25—50	7—20	2,95—3,10	1,60—1,75	2,97—2,10	0,70—0,95	1,40—1,58	2,45—2,65	167—169	187—189	81—83,5
Понтійська	0,80—1,10	50—85	3	3,30—3,60	1,90—2,10	2,02—2,20	0,70—0,90	1,30—1,50	2,40—2,55	169—171	189—192	79—82
Карпатська	0,80—1,10	50—85	3	3,35—3,60	2,10—2,30	2,15—2,20	0,70—0,85	1,30—1,40	2,60—2,70	166—168	184—187	84,5—86
Урало-лапоноїдна	0,72—1,10	30—50	10—20	2,40—2,60	1,30—1,40	1,75—2,00	0,95—1,15	1,30—1,40	2,60—2,70	164—167	186—190	79—82

Східнобалтійське населення характеризується брахікефалією (покажчик голови 82), гіпоморфністю і грацильністю, з прямим лобом, слабким розвитком надбрів'я, невисоким зростом (164—165 *см*) і певним нальотом монголоїдної домішки (не сильно профільоване обличчя, трохи сплощене і невисоке перенісся, помітна складка верхньої повіки, ослаблений розвиток бороди і волосяного покриву на грудях тощо).

Біломорська антропологічна область охоплює переважно Карелію, узбережжя Білого моря, певні райони по Північній Двіні та на заході республіки Комі. Характерні для цієї області групи: росіяни східних і південно-східних районів Карелії, північні карели, західні комі (особливо удорські), росіяни Шенкурського, Холмогорського і до певної міри Яренського районів Архангельської області. Це населення з невисоким покажчиком голови (79—80) і відповідно більшим (на 5—8 *мм*) поздовжнім діаметром голови, трохи вищим зростом (від 165—167 *см* у більшості груп до 169 *см* у удорських комі), більш масивною будовою лоба і надбрів'я, значним розвитком бороди, дещо вищим переніссям і трохи меншою складкою верхньої повіки в порівнянні з населенням східнобалтійської області.

Для ільменсько-дніпровської антропологічної області характерними групами є північні білоруси (Богушевський, Шумілінський, Діснинський і Сморгонський райони Білоруської РСР), росіяни Приільмення, Дмитрівського району Московської області, Углицького району Ярославської області, Красносельського району Костромської області.

За М. М. Чебоксаровим[3], населення Приільменського поозер'я характеризується середнім зростом (167 *см*), покажчиком голови близько 80, значною кількістю (58—60%) світлооких, до 20% чорноволосих, від 20 до 25% русявих і світло-русявих. Розвиток бороди вище середнього, складка верхньої повіки невелика, опуклих спинок носа вдвічі більше, ніж угнутих.

Білоруси Північної Білорусії мають приблизно таку ж пігментацію, невелику складку верхньої повіки, переважання опуклих спинок носа при вищому зрості (168—169 *см*) і дещо більшому покажчику голови (80,5—81,0), середній розвиток бороди і дещо нижче середнього — волосяний покрив на грудях.

У населення Ріпкинського району Чернігівської області зріст, пігментація волосся та очей, розвиток третинного волосяного покриву і складки верхньої повіки такі ж, як у північних білорусів, тільки покажчик голови у них менший — 80. Отже, ільменсько-дніпровська антропологічна область охоплює три східнослов'янські народи, правда, не в однаковій мірі (займаючи значну територію лише в Північній Білорусії). За пігментацією волосся і очей вона є перехідною територією від північноєвропеоїдного населення до зони середніх європеоїдів.

Одна з основних антропологічних областей російського народу — валдайська — була вперше визначена О. М. Чепурковським. Праці М. М. Чебоксарова, В. В. Бунака, Т. І. Алексеєвої, Р. Я. Денисової значно розширили її межі.

[3] Н. Н. Чебоксаров, Ильменские поозеры.— «Труды Института этнографии АН СССР», т. I.

Т. І. Алексеєва показала, що населення Смоленського району дуже близьке до населення валдайської області, а Р. Я. Денисова переконливо довела, що до валдайців відносяться і північно-західні білоруси та східні литовці, і росіяни деяких районів Псковської та Великолуцької областей. Населення валдайської області характеризується загалом брахікефалією, середнім зростом, середніми розмірами обличчя, відносно світлою пігментацією очей (близько 50% світлооких), середньою пігментацією волосся (25—40% темноволосих, 15—20% світловолосих), середнім розвитком третинного волосяного покриву та приблизно рівною кількістю угнутих і опуклих спинок носа.

Порівняємо валдайські групи росіян Новоторзького району Калінінської області і Смоленського району Смоленської області, росіян Себезького району Великолуцької області і білорусів північно-західної Білорусії з дослідженими нами білорусами Центральної і південно-східної Білорусії та сусідніми українцями північної Чернігівщини.

Групи, обслідувані Українською експедицією, ідентичні з валдайськими за пігментацією волосся і очей, розвитком третинного волосяного покриву, розмірами голови і обличчя, довжиною тіла, загальним профілем спинки носа. Вони, без сумніву, також належать до валдайського типу, межі якого істотно розширяються, включаючи райони центральної та південно-східної Білорусії, а також Полісся Чернігівщини. Окреслювана нині велика валдайська антропологічна область разом з варіантами, що охоплює велику частину етнічної території білорусів і значні частини російської та української територій, виходить далеко за межі валдайської зони як географічного поняття, та й сама назва «валдайський» тепер мало відповідає території цього типу.

У Західній Білорусії на південь від Верхнього Німану знаходиться ще одна територіально невелика антропологічна область, населення якої було досліджене і охарактеризоване Р. Я. Денисовою в районі Волковиська і Городища. Наші матеріали з Ружанського району Брестської області розширюють цю область на південь. Населення тут темноволосе (50—60%), з меншою кількістю світлих очей (37—40%), із середніми розмірами поздовжнього діаметра, брахікефальне, середньоросле, із середніми розмірами обличчя і середнім розвитком третинного волосяного покриву. В північних районах його поширення угнутих спинок носа дещо менше, ніж у південних. Населення верхньоніманської антропологічної області помітно відрізняється від білорусів Центральної та північно-західної Білорусії більш темною пігментацією. За пігментацією воно ідентичне з населенням південно-західної Волині — волинського варіанта центральноукраїнської області — і взагалі зони центральноукраїнської області, зокрема, Київщини. Морфологічна близькість характерна і для цілого ряду важливих ознак, що дозволяє твердити про генетичний зв'язок між населенням території, що знаходиться на південь від Верхнього Німану, і українцями Волині.

Таблиця III

Основні антропологічні ознаки українців, росіян і білорусів та деяких інших народів Східної Європи

Ознаки \ Народи і дослідник	Північні росіяни			Вепси	Естонці	Коміі	Росіяни	Татари	Чуваші	Марійці гірські	Мордва-мокша	Мордва-ерзя	Поляки Литви	Росіяни	Білоруси	„Будаки"	Північні українці		Білоруси		Росіяни	Литовці	Українці
	Холмогори, Шенкурськ	Вельськ, В. Пінега	Шольськ, Ошта	Шольськ, Ошта	Ліхула	Удора	Середня Мезень	Ширингуші	Октябрське	Єласьє	Басейн Мокші	Кузоватово, Сосновоборськ	Тракай	Прільмення	північні	Переселенці Горьковської обл.	Ріпки	Березна, Поліське	Північно-західні	Південні	Торжок	Центр і Східна Литва	Все сільське населення УРСР
	Чебоксаров		Дебец		Вітов	Чебоксаров		Марк					Дяченко	Чебоксаров	Денисова*	Дебец	Романенко*	Дяченко	Денисова* і Дяченко	Дяченко	Синельников	Дебец і Вітов	Дяченко
Кількість спостережень	226	212	233	255	102	129	101	99	76	100	396	200	50	252	507	285	99	201	391	387	300	668	—
Довжина тіла	1658	1647	1663	1645	1719	1692	1634	1664	1645	1648	1655	1690	1687	1667	1686	1670	1692	1668	1670	1680	1653	1680	1685
Поздовжній діаметр	190,7	186,5	186,8	185,6	194,7	193,4	188,1	189,0	188,5	188,0	192,2	190,1	191,1	189,7	190,5	190,7	192,6	188,3	187,2	188,7	184,2	189,4	187,5
Поперечний діаметр	151,0	152,6	153,2	153,3	156,0	152,3	154,2	154,1	153,8	153,7	150,0	152,0	154,8	150,9	154,1	150,1	153,8	157,5	155,5	156,1	153,9	156,2	156,6
Покажчик голови	79,2	81,8	82,0	82,7	80,1	78,8	82,0	81,6	81,7	81,8	78,1	80,1	81,0	79,5	80,9	78,8	80,0	83,6	83,1	82,7	83,6	82,5	83,5
Діаметр вилиць	138,9	139,2	139,4	139,4	142,4	140,3	141,9	142,1	140,0	141,4	138,7	139,1	140,7	138,2	140,9	139,3	—	141,6	140,5	141,5	139,3	142,1	142,2
Морфологічна висота обличчя	124,8	124,1	125,6	123,2	128,0	127,5	122,3	126,0	127,3	127,3	126,0	126,0	124,8	125,7	125,1	125,7	—	124,9	125,2	123,8	125,2	125,1	124,8
Покажчик обличчя	89,8	89,2	90,1	88,4	89,9	91,0	86,3	88,7	90,9	90,1	90,8	90,6	88,7	91,1	88,8	90,3	—	88,1	89,1	87,5	89,9	88,0	87,8
Висота носа (від брів)	—	—	54,6	53,0	58,4	—	—	56,6	56,9	56,1	54,7	54,8	56,7	54,1	56,6	—	—	57,1	55,7	54,6	—	56,9	55,8
Покажчик носа	64,1	65,9	65,3	67,2	64,1	63,2	66,1	65,1	63,5	63,6	66,2	65,7	61,9	64,0	62,3	—	—	61,1	62,7	64,1	64,0	62,2	63,3
Колір очей (за Бунаком): темні (1—4)	8,5	6,2	0,9	1,6	3,0	7,0	10,9	17,3	38,1	21,0	13,2	6,0	4,0	1,6	1,7	2,5	2	3,0	3,3	2,5	—	2,7	6,8
світлі (9—12)	64,6	62,8	60,3	61,6	62,3	60,4	35,6	17,4	13,2	22,0	35,9	60,0	66,0	59,0	60,2	55,7	57	48,0	51,6	49,0	47,8	50,7	36,3
М	0,44	0,43	0,41	0,40	0,41	0,47	0,75	1,00	1,25	0,99	0,77	0,46	0,38	0,43	0,41	0,47	0,45	0,55	0,52	0,54	0,60	0,52	0,71
Колір волосся (за Фішером): 4—5,27	16,9	17,7	10,2	10,2	17,9	19,4	34,0	56,3	32,9	41,2	36,8	20,8	26,0	16,5	16,3	6,6	—	40,0	29,0	32,4	—	25,8	49,5
6—8	39,8	48,2	44,7	28,6	43,6	35,6	52,0	32,5	53,4	48,5	47,2	61,8	54,3	60,3	53,8	70,0	—	46,5	56,0	49,2	—	45,3	41,8
9—26	43,3	34,1	45,1	61,2	38,4	45,0	14,0	11,2	13,7	10,3	16,0	17,4	19,7	23,2	29,9	23,4	—	13,5	15,0	18,4	16,8	28,9	8,7
М	2,57	2,67	2,52	2,26	2,66	2,64	3,16	3,45	3,18	3,30	3,18	3,01	3,00	2,89	2,68	2,79	—	3,14	3,02	3,03	—	2,91	—
Борода М	3,32	2,66	2,57	2,45	2,94	3,67	2,64	2,81	2,29	2,60	2,62	3,27	2,90	3,04	2,97	2,92	2,95	2,99	2,93	3,02	2,86	2,95	3,18
Волосся на грудях М	—	—	1,21	1,20	1,97	—	—	1,97	—	1,24	1,45	1,80	—	—	1,47	2,14	1,80	1,73	1,61	1,65	—	1,66	1,84
Складка верхньої повіки: відсутня	46,8	40,3	44,1	42,8	36,3	41,1	27,7	3,0	9,2	11,0	9,3	7,0	26,0	45,0	32,0	78,8	38	21,5	22,0	25,3	65,0	37,3	25,8
М	0,55	0,68	0,63	0,70	1,29	0,65	0,79	1,56	1,38	1,67	1,57	1,41	—	0,74	0,76	0,27	—	0,87	0,95	0,94	—	0,77	0,88
Епікантус (незначний)	0	0	0	0	0	0	0	31,0	13,2	10,0	14,1	1,0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Профіль спинки носа: угнутий	30,2	42,1	32,6	41,0	17,0	24,0	36,6	8,1	13,2	18,0	9,3	15,0	18,0	12,7	6,5	9,1	32	8,5	7,2	6,5	16,4	13,1	9,8
опуклий	7,4	4,2	3,4	6,3	14,0	10,8	4,9	15,2	7,9	4,0	7,1	14,0	12,0	24,6	15,6	11,2	20	15,0	14,8	10,8	—	21,2	11,5
Поперечний профіль носа М	2,49	2,28	2,31	2,30	2,81	2,27	2,13	2,31	2,49	2,37	2,53	2,71	—	2,52	2,87	—	—	2,94	2,94	2,92	—	2,84	2,88
Виступання крил носа М	—	—	1,84	1,79	1,77	—	—	1,78	1,75	1,91	1,77	1,86	—	—	1,75	—	1,97	1,95	1,94	2,06	—	1,80	1,95
Нахил лоба М	2,51	2,77	2,88	2,85	2,27	2,62	2,91	2,54	2,82	2,59	2,44	2,43	—	2,35	2,57	2,79	2,14	2,43	2,58	2,30	—	2,51	2,52
Надбрів'я М	1,66	1,42	1,32	1,28	1,56	1,55	1,28	1,65	1,63	1,71	1,69	2,13	—	1,92	1,41	1,77	1,34	1,47	1,39	1,52	—	1,40	1,43

* Дані по пігментації і складці верхньої повіки з поправкою за матеріалами автора. До північних білорусів додано сморгонську і дрисенську групи.

Верхньоокська антропологічна область, суміжна з Україною, за матеріалами В. В. Бунака[4] і Т. І. Алексєєвої, характеризується наявністю 39% світлооких, середнім зростом, середніми розмірами діаметра вилиць і невеликою морфологічною висотою обличчя. На нашу думку, з цієї області доцільніше виділити південно-західні райони (Рильськ, Севськ, Курськ), які за цілим рядом ознак (пігментацією волосся і очей, основними розмірами голови і обличчя, загальним профілем спинки носа, розвитком третинного волосяного покриву, помітною виявленістю складки верхньої повіки тощо) безумовно відносяться до сусідньої, центральноукраїнської антропологічної області.

Інша, більша частина області, виділеної В. В. Бунаком, займає переважно басейн Верхньої Оки (Калузький, Тульський, Орловський, Брянський, Карачевський, Єфремовський, Трубчевський, Рославський та деякі інші райони). За пігментацією волосся і очей (середній бал кольору очей приблизно 0,60), розмірами обличчя, третинним волосяним покривом населення перелічених районів також стоїть дуже близько до центральноукраїнського, але відрізняється незначною складкою верхньої повіки, переважанням в 2—2,5 рази опуклих спинок носа над угнутими, дещо нижчим зростом і покажчиком голови (останній приблизно 81,5).

Росіяни межиріччя Волги і Оки — клязьменська антропологічна область — характеризуються, за матеріалами В. В. Бунака і Т. І. Алексєєвої, брахікефальним покажчиком голови, середніми величинами зросту та розмірів обличчя, середнім розвитком третинного волосяного покриву, відносно значним горизонтальним профілюванням обличчя, відносно високим переніссям, малим процентом угнутих спинок носа і значною для росіян пігментацією очей та середньою — волосся.

[4] В. В. Бунак, Антропологические типы русского народа и вопросы истории их формирования.— «Краткие сообщения Института этнографии АН СССР», в. XXXVI, М., 1961.

6—2303

Ознаки \ Народи і дослідник	Українці					Росіяни					Мордва-мокша	Татари-мішарі	Болгари	Албанці	Цигани	Молдавани	Українці			Євреї	Караїми	Греки
	Південна Україна	Верхнє Подністров'я	Волинь	Полісся	Центральна Україна	Курщина—Рильськ	Південно-західні райони	Басейн Клязьми	Поветлужжя	Пензенщина—Поїмськ	Ширингуші	Чистополь	Болград	Приазов'я	Старокозаче	МРСР	Припуття	Нижнє Подніпров'я	Карпати	Київщина	Литва	Жданов
	Дяченко						Бунак і Алексеєва		Зенкевич	Марк		Трофимова	Дяченко									
Кількість спостережень	261	248	600	390	1237	100	—	—	—	100	100	122	100	100	80	359	320	320	736	30	43	46
Довжина тіла	1683	1666	1682	1677	1691	1677	1665	1680	1651	1661	1660	—	1682	1648	1651	1674	1698	1695	1674	1655	1658	1640
Поздовжній діаметр	188,3	186,4	187,8	187,4	187,4	189,0	—	—	185,8	190,6	192,3	191,9	184,9	188,2	186,4	187,2	188,7	189,2	186,0	187,7	189,0	186,5
Поперечний діаметр	155,4	157,0	157,4	157,9	156,7	155,6	—	—	153,4	151,6	151,7	152,7	150,7	150,8	147,4	153,8	153,7	155,6	157,7	158,3	156,1	156,2
Покажчик голови	82,5	84,2	83,8	84,3	83,6	82,3	81,3	82,0	82,6	79,6	78,9	79,5	81,5	80,1	79,1	82,2	81,5	82,2	84,8	84,3	82,6	83,8
Діаметр вилиць	141,9	141,7	143,4	143,1	142,2	141,5	141,0	140,5	139,7	139,2	139,4	142,3	139,0	138,3	136,9	141,4	141,2	142,3	141,7	140,4	142,2	142,7
Морфологічна висота обличчя	125,0	126,2	124,4	122,5	124,5	123,6	124,3	127,0	126,2	126,6	127,3	126,0	126,3	123,3	124,6	124,5	126,4	124,5	125,2	125,2	125,9	124,9
Покажчик обличчя	88,1	89,1	86,8	85,6	87,6	87,3	88,2	90,4	90,3	90,9	91,1	88,5	90,9	89,2	91,0	88,0	89,5	87,5	88,4	89,2	88,5	87,5
Висота носа (від брів)	55,6	57,2	55,4	55,1	55,4	53,9	—	—	—	56,2	55,2	56,4	56,1	56,5	55,4	55,7	56,3	54,9	57,1	60,7	60,7	58,1
Покажчик носа	64,7	60,8	62,7	63,0	64,1	54,9	63,2	62,7	—	65,0	65,4	63,3	61,6	63,2	65,9	63,2	62,7	64,3	60,9	58,7	58,8	61,1
Колір очей (за Бунаком): темні (1—4)	6,8	7,3	4,7	6,2	5,7	4	—	—	9,6	6,0	9,1	18,9	18,0	20,0	54,0	13,2	10,3	9,3	14,7	17,0	19,0	31,0
Колір очей (за Бунаком): світлі (9—12)	37,0	37,0	39,2	32,3	37,9	48	39,0	37,0	31,6	39,0	31,3	22,1	17,0	9,0	4,0	23,0	28,2	27,0	26,8	27,0	19,0	6,0
Колір очей (за Бунаком): М	0,70	0,70	0,66	0,74	0,68	0,56	—	—	0,78	0,67	0,78	0,97	1,01	1,11	1,50	0,90	0,82	0,82	0,88	0,90	1,00	1,25
Колір волосся (за Фішером): 4—5,27	46,5	59,0	50,8	46,5	47,1	43,0	—	—	18,6	22,1	33,3	70,9	83,0	84,0	96,0	68,8	63,3	54,0	58,1	78,0	91,0	84,0
Колір волосся (за Фішером): 6—8	46,5	32,0	37,8	40,7	43,9	46,0	—	—	59,9	62,1	50,0	29,1	17,0	15,0	3,0	26,4	33,7	37,7	38,0	18,0	9,0	16,0
Колір волосся (за Фішером): 9—26	7,0	9,0	11,4	12,8	9,0	11,0	—	—	21,6	15,8	16,6	0	—	1,0	1,0	4,8	3,0	8,3	3,9	4,0	—	0
Колір волосся (за Фішером): М	3,32	3,45	3,32	3,22	3,32	3,30	—	—	2,92	3,05	3,12	3,71	3,83	3,82	3,95	3,60	—	—	—	3,74	3,91	3,84
Борода М	3,31	3,23	3,09	3,04	3,12	3,12	—	—	—	3,30	3,25	2,64	3,51	3,78	3,96	3,43	3,35	3,40	3,36	4,08	3,59	3,76
Волосся на грудях М	1,97	1,88	1,65	1,62	1,78	1,69	—	—	—	1,87	1,63	—	1,82	2,05	2,26	2,04	2,04	1,91	2,11	3,00	—	2,51
Складка верхньої повіки: відсутня	30,5	32,7	29,7	29,3	24,0	25,0	—	—	—	10,2	2,0	58,1	31,0	35,0	40,0	24,8	33,0	23,0	28,3	17,0	19,0	57,0
Складка верхньої повіки: М	0,85	0,75	0,84	0,86	0,97	0,92	—	—	—	1,24	1,43	0,53	0,80	0,84	0,62	0,84	0,77	0,89	0,80	0,85	0,80	0,43
Епікантус (незначний)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1,0	7,0	0	—	—	—	0,2	—	—	—	—	—	—
Профіль спинки носа: угнутий	11,5	6,3	4,8	5,7	11,5	7,0	13,0	4,0	—	11,0	10,0	4,9	6,0	3,0	5,0	13,0	14,5	9,3	6,8	10,0	—	0
Профіль спинки носа: опуклий	11,0	16,0	10,5	12,0	8,6	9,0	—	—	—	10,0	8,0	23,8	29,0	20,0	19,0	15,6	15,8	9,7	23,7	33,0	67,0	31,0
Поперечний профіль спинки носа М	2,79	2,96	2,95	2,92	2,86	2,90	—	—	—	2,67	2,59	2,59	2,86	2,85	2,85	2,93	2,92	2,81	2,92	2,97	—	2,93
Виступання крил носа М	1,94	1,79	1,83	1,94	2,02	2,18	—	—	—	1,77	1,87	—	1,80	1,88	2,01	1,85	1,79	2,10	1,81	1,74	—	1,77
Нахил лоба М	2,52	2,49	2,42	2,47	2,54	2,55	—	—	—	2,64	2,06	2,55	2,66	2,50	2,51	2,63	2,68	2,42	2,67	2,57	—	2,55
Надбрів'я М	1,41	1,52	1,58	1,53	1,42	1,45	—	—	—	1,78	1,59	1,77	1,30	1,33	1,42	1,40	1,33	1,44	1,31	1,20	—	1,39

На лівобережжі Волги В. В. Бунак виділяє вологдо-вятську антропологічну область, яка (без північних районів) має майже за всіма ознаками однаковий антропологічний склад з клязьменською областю, тому їх доцільніше об'єднати як два варіанти однієї волзько-клязьменської області[5]. Вона територіально роз'єднана вузькою смугою (вздовж Волги) східної верхньоволзької антропологічної області (за термінологією В. В. Бунака). Антропологічний склад цього населення сформувався в результаті змішання ільменсько-верхньодніпровських і валдайських компонентів.

Одна з основних антропологічних областей (або типів) російського народу — зона «східного великороса», для населення якої характерний знижений покажчик голови та дещо темніша пігментація волосся і очей, після праць О. М. Чепурковського зайняла певне місце в антропологічній систематиці Східної Європи. Дослідження Г. Ф. Дебеца і Т. О. Трофимової 1931 р. і Російської антропологічної експедиції дозволили дати детальнішу антропологічну характеристику цій області і привели до деякого звуження В. В. Бунаком її території (цілком слушного, на наш погляд) шляхом виділення південних і центральних районів території «східного великороса» в окрему степову, або дон-хоперську антропологічну область. Північні райони були приєднані В. В. Бунаком до сусідньої дон-сурської області.

Степова (дон-хоперська) антропологічна область займає більшість районів Воронезької, Тамбовської, Липецької, західні частини Пензенської та Саратовської областей. Її населення, за матеріалами Г. Ф. Дебеца, В. В. Бунака, Т. І. Алексеєвої, характеризується відносно темною пігментацією (до 40—45% чорноволосих, лише — 37% світлооких), мезокефальним покажчиком голови (79), середніми розмірами зросту і обличчя, значним процентом угнутих спинок носа, помітною складкою верхньої повіки, значним розвитком третинного волосяного покриву.

Характерні групи степової (дон-хоперської) області: росіяни Русановського, Алешковського і Керенського районів, а також Воронезького, Усманського, Там-

[5] Про це свідчать дані Т. І. Алексеєвої по росіянах Галича і Ростова, В. В. Бунака — по Александровському і А. І. Ярхо — по Владимирському районах і дуже цікаві, але лише частково опубліковані матеріали П. І. Зенкевича по росіянах Ветлузького, Шар'інського, Уренського, Семеновського та Воскресенського районів Поветлужжя, серед яких загалом 9—10% темнооких і лише 30% світлооких (середній бал — 0,78).

Таблиця IV

Основні антропологічні ознаки західно слов'янських і деяких сусідніх народів

Ознаки \ Народи і дослідник	Поляки						Чехи								Словаки		Хорвати	Угорці				Німці	Українці	
	Литва		Україна	Польща			Чехія				Україна			Моравія	Південно-західна Словаччина	Україна—Ужгород, Мукачеве	Словаччина	Південна Угорщина—Чонград і Бакеш	Закарпаття			Закарпаття	Карпати	Підкарпаття
	Пабраде	Лентваріс	Хмельницький	Помор'я	Середня Польща	Сілезія	Західна	Середня	Південна	Північно-східна	Коростень	Козятин							Берегове	Мукачеве	Рахів			
	Денисова	Дяченко		*			Феттер	Дя		ченко			*		Дяченко			*	Дяченко					
Кількість спостережень	98	50	75	35	48	100	249	66	48	167	100	67	55	47	100	58	324	101	75	86	50	736	286
Довжина тіла	1671	1687	1693	1702	1683	1672	1716	1720	1729	1678	1680	1676	1679	1732	1687	1686	1665	1679	1660	1700	1694	1674	1682
Поздовжній діаметр	189,4	191,1	184,8	190,8	186,8	185,4	—	189,5	189,4	188,0	186,9	189,1	187,3	190,7	186,1	186,0	186,0	185,5	184,4	187,6	187,6	186,0	186,7
Поперечний діаметр	155,4	154,8	155,1	155,2	157,2	156,6	—	161,1	160,2	159,8	160,1	159,6	158,0	161,1	156,9	159,0	156,0	159,1	158,4	158,4	159,7	157,7	157,4
Покажчик голови	82,0	81,0	83,9	81,3	84,2	84,5	—	85,0	84,6	85,0	85,7	84,4	84,4	84,5	84,3	85,5	83,9	85,8	85,9	84,4	85,1	84,8	84,3
Діаметр вилиць	138,9	140,7	140,4	139,8	140,1	139,9	—	144,1	142,9	143,1	142,8	143,3	141,5	144,4	141,0	142,8	140,5	142,0	141,9	140,7	142,2	141,7	141,6
Морфологічна висота обличчя	125,1	124,8	126,5	126,5	125,1	124,5	—	126,5	126,4	126,2	125,6	126,8	125,8	123,0	125,6	123,6	125,2	123,7	125,1	127,3	121,1	125,2	126,4
Покажчик обличчя	90,0	88,7	90,1	90,5	89,3	89,0	—	87,7	88,5	88,1	88,0	88,5	88,9	85,2	89,1	86,6	89,1	87,1	88,2	90,5	85,2	88,4	89,3
Висота носа	55,8	56,7	55,5	56,3	56,5	54,8	—	58,0	58,2	58,6	58,5	58,7	57,2	56,8	57,1	57,4	54,8	56,2	56,8	59,4	56,2	57,1	57,3
Покажчик носа	61,8	61,9	62,9	59,5	60,2	62,2	—	61,6	61,2	60,5	61,0	60,1	61,4	61,9	61,6	60,9	61,9	60,1	61,4	57,6	62,1	60,9	61,6
Колір очей (за Бунаком): темні (1—4)	8,2	4,0	4	5,7	8,3	14,0	6,8	13,6	6,8	4,0	2,0	6,0	10,9	23,4	3	9	19,9	8	3	16	8	14,7	10,7
Колір очей (за Бунаком): світлі (9—12)	69,4	66,0	60	60,0	50,0	40,0	26,6	36,4	38,6	36,9	41,0	33,0	45,5	21,3	43	43	27,4	25	43	30	42	26,8	31,7
Колір очей (за Бунаком): M	0,39	0,38	0,44	0,46	0,58	0,74	0,80	0,77	0,68	0,67	0,61	0,73	0,65	1,0[2]	0,60	0,66	0,93	0,8[3]	0,60	0,86	0,66	0,88	0,79
Колір волосся (за Фішером): 27	—	0	0	0	0	1,7	50,2	1,8	0	0	0	0	0	7,3	1	0	1,6	3	1	1	0	1,4	0,3
Колір волосся (за Фішером): 4	—	4,3	4	13,6	14,3	23,4		32,1	36,4	15,8	15,6	16,0	46,4	34,2	17	33	32,9	16	16	27	19	22,0	21,0
Колір волосся (за Фішером): 5	—	21,7	25	18,3	28,6	23,3		35,7	30,3	38,4	36,7	40,0	21,5	34,1	33	29	41,1	30	35	37	30	34,7	35,4
Колір волосся (за Фішером): 6—8	—	54,3	57	45,5	46,4	23,3		30,4	24,2	41,6	42,2	41,0	24,9	22,0	45	33	13,5	40	44	34	45	38,0	37,0
Колір волосся (за Фішером): 9—26	23,9	19,7	14	22,7	10,7	28,3	8,0	—	9,1	4,2	5,5	3,0	7,2	2,4	4	5	10,9	11	4	1	6	3,9	6,3
Колір волосся (за Фішером): M	—	1,11	1,19	1,23	1,47	1,47	—	2,05	1,94	1,66	1,62	1,69	2,07	2,22	1,66	1,90	2,01	1,60	1,66	1,93	1,62	1,79	1,72
Профіль спинки носа: угнутий	9,3	18,0	11	14,8	12,5	16,0	—	10,6	9,1	6,5	7,0	6,0	12,7	13	9	12	11,5	8	5	14	12	6,8	9,0
Профіль спинки носа: опуклий	11,3	12,0	5	25,8	27,1	16,0	—	21,2	31,8	19,0	16,0	22,0	21,8	21	19	29	21,0	13	21	27	22	23,7	21,3
Борода M	2,91	2,90	2,97	3,00	3,06	2,65	—	3,70	3,49	3,31	3,29	3,32	3,56	3,52	3,27	3,36	3,05	3,13	3,16	3,59	3,32	3,36	3,29
Волосся на грудях M	1,46	—	1,46	1,53	1,78	1,60	—	2,47	2,39	2,29	2,29	2,28	2,34	2,74	2,27	2,45	2,31	1,80	2,23	2,48	2,25	2,11	2,05
Складка верхньої повіки: відсутня	—	26,0	15	25,9	19,2	44,9	—	19,7	18,2	24,1	18,2	30,0	30,0	21,3	33	30	—	25	29	21	14	28,3	30,7
Складка верхньої повіки: M	—	—	0,87	0,78	1,04	—	—	0,95	0,95	0,80	0,92	0,68	0,80	1,08	0,83	0,86	—	0,91	0,82	0,98	1,04	0,80	0,82
Поперечний профіль спинки носа M	2,76	—	2,83	—	2,91	—	—	2,94	2,89	2,90	2,83	2,97	2,90	2,87	2,86	2,93	—	2,94	2,93	2,92	2,90	2,92	2,93
Виступання крил носа M	—	—	1,96	—	—	—	—	1,82	1,75	1,69	1,63	1,74	1,80	1,87	1,95	1,79	—	1,78	1,94	1,70	1,90	1,81	1,81
Нахил лоба M	2,74	—	2,76	2,25	2,46	2,08	—	2,50	2,50	2,51	2,57	2,44	2,50	2,60	2,51	2,56	—	2,48	2,54	2,71	2,78	2,67	2,61
Надбрів'я M	1,23	—	1,29	1,66	1,55	1,74	—	1,35	1,32	1,44	1,38	1,49	1,40	1,28	1,37	1,36	—	1,37	1,40	1,22	1,34	1,31	1,37

* Колектив антропологів Інституту етнографії АН СРСР; до груп Помор'я, Середньої Польщі і Моравії додані матеріали автора.

бовського, Кирсановського, Сердобського районів та мордва-мокша Наровчатського, Шірінгушського і Поїмського районів. Розглянутий нами матеріал свідчить, що росіяни і мордва-мокша дон-хоперської області увібрали в себе якийсь південний, очевидно, іранський елемент. В сусідній середньоволзькій антропологічній області (Саратовська, Ульяновська, частково Куйбишевська області) цей південний елемент виявлений менше. Населення її має дещо світлішу пігментацію, більший покажчик голови, середній розвиток третинного волосяного покриву, значну кількість угнутих спинок носа, дещо вище середньої складку верхньої повіки.

Дон-сурська (за В. В. Бунаком) антропологічна область охоплює більшість районів Пензенської, Рязанської, південну частину Горьковської області і деякі райони Мордовської АРСР. Це населення за значним процентом світлих очей (50%), невисоким покажчиком голови (79,5—80,5), незначним процентом угнутих спинок носа, значним розвитком третинного волосяного покриву і рядом інших ознак майже повністю співпадає

з населенням ільменсько-дніпровської області. Відрізняється воно лише темнішим волоссям. Характерні групи — це росіяни Тумського, Заметчинського, Кадомського, Арзамаського, Шиловського, Работкінського районів, мордва-ерзя Кузоватського, Лукояновського, Чамзинського, Сосновоборського і деяких інших районів Мордовської АРСР. Окремі групи народу комі також морфологічно близькі до населення цієї області.

На північному сході Європейської частини СРСР росіяни належать до так званої вятсько-камської антропологічної області і характеризуються певним нальотом монголоїдної домішки. Це — росіяни ряду районів північного сходу Кіровської області, Приуралля, окремих районів на півночі по Печорі, Мезені, більшість удмуртів, поветлузьких марійців, зюздинських комі-пермяків, в певній мірі і ненці Малоземельської тундри. Складка верхньої повіки тут найбільша серед усіх російських груп, фіксується підвищений процент сплощених і вилицюватих облич, відносно низьке перенісся, найслабіший розвиток третинного волосяного покриву, порівняно темні очі.

В південно-західному напрямку від вятсько-камської області у населення монголоїдний вплив зменшується і через сухонсько-вятську антропологічну область здійснюється перехід до вже описаного поволзького варіанта волзько-клязьменської антропологічної області.

ПОЛЯКИ

Загальне число поляків в СРСР — 1 млн. 380 тис. чол., а на Україні — 363 тис. (з них 200 тис.— сільські жителі). Але рідною мовою близько 69% українських поляків вважає українську і лише 19% — польську і 12% — російську (в той час як для всіх інших поляків СРСР цей процент зростає до 55%). Певною мірою це пояснюється тим, що панська Польща під час свого панування на Україні покатоличила якийсь процент українського населення, яке, проте, зберегло українську мову. Але частина поляків УРСР — безумовно польська за походженням, особливо у Львівській, Чернівецькій областях, ряді сіл Хмельницької області та ін. Найбільше поляків у Житомирській (103 тис.), Хмельницькій (70 тис.) і Львівській (близько 60 тис.) областях; в перших двох областях поляки за чисельністю займають друге місце після українців, у Тернопільській та Вінницькій областях живе по 21—23 тис. чол., Київській — 15 тис. (з них трохи більше половини в Києві), Івано-Франківській — 10 тис., Чернівецькій — 6 тис. чоловік.

В містах 23% поляків вважає рідною мовою польську, близько 50% — українську і 26% — російську, але у городян-поляків Львівської області процент рідної польської мови підвищується до 60%. Серед сільського польського населення найбільший процент поляків, що розмовляють польською мовою, маємо у Чернівецькій, а потім у Львівській області.

Антропологічне обстеження поляків провадилося у 1959 р. в селах Шаровечка і Мацьківці, що розташовані поблизу Хмельницького і зараз входять в межу міста. Це чисто польські села з розмовною польською мовою, жителі яких (сусіднє населення називає їх «мазурами») переселилися понад 300 років тому з Мазовії і антропологічно у своїй масі відрізняються від навколишнього українського населення більш світлою пігментацією очей (до 60% світлооких) і волосся; по суті, це найбільш світлопігментована група з усіх досліджених Українською антропологічною експедицією. Розвиток бороди і густота брів — середні, угнутих носів більше, ніж опуклих, хоча абсолютно переважають прямі носи (72%). Висота перенісся, поперечний профіль носа, профіль верхньої губи, горизонтальне профілювання обличчя, виступання вилиць, ширина щілини ока і розвиток складки верхньої повіки — середні в масштабі українських груп. Вимірні ознаки дають великий зріст, брахікефалію, дещо високий покажчик обличчя. При порівнянні з мазовським за походженням польським населенням Литви (Лентваріса і Пабраде) відзначається близькість цих груп до ільменсько-дніпровської і валдайської антропологічних областей.

Польські антропологи ще в 20-х роках зробили масові обміри солдат. Але попередня програма обмірів була дуже обмежена, антропологічні матеріали збирала велика кількість дослідників, і публікація проведена дуже загально — опубліковано по повітах лише покажчики голови, обличчя, носа, крім того, опублікована карта пігментації і деяких інших ознак. Аналіз карт Я. Мідлярського свідчить, що найвищий покажчик голови (84—85) концентрується в південних воєводствах Польщі, невелике зниження його спостерігається лише в Лемківщині. Найбільші ж величини маємо (85—86) в південно-західній Польщі. Найнижчий покажчик голови (81—82) характерний для прикордонних з Литвою і Калінінградською областю районах, а також в Великопольщі — в західних і північних районах. Варіації покажчика обличчя і носа дають менш виразну картину. Темні відтінки волосся і очей концентруються більш на півдні Польщі.

Хороший матеріал по Північній Польщі зібраний Б. Мішкевичем (по Мазурії,

Вармії, Куявії). Найбільше світлооких (до 80%) і світловолосих в північно-східній Мазурії, де маємо і найбільший зріст (171,3 *см*) та низький покажчик голови (81,8).

Найнижчий покажчик голови на польському помор'ї (81,3), де також зафіксовано високий зріст (170,2 *см*) і значну кількість (60%) світлооких. Інші райони Мазурії і Вармії мають дещо темнішу пігментацію, особливо це стосується Куявії.

Пігментація населення Познанського і Лодзького воєводств середня. Південні поляки, як можна судити з наявних матеріалів, стоять в антропологічному відношенні близько до карпатського населення, але в окремих південних районах зустрічається і валдайський компонент, який переходить і на сусідню територію України. Взагалі ж, за цілим рядом досліджень польське населення українсько-польського пограниччя, як правило, дещо світліше сусіднього, українського.

ЧЕХИ

Чехів налічується в Українській РСР 14,5 тис. чол. (всього в СРСР чехів 24,6 тис. чол.), з них близько 8 тис. проживають в селах на Житомирщині (с. Мала Зубовщина, найбільше чеське село на Україні, Вівче, Малинівка), Вінниччині (Миколаївка), Одещині (Василинівка), у Запорізькій області (Новгородівка, кол. Чехоград) та у кількох змішаних чесько-російських селах Криму. 70% сільських чехів вважають рідною мовою чеську, 23% — українську, 7% — російську (переважно в Криму).

Перші чеські села з'явилися у 60-х роках минулого століття на півдні України. Наступна колонізаційна хвиля чехів (кінець 60-х і 70-і роки XIX ст.) йшла в основному в Волинську губернію. Більшість волинських чехів після Великої Вітчизняної війни повернулася до Чехословаччини, а на їх місце були поселені українські переселенці з Пряшівщини, згідно з угодою між урядами СРСР і Чехословаччини.

Антропологічні дослідження чехів УРСР були проведені нами у 1961 р. в с. Мала Зубовщина Коростенського району Житомирської області і в с. Миколаївка Козятинського району Вінницької області. Ці дві групи характеризуються середнім зростом (168 *см*), дуже широким поперечним діаметром голови (160 *мм*) і високим покажчиком голови (85). Діаметр вилиць — 143 *мм*, довжина носа — понад 58 *мм*. Кількість темнооких невелика — 2—4%, а світлооких у Миколаївці 33%, в М. Зубовщині — 41%, чорноволосих — близько 55%, світловолосих — 3—6%. Розвиток третинного волосяного покриву значний, опуклі спинки носа значно переважають над угнутими.

Населення М. Зубовщини і Миколаївки — нащадки переселенців з північно-східної Чехії, яку ми і будемо характеризувати цим нашим матеріалом. Розглянемо антропологічний склад Чехії та Моравії, залучаючи для порівняння і Словаччину.

Уявлення про пігментацію волосся і очей населення Чехословаччини дає дослідження Я. Сухи. Найсвітліша пігментація у населення північно-східної Чехії (що видно і за матеріалами М. Зубовщини), Північної, а також Південної Моравії. Дуже темна пігментація волосся південних чехів пов'язується з значним процентом світлооких, західні і середні чехи мають найбільш темну пігментацію в Чехії (що підтверджується нашими матеріалами і матеріалами В. Феттера по Західній Чехії). Найбільш темнопігментовані, як це зазначалося вище,— південно-західні словаки (таку ж картину дають і вивчені нами словаки), моравські словаки, моравці-влахи і населення східнословацького Свідницького округу, де переважають українці.

Дамо дещо детальнішу антропологічну характеристику основним народам Чехословаччини.

Чехи загалом великого зросту; він у них підвищувався помітно протягом нинішнього століття, що констатовано і для населення більшості країн Європи. Пігментація очей і волосся відносно тем-

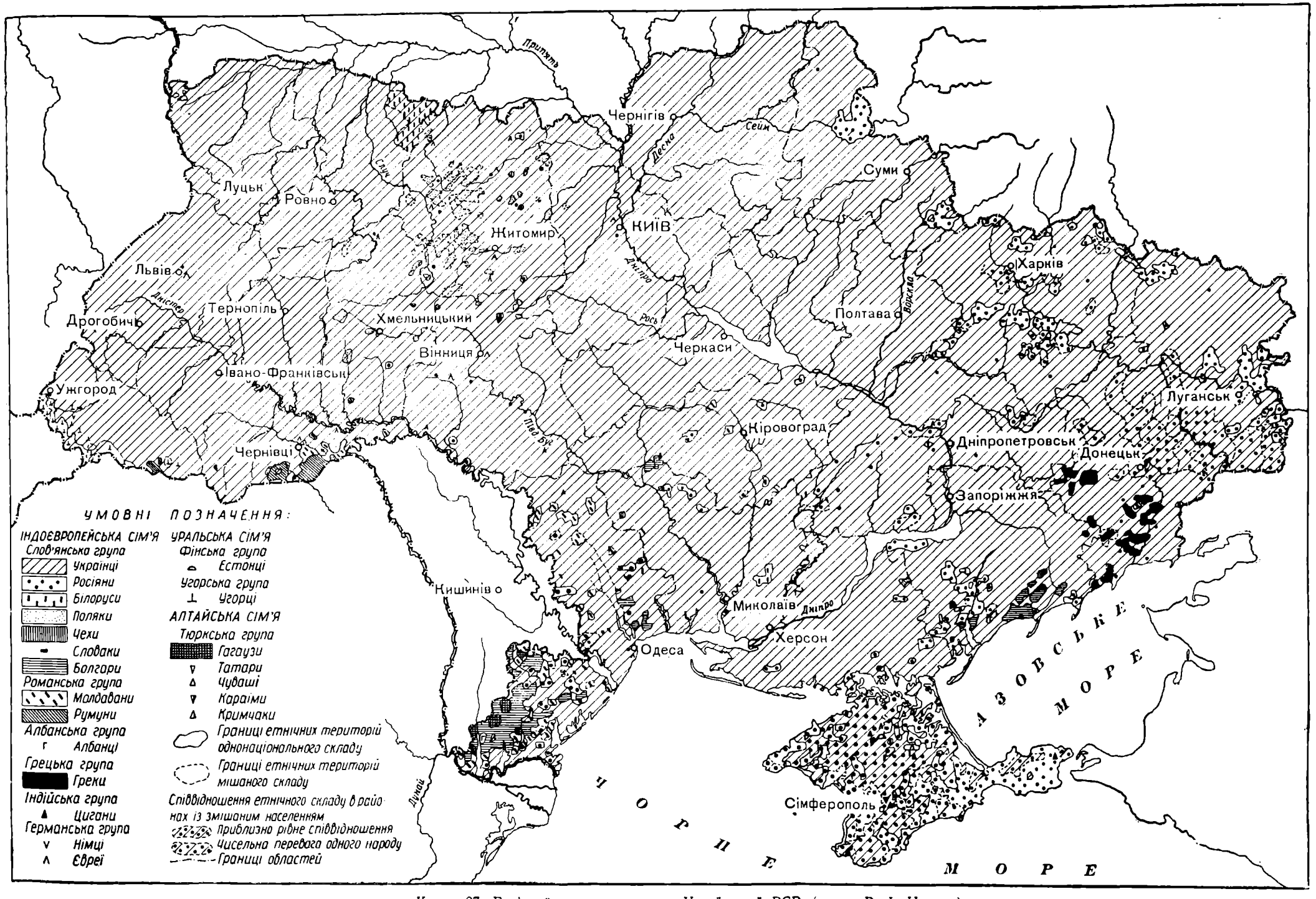

Карта 27. Етнічний склад населення Української РСР (автор В. І. Наулко).

на, у порівнянні з більшістю західнослов'янських народів. Розміри голови — особливо поздовжній і поперечний діаметри — великі, розвиток третинного волосяного покриву дуже значний, опуклих спинок носа в 2,5—3 рази більше, ніж угнутих, перенісся високе і його поперечний профіль звужений, складка верхньої повіки помітно розвинута, нахил лоба і розвиток надбрів'я—середні. Чехи Західної Чехії мають відносно темні очі, Середньої Чехії — відносно значний діаметр вилиць, темні очі і волосся, найбільший серед чехів розвиток третинного волосяного покриву. До середніх дуже близькі південні чехи, які мають дещо світлішу пігментацію, відносно меншу довжину і ширину голови та діаметр вилиць. На них дуже схожі моравці, більш світлоокі в Північній Моравії та Сілезії. Населення Валаської Моравії грацильне, з тонким обличчям, невисоким зростом, темнопігментованим волоссям і очима.

СЛОВАКИ

Більшість словаків СРСР знаходиться в УРСР — 14 тис. чол., в основному у Закарпатті (понад 12 тис. чол.). З них близько 60% проживають у містах і більше половини (54%) зберігають рідну мову, 13% рідною мовою вважають українську, близько 30% — інші мови (в основному угорську). Близько 80% словаків сільської місцевості Закарпаття (а їх усіх трохи менше від 4 тис. чол.) вважають рідною мовою словацьку, а 16% — українську. Кілька змішаних українсько-словацьких сіл (і серед них Сторожниця) розташовані в Ужгородському районі, вздовж державного кордону; в Мукачівському районі є словацький посьолок Кірове, окремі словацькі кутки є в кількох селах Закарпаття.

У 1958 р. Українська антропологічна експедиція дослідила словаків Закарпаття у посьолку Кірове Мукачівського району, в селі Сторожниця Ужгородського району та частково в місті Ужгороді. Це відносно високоросла (169 *см*) і брахікефальна (покажчик голови понад 84) група, що складається з 50% чорноволосих, 3% світловолосих. Світлооких — 43%, темнооких лише 3%. За більшістю ознак (сильний розвиток третинного волосяного покриву, значне переважання опуклих спинок носа над угнутими, співвідношення розмірів обличчя і черепа та ін.) словаків Закарпаття, які фактично належать до східних словаків, безперечно, можна віднести до карпатської антропологічної області, єдина невелика відмінність полягає у трохи світлішій пігментації очей.

У 1961 р. ми дослідили групу західних (точніше південно-західних) словаків, яка характеризується високим зростом (173 *см*), великим поздовжнім (190,6 *мм*) і особливо поперечним (161 *мм*) діаметрами голови, дуже широким (близько 145 *мм*) і одночасно низьким обличчям (123 *мм*), з відповідним низьким покажчиком обличчя. Третинний волосяний покрив дуже значний, особливо на грудях (середній бал 2,7, а бороди — 3,5). Але особливо цікавим є те, що кількість темних очей (23%) навіть трохи переважає над кількістю світлих, а темноволосих— 75%.

Отже, ця словацька група за пігментацією не світліша від багатьох південнослов'янських груп, а порівняно з деякими (зокрема з дослідженими нами одночасно хорватами Словаччини) — набагато темніша. Враховуючи дані по пігментації населення Словаччини (детальні дослідження антропологічного складу словаків не опубліковані), можна сказати, що словаки загалом мають однакову з угорцями пігментацію волосся і очей, темнішу в південно-західній Словаччині, у моравських влахів, світлішу — в Середній Словаччині і найбільш світлу — в деяких районах Північної і Східної Словаччини.

Болгари на Україні (220 тис. чол.) становлять найбільшу за чисельністю групу болгарського народу, яка живе поза межами Болгарії. Розселені вони переважно в Одеській та Запорізькій областях і в абсолютній більшості вживають рідну болгарську мову. Лише в Вільшанському районі Кіровоградської області, куди болгари переселилися найраніше — в 70-х роках XVIII ст., частина їх українізувалася. Основна ж маса болгар з'явилась в Росії в кінці XVIII — в першій третині XIX ст., причому переселенці походили з усіх областей Болгарії, за винятком її південно-західної частини. Більшість становили вихідці з північно-східної Болгарії та Сливенської і Шуменської околій.

Нами досліджені в 1950 р. болгари Тараклійського району МРСР, переважно самої Тараклії, яка була заселена як вихідцями з північно-східної Болгарії, так і з Фракії та з району так званих шопів (західна Болгарія). В 1958 р. обстежувались села Криничне, або Чешма-Варуїта, Болградського району Одеської області (нащадки переселенців з Шуменської околії) і Твардиця (Чадир-Лунгський район МРСР) — нащадки переселенців з Сливенської околії. Нарешті, в 1961 р. обміри провадилися в селі Парканах Бендерського району МРСР (засноване переселенцями з Фракії, до яких приселилися болгари північно-східної Болгарії). Близько двадцяти п'яти років тому болгари Запорізької області були досліджені харківським антропологом О. Недригайловою (село Коларівка) і київським антропологом А. Носовим (болгарські села під Мелітополем). Носов вивчав також болгар Криму, що вели своє походження з південної Болгарії.

Найбільший зріст був зафіксований у болгар Криму і Мелітополя — 169 *см* та Криничного — 168,2 *см*, в той час як у болгар Парканів — 167 *см*, Тараклії і Твардиці — 165 *см*. Найбільш видовжена голова виявилась у болгар Криму (покажчик голови 78,7), далі — Мелітополя і Криничного — близько 81, Коларівки і Парканів — 82, Тараклії і Твардиці — 83. Діаметр вилиць коливається від 139 *мм* (Твардиця і Криничне) до 142 *мм* (Мелітополь і Тараклія); кількість чорноволосих — від 74% (Паркани) до 88% (Коларівка). З огляду на розбіжність у визначенні пігментації очей охарактеризуємо її лише за нашими даними. Світлооких і темнооких майже однакова кількість — по 15—16% в середньому, лише в Тараклії темнооких дещо менше. Розвиток бороди загалом середній, в Криничному — вище середнього, а розвиток волосяного покриву на грудях — незначний в усіх групах і особливо в Парканах. Складка верхньої повіки середня, в Парканах — значна. Нахил лоба і розвиток надбрів'я — середні; опуклі спинки носа в чотири рази переважають над угнутими. Отже, монголоїдний компонент в наших болгарських групах, як видно, не простежується, лише болгари Парканів характеризуються такими ознаками, як відносно значна складка верхньої повіки, низький розвиток волосяного покриву на грудях тощо.

Розглянемо тепер антропологічний склад Болгарії. За матеріалами К. Дрончилова, серед болгар західної частини країни переважає високорослий тип з пониженим, мезокефальним покажчиком голови на самому заході країни (райони Кюстенділ, Радомир, Трин, Цариброд), а також в Пловдіві. Населення цих районів (особливо в Пловдіві) відносно вузьколице. Болгари районів, розташованих на схід (Орханіє, Пірдоп, Самоков), мають покажчик голови 82,5. Населення Софійської округи і південно-західної Болгарії має середній покажчик голови і діаметр вилиць. Пігментація очей найсвітліша в Пірдопі (16% як світлооких, так і темнооких), Трині, Цариброді, де в той же час волосся найбільш темне. Найтемніша пігментація констатована серед болгар Софії і Орханіє.

Кілька типів серед болгар виділяє в своїй монографії М. Попов. Понтійський тип — один з основних у болгар — переважає серед населення північних і східних районів країни. Він характеризується зростом від середнього до вищесеред-

Таблиця V

Основні антропологічні ознаки південно слов'янських і еяких інших на о ів

Ознаки / Народи і дослідник	Північні словенці	Хорвати Словаччини	Серби Ітчі	Чорногорці Чорногорії	Македонці Македонії	Серби: Вся Сербія	Серби: Поморав'я	Серби: Ужиця	Серби: Подунав'я	Серби: Колубара	Серби: Подриння	Серби: Крайна	Серби: Пд.-сх. Сербія	Серби: Пд.-зах. Сербія	Болгари: Болгарія: Трин	Болгари: Болгарія: Пловдів	Болгари: Болгарія: Пірдоп	Болгари: СРСР: Таракілія	Болгари: СРСР: Тварди́ця	Болгари: СРСР: Криничне	Болгари: СРСР: Паркани	Албанці Приазов'я	Греки Жданова	Українці: Карпатська зона	Українці: Припуття	Українці: Нижнє Подніпров'я
	*	Дяченко	Малеш		Лебцельтер									Йованчич	Дрончилов			Дяченко								
Кількість спостережень	50	58	64	100	28	196	30	24	36	28	30	15	33	90	53	92	38	100	61	100	60	100	46	736	320	320
Довжина тіла	1665	1686	1724	1783	1645	1674	1672	1697	1662	1700	1680	1623	1680	1658	1704	1689	1707	1650	1647	1682	1668	1648	1640	1674	1698	1695
Поздовжній діаметр	184,9	186,0	181	182	184,8	181,9	183,1	183,9	180,8	180,5	179,6	181,8	184,3	182	191,7	188,7	187,6	185,9	183,9	184,9	188,2	188,2	186,5	186,0	188,7	189,2
Поперечний діаметр	153,0	159,0	156	159	149,7	154,4	156,8	156,9	152,9	155,6	156,4	152,0	152,6	157	149,5	147,4	154,9	154,2	152,3	150,7	154,8	150,8	156,2	157,7	153,7	155,6
Покажчик голови	83,0	85,5	86,2	87,4	81,1	84,9	85,6	85,3	84,6	86,2	87,1	83,6	82,8	86,3	78,0	78,1	82,6	82,9	82,8	81,5	82,3	80,1	83,8	84,8	81,5	82,2
Діаметр вилиць	138,8	142,8	137,0	145,0	136,3	140,9	143,1	141,8	140,8	140,9	140,4	138,7	140,4	142,0	138,9	135,9	141,4	141,7	138,8	139,0	141,5	138,3	142,7	141,7	141,2	142,3
Морфологічна висота обличчя **	124,9	123,6	127,5	125,5	124,1	126,0	127,3	128,5	125,8	127,7	124,5	127,3	125,3	127,5	127,7	124,4	126,2	122,3	125,5	126,3	125,5	123,3	124,9	125,2	126,4	124,5
Покажчик обличчя	90,0	86,6	93,1	86,6	91,0	89,4	89,0	90,6	89,3	90,6	88,7	91,8	89,2	89,8	91,9	91,5	89,2	86,3	90,4	90,9	88,7	89,2	87,5	88,4	89,5	87,5
Висота носа	54,9	57,4	56	57	—	56,5	57,8	57,1	55,9	56,7	57,0	55,3	55,1	57,0	55,7	54,3	56,5	55,4	56,4	56,1	57,1	56,5	58,1	57,1	56,3	54,9
Покажчик носа ***	62,6	60,9	59,0	61,4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	59,6	64,1	64,7	62,6	63,5	61,5	61,2	62,0	63,4	61,1	60,9	62,7	64,3
Колір очей *** (за Бунаком): темні (1—4)	4,0	9	—	—	39,5	23,5	15,6	13,9	20,4	20,2	35,6	28,9	30,3	30,4	18,9	21,7	15,8	7	16	18	13	20	31	14,7	10,3	9,3
Колір очей *** (за Бунаком): світлі (9—12)	58,0	43	21,9	16	14,3	25,5	33,3	31,2	26,4	21,4	13,4	26,7	15,2	19,1	12,4	11,9	15,8	16	15	17	12	9	6	26,8	28,2	27,0
Колір очей *** (за Бунаком): М	0,46	0,66	—	—	1,25	0,98	0,82	0,83	0,94	0,99	1,22	1,02	1,15	1,11	1,06	1,10	1,00	0,91	1,01	1,01	1,01	1,11	1,25	0,88	0,82	0,82
Колір волосся (за Фішером): 27	0	0	—	—	7,1	8,2	13,3	4,2	8,3	10,7	6,7	0	9,1	8,9				1	0	8	4	11	9	1,4	3,3	1,0
Колір волосся (за Фішером): 4	7,1	33	—	—	50,0	38,2	23,4	33,3	33,3	46,4	53,3	46,7	36,3	24,4	50,9	46,6	52,6	30	35	38	28	37	40	22,0	27,0	19,0
Колір волосся (за Фішером): 5	39,3	29	—	—	21,4	17,9	26,7	4,2	19,5	17,9	16,7	20,0	18,2	40,0				50	45	37	42	36	35	34,7	33,0	34,0
Колір волосся (за Фішером): 6—8	28,6	33	—	—	14,4	29,6	33,3	54,1	25,0	21,4	16,6	26,6	33,4	15,6	47,2	53,4	47,4	16	20	17	24	15	16	38,0	33,7	37,7
Колір волосся (за Фішером): 9—26	25,0	5	—	—	7,1	6,1	3,3	4,2	13,9	3,6	6,7	6,7	3,0	11,1	1,9	0	0	3	0	0	2	1	0	3,9	3,0	8,3
Колір волосся (за Фішером): М	1,29	1,90	—	—	2,36	2,13	2,10	1,79	1,97	2,39	2,37	2,07	2,06	2,04	—	—	—	2,10	2,15	2,37	2,08	2,42	2,42	1,79	1,94	1,67
Профіль спинки носа: угнутий	20,0	12	2	0	—	11	14	10	9	8	4	27	14	2,5	—	—	—	7	5	6	7	3	0	6,8	14,5	9,3
Профіль спинки носа: опуклий	12,0	29	31	62	—	23	11	35	26	38	16	0	22	—	—	—	—	24	21	29	27	20	31	23,7	15,7	9,6
Борода М	2,57	3,36	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3,22	3,24	3,51	3,38	3,78	3,76	3,36	3,35	3,40
Волосся на грудях М	2,25	2,45	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1,80	1,82	1,67	2,05	2,51	2,11	2,04	1,91
Складка верхньої повіки: відсутня	75,0	30	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	22	33	31	10	35	57	28,3	33,0	23
Складка верхньої повіки: М	0,25	0,86	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,76	0,76	0,80	1,04	0,84	0,43	0,80	0,77	0,89
Поперечний профіль спинки носа М	—	2,93	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2,90	2,86	2,98	2,85	2,93	2,92	2,92	2,81
Виступання крил носа М	—	1,79	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1,96	1,87	1,80	1,79	1,88	1,77	1,81	1,79	2,10
Нахил лоба М	2,70	2,56	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2,49	2,66	2,66	2,50	2,55	2,67	2,68	2,42
Надбрів'я М	1,68	1,36	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1,45	1,30	1,24	1,33	1,39	1,31	1,33	1,44

* Дослідження колективу антропологів Інституту етнографії АН СРСР.
** Морфологічна висота обличчя (від нижнього краю брів) збільшена в групах Лебцельтера, Дрончилова і Йованчича на 4,5 *мм*, Малеша — на 3,5 *мм*.
*** Висота носа (від нижнього краю брів) збільшена в групах Лебцельтера на 5,5 *мм*, а % темних очей в № 4 зменшено на дві третини.

нього, мезокефалією і суббрахікефалією, прямим носом, незначною депігментацією. На півдні країни, особливо серед населення Фракійської низини, долини ріки Маріци і Чорноморського узбережжя локалізується мезо- і доліхокефальний, грацильний темнопігментований варіант середземноморської раси. В північно-західній Болгарії переважає високорослий, брахікефальний тип з крупним обличчям і носом.

Населення ж західної і центральної частини Родоп і Разлогського району має дещо світлішу пігментацію. Понтійський тип пов'язує, як вважає М. Попов, болгар з слов'янами України та Росії, із скіфо-сарматським світом. Динарський, а також наявний у незначному проценті альпійський тип свідчать про зв'язок болгар з сусідніми народами Югославії та населенням Карпато-Альпійської зони. Відносно світла пігментація мешканців Родоп, на думку Попова, свідчить про давній фракійський, а можливо давньослов'янський компонент. Комплекс середземноморських ознак відображає асиміляцію давнього балканського населення і багатовікові зв'язки болгарського народу з середземноморськими племенами і народами.

МОЛДАВАНИ

Молдавани налічують в межах УРСР 241,7 тис. чол. Переважна більшість з них — сільське населення (187,6 тис. чол.), яке добре (на 91%) зберігає молдавську мову, для 6% молдаван рідна мова — українська, для 3% — російська. Найбільше молдаван в Одеській (125 тис.) і Чернівецькій (71,6 тис.) об-

ластях; у Кіровоградській області—7 тис. (села Каніж, Мартиноша, Панчеве), де 21% молдаван вважає рідною мовою українську, а в Донецькій (12 тис., з них 11 тис. в містах) 50% молдаван розмовляють російською мовою і 10% — українською. В Донбасі та на Кіровоградщині молдавські поселення належать до поселень військового типу XVIII ст. (так званих «рот»). В Одеській області є багато молдавських сіл на Ізмаїльщині; крім того, окремі молдавські поселення є в межиріччі Дністра і Південного Бугу. Подекуди в змішаних селах молдавани були асимільовані українцями.

Молдавани, що живуть на території Української РСР, були обстежені в середині 30-х років С. Шлугером у с. Липецькому Котовського району, який зараз відноситься до Одеської області, а в 1961 р. — в Новоселицькому районі Чернівецької області Українською антропологічною експедицією. Доцільніше буде розглянути молдаван в цілому, звертаючи увагу і на їх групи в Українській РСР.

В 1946—1947 рр. близько тисячі молдаван були досліджені Р. С. Левман, матеріал якої був розбитий на сім повітів; Сороцький, Бельцьський, Оргеєвський, Кишинівський, Бендерський, Кагульський і Південне Лівобережжя. Опублікований він лише частково, по трьох групах, у 1946 р.

Українська антропологічна експедиція обстежила молдаван Єдинецького, Глодянського, Каларського і Слободзейського районів МРСР та, як згадувалося вище, Новоселицького району Чернівецької області.

Зіставлення матеріалів наших і Р. Левман показує, що вони за більшістю ознак (кольором волосся і очей, загальним профілем спинки носа, розвитком надбрів'я, всіма вимірними ознаками тощо) майже тотожні і дуже зручні для порівняння.

Загалом молдавани середнього зросту (167,5 *см*), мають середні розміри голови з покажчиком приблизно 82—82,5, середні розміри обличчя. Світлооких в півтора рази більше, ніж темнооких (середній бал 0,90), а чорноволосих — 70%. Розвиток третинного волосяного покриву вище середнього, кількість опуклих і угнутих спинок носа приблизно однакова, складка верхньої повіки відносно розвинена.

На півночі Молдавії населення характеризується дещо зниженим покажчиком голови (81—82) і підвищеною пігментацією волосся та очей в Єдинецькому районі. Цікаво, що молдавани південної і центральної частини Молдавії мають у порівнянні з північною незначну монголоїдну домішку (більша складка верхньої повіки, дещо сплощене перенісся тощо).

Для населення Центральної Молдавії характерна відносно темна пігментація очей, в той час як на півдні Лівобережжя Дністра серед молдаван Слободзейського району знайдено світлооких у п'ять разів більше, ніж темнооких. Населення більшості районів Молдавії відноситься до понтійської антропологічної зони і дуже подібне до сусіднього українського населення, вивченого нами. Дещо більші, але невеликі відміни мають молдавани від українців карпатської зони.

РУМУНИ

Румуни живуть у Чернівецькій (близько 80 тис. чол.) і Закарпатській областях (18 тис. чол. сільського населення). Але в Закарпатській області 99% румунів вважають рідною мовою румунську, а в Чернівецькій—тільки близько 83%, а понад 15% розмовляють українською мовою. Румуни Закарпатської області — давні переселенці з Мармарощини. Румуни Чернівецької області розташовані на південь від Чернівців і населяють частину Сторожинецького і Глибоцького районів, по сусідству переважно з українцями і по річці Прут — з молдаванами Новоселицького району. Українське і румунське (як і молдавське) населення Чернівецької області здавна перебувало у тісних етнічних контактах. Це приводило до прямого змішування, внаслідок чого спостерігається велика спіль-

ність антропологічного складу місцевого румунського і українського населення. Антропометричні обміри провадилися Українською експедицією у великому селі Красноїльськ (Сторожинецький район), де румуни, очевидно, асимілювали якийсь український елемент.

Дві вивчені нами групи румунського населення дуже близькі між собою за пігментацією (приблизно по 20% світлооких і темнооких, 70—80% чорноволосих), істотним переважанням опуклих спинок носа над угнутими, прямим лобом з незначним надбрів'ям, незначною складкою верхньої повіки, сильним розвитком волосяного покриву.

Для антропологічної характеристики румунів залучено дані В. Лебцельтера, О. Некрасової, Є. Піттара, а також неопубліковані матеріали В. В. Бунака.

Румуни мають середній зріст — 166—167 *см* з коливанням від 165 до 168 *см*. За пігментацією — найсвітліші молдавани Молдавської РСР та сусідні румуни Молдови (північно-східних районів Румунії) — Дорохой, Ботошан, а також Південної Буковини, де світлооких більше, ніж темнооких, а покажчик голови (крім Буковини) знижений — 82. Це румунське населення морфологічно дуже близьке до сусідніх українців, відрізняючись лише трохи темнішими очима. Так, румуни Сторожинецького району за покажчиком антропологічної подібності (289) — з урахуванням пігментації очей румунів Ботошан, Дорохой і Буковини становлять варіант карпатської антропологічної області. Отже, великої різниці при переході від українців до румунів і молдаван не констатується ні за пігментацією, ні за іншими ознаками.

Південна Румунія характеризується найбільш темнопігментованим населенням. Так, в округах Горж-Вилча, Арджеш, у південно-західній Мунтенії, Південній Олтенії темнооких в чотири рази більше, ніж світлооких. Покажчик голови тут значний (83—85), знижуючись лише в Південній Олтенії (81,5).

Населення більшості інших областей Румунії, крім її південної і східної частин,— Північної Трансільванії, Банату, Клужу, Хунедоари мають середній для румунів ступінь пігментації очей (світлооких приблизно вдвічі менше, ніж темнооких) і значний покажчик голови (85).

УГОРЦІ

Угорці СРСР (153 тис. чол.) здебільшого живуть на Закарпатті (146 тис. чол.), у прикордонній з Угорщиною смузі і добре зберігають угорську мову: в сільській місцевості, де проживає $^2/_3$ угорців,— на 99% і у містах — на 97%.

Антропологічне дослідження закарпатських угорців провадилося в Берегівському районі (у 1956 р.), в селі Дрисіна Мукачівського району (у 1958 р.) і в Солотвині Рахівського району (у 1956 р.). Зріст варіює від 166 *см* (Дрисіна) до 170 *см* (Солотвина), поздовжній і поперечний діаметри у Солотвині середні, покажчик голови — 84,5; у Берегівському і Мукачівському районах поздовжній діаметр невеликий (185 *мм*), а поперечний — значний (159 *мм*), що дає найбільший з усіх досліджених груп покажчик голови — 86. Діаметр вилиць — середній (141—142 *мм*), третинний волосяний покрив у солотвинській групі значний, а в угорців Берегівського та Мукачівського району трохи знижений порівняно з сусідніми українськими групами. Складка верхньої повіки дещо збільшена. Опуклих носів значно більше, ніж угнутих, темноволосих — від 50 до 65%, світлооких більше, ніж темнооких, у Берегівському та Рахівському районах приблизно у 2—3 рази, а в Мукачівському — у 14 разів.

Аналіз антропологічних ознак закарпатських угорців свідчить про те, що вони дуже близькі до сусідніх українців і входять до однієї з ними карпатської антропологічної області, а дрисінська група відрізняється більш світлими очима.

Антропологічний склад Угорщини досліджували угорські антропологи. Але для його загальної характеристики ми використали матеріали сектора антропології Інституту етнографії АН СРСР, які добре зіставляються з нашими даними.

Таблиця V

Основні антропологічні ознаки молдаван, румунів і південно-західних українців

Ознаки / Народи і дослідник	Румуни				Молдавани																Українці					
	Україна		Румунія		Молдавія									Україна												
	Закарпаття	Сторожинець	Пн.-сх. райони	Пд. Олтенія	Північна	Центральна	Лівобережжя	Кагул	Бендери	Кишинів	Оргеєв	Бельці	Сороки	Кагул	Слободзея	Калараш	Глодяни	Єдиці	Новоселиця	Котовськ	Бельці і Хотин	Хотин	Глодяни	Калараш	Сторожинець	Тячів
	Дяченко		Колектив антропологів Інституту етнографії АН СРСР		Левман									Дяченко						Шлугер	Левман	Дяченко				
Кількість спостережень	85	100	397	138	160	130	108	54	48	268	102	143	228	81	70	64	100	67	58	207	38	100	100	82	62	100
Довжина тіла	1694	1679	1672	1654	1679	1679	1664	1658	1675	1655	1667	1678	1689	1656	1669	1674	1673	1681	1674	1679	1708	1712	1690	1683	1687	1684
Поздовжній діаметр	187,0	185,7	185,5	184,9	184,6	185,7	186,8	185,3	185,9	187,3	186,6	187,6	188,1	186,5	188,2	187,1	186,0	188,0	186,6	186,4	189,8	190,0	187,0	188,0	189,1	186,2
Поперечний діаметр	158,7	158,5	153,3	150,4	151,1	151,6	154,3	153,4	153,4	151,5	152,1	153,3	152,7	151,6	156,1	153,6	153,6	152,4	153,6	152,8	151,9	155,1	154,3	153,6	158,8	157,9
Покажчик голови	84,9	85,4	82,6	81,3	81,9	81,6	82,6	82,8	82,5	80,9	81,1	81,7	81,2	81,3	82,9	82,1	82,6	81,1	82,3	82,0	80,0	81,7	82,5	81,7	84,0	84,8
Діаметр вилиць	143,4	141,3	140,6	139,2	138,8	139,5	140,1	138,4	141,7	139,5	140,4	140,2	139,7	140,2	141,9	139,8	141,4	142,8	141,0	140,6	141,2	142,1	141,4	140,2	143,0	141,2
Морфологічна висота обличчя	126,9	126,6	127,2	123,0	126,7	126,1	123,7	122,2	125,8	123,8	124,4	125,2	126,9	122,4	124,1	125,0	123,9	124,8	124,9	127,0	126,0	127,4	126,0	126,2	126,0	125,5
Покажчик обличчя	88,5	89,6	90,5	88,4	91,3	90,4	88,3	88,3	88,8	88,7	88,6	89,3	90,8	87,3	87,5	89,4	87,6	87,4	88,6	90,3	89,2	89,7	89,1	90,0	88,1	88,9
Висота носа	58,3	57,9	55,2	54,6	55,2	54,1	56,2	56,0	54,7	55,7	55,5	57,6	56,6	55,1	56,8	55,9	54,5	55,1	56,2	52,6	56,7	57,5	55,3	55,7	58,0	58,1
Покажчик носа	59,7	60,1	62,0	63,8	62,1	64,3	64,1	62,2	64,2	63,8	64,1	61,4	62,5	63,5	61,4	62,6	64,8	64,6	62,1	66,9	62,8	61,0	63,5	63,7	60,3	59,4
Колір очей (за Бунаком): темні (1—4)	20	21	21,4	41,3	24,4	28,5	11,4	27,8	27,1	18,7	14,0	17,5	17,5	21,1	6	17	11	16	16	32,3	11	11	10	9	12	11
Колір очей (за Бунаком): світлі (9—12)	19	18	29,5	10,9	32,5	32,3	27,6	18,5	29,2	21,7	32,0	30,8	29,1	17,3	32	18	22	17	26	20,2	27	26	32	28	26	26
Колір очей (за Бунаком): М	1,01	1,03	0,92	1,30	0,92	0,96	0,84	1,09	0,98	0,97	0,83	0,87	0,88	1,04	0,74	0,99	0,89	0,99	0,90	1,12	0,84	0,85	0,78	0,81	0,86	0,85
Колір волосся (за Фішером): 27	4	3	6,7	14,5	2,9	1,7	7,9	14,0	29,6	25,5	26,9	26,0	27,0	1,4	0	0	2	0	2	20,1	3	6	1	3	7	1
Колір волосся (за Фішером): 4	37	27	48,5	47,8	51,4	50,0								28,8	25	34	30	46	31		15	23	30	28	20	32
Колір волосся (за Фішером): 5	41	40	28,7	21,8	34,3	27,6	37,5	66,0	44,5	50,3	47,5	49,0	54,0	50,7	44	33	36	35	26		63	29	34	36	45	32
Колір волосся (за Фішером): 6—8	17	28	12,4	13,1	9,5	12,0	46,6	16,0	22,2	19,8	18,0	13,8	14,1	10,9	28	31	27	13	33	70,6	13	36	34	31	28	33
Колір волосся (за Фішером): 9—26	1	2	3,7	2,8	2,8	8,6	8,0	4,0	3,7	4,4	7,6	11,2	4,9	8,2	3	2	5	6	8	9,3	6	6	1	2	0	2
Колір волосся (за Фішером): М	2,26	2,01	2,42	2,58	2,44	2,24	1,45	1,90	2,00	1,97	1,94	1,90	2,03	2,04	1,91	1,99	1,96	2,21	1,86	—	1,96	1,87	1,96	1,99	2,06	1,97
Профіль спинки носа: угнутий	10	13	12,9	14,9	16,0	19,2	13,0	5,6	12,5	20,2	13,7	21,0	17,4	11,1	13	17	9	11	12	15,9	24	11	12	11	8	10
Профіль спинки носа: опуклий	25	22	16,3	16,3	19,6	22,3	8,4	24,6	27,1	15,7	14,7	19,5	19,2	25,8	20	11	15	24	16	14,5	14	19	7	23	24	25
Борода М	3,65	3,18	2,76	2,90	2,68	2,74	3,45	3,36	2,90	3,17	3,09	2,96	3,16	3,30	3,58	3,32	3,49	3,33	3,44	3,30	3,24	3,44	3,16	3,44	3,78	3,54
Волосся на грудях М	2,31	2,05	2,50	2,54	2,12	2,13	—	—	—	—	—	—	—	—	2,18	1,82	2,12	2,00	2,07	—	—	2,06	2,12	1,93	2,09	2,55
Складка верхньої повіки: відсутня	33	41	63,4	56,4	72,1	67,3	55,1	26,1	29,2	50,5	47,0	38,4	56,4	24,6	11	15	28	30	40	27,7	36	45	32	19	34	27
Складка верхньої повіки: М	0,77	0,64	0,38	0,44	0,30	0,34	—	—	—	—	—	—	—	0,72	0,99	0,88	0,81	0,76	0,74	0,82	0,76	0,59	0,65	1,08	0,70	0,89
Поперечний профіль спинки носа М	2,92	2,92	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2,94	2,94	2,81	2,94	2,93	—	—	2,93	2,89	2,95	2,90	2,94
Виступання крил носа М	1,83	1,67	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1,93	1,77	1,89	2,00	1,98	1,85	—	—	1,60	1,96	1,80	1,80	1,86
Нахил лоба М	2,67	2,72	2,23	2,29	2,24	2,22	2,96	2,93	2,46	2,84	2,55	2,59	2,65	—	2,71	2,80	2,66	2,44	2,54	2,85	2,97	2,59	2,66	2,79	2,70	2,79
Надбрів'я М	1,31	1,31	1,70	1,59	1,64	1,68	1,13	1,06	1,58	1,18	1,45	1,41	1,38	—	1,22	1,27	1,35	1,65	1,51	1,16	1,11	1,39	1,30	1,30	1,26	1,27

На північному заході Угорщини (комітати Шопрон, Дьєр, Комаром) виділяється область з дещо зниженим покажчиком голови (82,4) і відносно темною пігментацією очей (середній бал — 0,87). У південних комітатах пігментація очей найтемніша (середній бал 0,91), а покажчик голови найбільш брахікефальний — 84. Населення північної частини Угорщини в середньому більш світлооке (середній бал 0,79), а покажчик голови середній — 83,4. Загалом же за антропологічним складом угорці Угорщини (особливо східні угорці) дуже подібні до угорців Закарпаття і в цілому майже за всіма ознаками належать, як доводив радянський антрополог М. Г. Левін, до карпатської антропологічної області.

ЄВРЕЇ

Євреїв в Українській РСР налічується 840 тис. чоловік (1959) — 2% всього населення республіки. В деяких областях (Київській і Чернівецькій) цей процент підвищується до 6—7. Євреї живуть переважно в містах. Близько 17% євреїв вважають рідною мовою єврейську, 80% — російську, 3% — українську, але по областях є значні варіації. Серед сільського єврейського населення Закарпаття (воно становить близько чверті закарпатських євреїв) єврейська мова є рідною для $^2/_3$ населення (українська — приблизно для п'ятої частини євреїв), а серед міського — приблизно для 45%. З сільського єврейського населення Вінницької області (8,5 тис. чол., або 17% єврейського населення області) 45% вважає рідною мовою єврейську, 37% — українську, близько 18% — російську. В Кримській області навпаки, приблизно у 90% євреїв рідна мова російська, у 10% — єврейська.

Єврейське населення відоме на Україні ще з часів Київської Русі.

Німецько-фашистські загарбники позвірячому вбили багато євреїв, внаслідок чого їх процент в УРСР значно зменшився.

Євреї Харківської області, досліджені Л. Ніколаєвим, мають відносно невисокий зріст — 165 *см*, більш вузьке і видовжене обличчя, ніж у росіян і українців, більшу кількість опуклих спинок носа, деяке переважання темних очей над світлими.

Досліджена нами невелика група євреїв України (переважно Київської області) має зріст 165,5 *см* (як і харківські євреї), покажчик голови — 82,6 (у харківських — 82). Кількість світлооких (27%) приблизно в півтора рази перевищує темнооких (17%), констатується переважання темноволосих (75%), причому добре підтверджується той факт, що євреї України мають значний процент світлооких. Особливо великий процент світлооких євреїв зафіксовано в Поліському районі Київської області. Третинний волосяний покрив, особливо густота бороди, дуже великий, висота і ширина обличчя — середні, угнутих спинок носа 10% (у караїмів — 0%), а опуклих — 33% (у караїмів вдвічі більше). Складка верхньої повіки вища середньої, а відсутність її констатована лише у 17%.

Отже, вивчена нами група відносно світлоока і є характерною для українських, і взагалі для середньоєвропейських євреїв, від яких відрізняються євреї середземноморських країн (з іспанською рідною мовою) темною пігментацією, вужчим і видовженим обличчям, більш м'якими рисами обличчя, низьким покажчиком голови. Третя антропологічна група євреїв, кавказька, брахікефальна, відносно темнопігментована, з великим процентом опуклих спинок носа.

НІМЦІ

Нині кілька німецьких сіл існує на Закарпатті. В середині і другій половині XVIII ст. німці туди переселилися з Австрії і Південної Німеччини і ще досі зберігають німецьку мову. Антропометричні обміри провадились у Новому Селі, яке є чисто німецьким, і селі Бородівка, де німців близько 40%. Німці Нового Села мають 42% світлооких і 8% темнооких, німці Бородівки мають 48% світлооких і зовсім не мають темнооких. Третинний волосяний покрив — вищий від середнього, особливо в Новому Селі, де і густота брів більша. Опуклих спинок носа вдвоє більше, ніж угнутих. Діаметр вилиць — 141—142 *мм*, поздовжній діаметр — 186—187 *мм*, поперечний — 159—160 *мм*, і тому покажчик голови у цих двох німецьких груп дуже високий — 85—85,5. У німців Нового Села морфологічна висота обличчя мала — 121 *мм*. Лоб прямий, розвиток надбрів'я незначний. Складка верхньої повіки розвинута вище середнього і відсутня лише у 15—20%. Положення вісей ніздрів трохи більш похиле, а поперечний профіль спинки носа дещо більш сплощений, ніж у сусідніх груп карпатських українців, румунів і угорців. Обличчя у німців трохи менш профільоване, вилиці дужче виступають.

Отже, у німців Закарпаття по кількох ознаках європеоїдні особливості виявлені менш чітко, що підкреслював М. М. Чебоксаров [6].

КАРАЇМИ

Караїми — народність, що налічує в СРСР — в основній країні свого проживання — 5460 чол., з них більшість (3300 чол.) проживає в Українській РСР, переважно у містах Криму (Сімферополь, Євпаторія та ін.). Раніше у кримських караїмів побутувала кримсько-татарська мова їх сусідів — татар, але караїми Литви (кілька сот чоловік) і невеликі караїмські общини Луцька і Галича зберігають давню тюркську караїмську мову, близьку до половецької. Караїми Криму нині перейшли на російську мову (близько 90%) і лише 7% вважають рідною мовою караїмську.

Походження караїмів до кінця не з'ясоване. Вони, як і кримчаки — давнє місцеве населення Криму. Цілком можлива наявність в складі караїмського населення хозарського і половецького елементів, а також історично засвідчених пізніших караїмських доселень з країн

[6] Н. Н. Чебоксаров, Монголоидные элементы в населении Центральной Европы.— «Ученые записки МГУ», в. 63.

Близького Сходу, і деяке змішування караїмів з татарами.

Антропологічне вивчення караїмів Криму (50 чол.) провів С. Вайсенберг[7]. Для характеристики караїмів використані і матеріали, зібрані нами по 42 караїмах Литви (нащадки тих, які були наприкінці XIV ст. переселені з Криму до Литви). Караїми Литви і Криму — темнопігментована брахікефальна група. Серед литовських караїмів близько 20% темнооких і 15% світлооких (у Вайсенберга для Криму ці цифри дещо завищені — 48% і 26%). Чорноволосих 90%, ріст бороди і густота брів значні, велика кількість опуклих спинок носа (близько 60%), угнутих носів немає. Довжина носа велика. Зріст у караїмів Литви і Криму — близько 165 *см*. У литовських караїмів поздовжній діаметр — 188,7 *мм*, покажчик голови — 82,5. У кримських караїмів поздовжній діаметр менший — 185 *мм*, поперечний — 156 *мм* і покажчик голови відповідно вищий — 84,3. Виличний діаметр однаковий—близько 141 *мм*, морфологічна висота обличчя у литовської групи — 126 *мм*, у кримської, очевидно, така сама. Антропологічний склад караїмів свідчить про їх автохтонне походження і про їх близькість до південних європеоїдів Кавказу, Малої Азії та Близького Сходу.

КРИМЧАКИ

Кримчаки — невелика автохтонна народність Кримської області (тут їх налічується близько тисячі чоловік), яка раніше розмовляла кримсько-татарською мовою і сповідала іудейську релігію. Тепер кримчаки — міське населення Сімферополя, Білогорська та деяких інших міст Криму — майже повністю розмовляють російською мовою і лише близько 1/20 їх частини вважає рідною кримсько-татарську мову. Час появи кримчаків у Криму губиться в віках; це, безперечно, разом з караїмами найдавніша народність з сучасних етнічних груп Криму. Етногенез кримчаків не з'ясований. Сформувалися вони, очевидно, на базі давнього місцевого населення, що прийняло іудейську релігію, з пізнішими домішками, ймовірно, хозарського, єврейського, італьянського і частково татарського елемента. Про італьянський (певно, генуезький) елемент свідчать такі сучасні прізвища кримчаків, як Піастро, Ломброзо, Торквато та ін. Слід зауважити, що кримчаки у переважній більшості не відносять себе до євреїв, а усвідомлюють себе як окрему народність.

Обміри кримчаків Криму були проведені С. Вайсенбергом у 1912 р.; на основі цих обмірів даємо характеристику кримчаків. Змішаний склад кримчаків, за Вайсенбергом, підтверджується значною амплітудою коливань зросту, який в середньому дорівнює 163,4 *см*, і чималою кількістю світлооких — 26% (цей процент, очевидно, завищений приблизно на третю або четверту частину, оскільки Вайсенберг відносив, певно, до світлих і № 8 кольору очей — за схемою В. В. Бунака,— який антропологи СРСР відносять до мішаного класу). Світловолосих у кримчаків трохи більше, ніж у караїмів; кількість осіб з опуклою спинкою носа — 34%. Поздовжній і поперечний діаметри голови невеликі — 182 *мм*, 150 *мм*, покажчик голови — 82,4. Діаметр вилиць (139 *мм*), висота обличчя (123 *мм*) і довжина носа у кримчаків менші, ніж у караїмів. Отже, кримчаки, у порівнянні з караїмами, належать до більш грацильного типу з меншим ступенем брахікефалії, з певною домішкою світлого елемента до пігментованого південноєвропеоїдного населення. Вайсенберг, вивчаючи одночасно караїмів і кримчаків, відзначив, що у караїмів більш чітко виражена певна домішка антропологічних ознак татар.

---

[7] С. Вайсенберг, Караимы и крымчаки в антропологическом отношении.— «Русский антропологический журнал», 1912, № 4.

ТАТАРИ

Татари Української РСР (61,5 тис. чол., на 90% — міське населення) майже виключно поволзькі. Більшість з них — 62% — вважає рідною мовою татарську, 35% — російську. У литовсько-польський період на території України осідали кримські татари, часто як військові поселенці або полонені; майже весь цей татарський елемент, як і більш ранній торсько-половецький, був асимільований українцями (наприклад, на Полтавщині, Поділлі, Західній Україні тощо). Рештки татарського етносу були нещодавно виявлені в м. Острозі і в с. Юрківцях на півночі Хмельницької області, де живе невелика кількість татар, що розмовляють українською мовою. Кілька століть тому татари були поселені у селі Наконечне Друге під Яворовом (Львівська область), вони мали там мечеть. У них багато тюркських прізвищ, а сусіднє населення продовжує називати їх татарами, або «пенягами», хоча вони вважають себе українцями. В результаті проведених нами обмірів цього населення тут зафіксована відносно світла пігментація очей (лише 2% темнооких і 44% — світлооких), але темноволосих — 56%. Зріст — 168,4 *см*, покажчик голови — брахікефальний (84), діаметр вилиць—141,0, опуклих носів у 3,5 рази більше, ніж угнутих, складка верхньої повіки значна, третинний волосяний покрив середній, висота переніссся дещо знижена, а поперечний профіль спинки носа у 15% досліджених невиступаючий, щілина ока має відносно неширокий отвір, сплощений профіль обличчя з виступаючими вилицями трапляється частіше, ніж у сусідніх груп українців. З усіх досліджених на Україні груп тут найбільший процент прохейлічних губ. Отже, «татари» Наконечного мають певний, хоча й не дуже великий, ухил до монголоїдності.

За дослідженням Т. О. Трофимової[8], антропологічний склад поволзьких татар змішаний. Серед них наявний понтійський тип (переважає у татар-мішарів), сублапоноїдний (особливо помітний в Єлабузькому районі), типовий монголоїдний (наприклад, серед татар Чистопольського району становить 25%) і світлий європеоїдний, що переважає у татар-кряшен Єлабузького району.

Етнографічні групи татарського населення Криму[9] мало різнилися між собою, лише степові татари порівняно з південнобережними та гірськими характеризувалися дещо більш високим обличчям і найбільшим процентом світлооких (15%). В цілому ж — це брахікефальне населення (покажчик голови — 85), середнього і нижче середнього зросту (163 *см* у степових татар і 166 *см* у південнобережних), з відносно опуклими спинками носа і темною пігментацією, хоча в ряді випадків процент світлих очей значний. За матеріалами Я. Я. Рогинського[10], у татар Ускюта 9% світлооких і 36% темнооких, а у групи «Гото» цього села світлооких аж 36,6%, а темнооких лише 6,6%, що свідчить про домішку північноєвропейського елемента, не виключено, що й готського.

ГАГАУЗИ

Гагаузький народ населяє в основному ряд районів Молдавської РСР; в межах України гагаузів налічується 23,5 тис. чол., з них 21,7 тис. в Одеській області (Ізмаїльщина), де 90% їх належить до сільського населення і добре зберігає тюркську гагаузьку мову.

Основна маса гагаузів переселилася в кінці XVIII — на початку XIX ст. до Південної Бессарабії з північно-східної Болгарії, де гагаузи поділялися на дві групи — болгарських і приморських, або «справжніх», гагаузів. І нині сліди цього поділу, хоча й дуже нечіткі, можна помітити у гагаузів Південної Молдавії та Ізмаїльщини; ще дехто пам'ятає, що ок-

---

[8] Т. А. Трофимова, Этногенез татар Поволжья в свете данных антропологии, М., 1949.

[9] Теребинская-Шангер Н., Крымские татары.— «Русский антропологический журнал», т. 17, в. 1—2, 1928.

[10] Я. Я. Рогинский, Антропологический тип татар из Ускюта.— «Вопросы антропологии», в. 8, 1961.

ремі села були населені «справжніми» гагаузами або «читаками».

Українська антропологічна експедиція обстежила в 1958 р. три групи гагаузів — жителів Чадир-Лунги, Вулканешт і Чешмякьоя. Всі ці групи брахікефальні (покажчик голови 83—84), з середньою висотою (125 *мм*) і шириною (140—141 *мм*) обличчя, з певним процентом сплощеного горизонтального профілю обличчя та незначним переважанням світлооких (18—20%) над темноокими (16%). Гагаузи Чешмякьоя відрізняються низьким зростом — 163 *см* (гагаузи Чадир-Лунги і Вулканешт — 165—167 *мм*), чорним волоссям (у 92% досліджених), значним переважанням (у 4—5 разів) опуклих спинок носа над угнутими, досить великим третинним волосяним покривом.

Серед гагаузів Чадир-Лунги і Вулканешт кількість опуклих і угнутих носів однакова, волосяний покрив на грудях середній, поперечний профіль спинки носа трохи сплощений, а висота перенісся відносно не дуже висока, що може свідчити про наявність незначної монголоїдної домішки.

ГРЕКИ

На Україні за переписом 1959 р. проживає 104 тис. греків, в основній масі — 93 тис. чол.— у Донецькій області, де вони діляться приблизно порівну на міських і сільських жителів.

Греки добре засвоїли російську мову, яка у них широко побутує поряд з грецькою.

Приазовські греки були переселені в 70-х роках XIX ст. з Криму і заснували ряд сіл та м. Маріуполь (тепер Жданов). За походженням греки складали дві групи: греки-елліни (з сучасною грецькою мовою) і греки-татари (з кримсько-татарською мовою).

Українська антропологічна експедиція дослідила у 1958 р. ці дві групи: греків-еллінів у м. Жданові, греків-татар у розташованому поблизу Старому Криму.

Істотної різниці між обома групами немає: темнооких приблизно по 30%, світлооких 6—7%, чорноволосих близько 90%; дуже інтенсивний третинний волосяний покрив, опуклих носів на 30% більше, ніж угнутих. Зріст невисокий — 164—165 *см*, діаметри голови — середні, покажчик голови у греків Старого Криму — 82,2, а у греків Жданова на 1,5 одиниці більший. Діаметр вилиць середній і трохи вищий від середнього.

АЛБАНЦІ

Албанське населення Української РСР становить 3,8 тис. чол. Це давні переселенці з Південної Албанії, які довгий час жили у північно-східній Болгарії, а на початку XIX ст. переселилися разом з багатьма групами болгар і гагаузів до Росії (Південна Бессарабія). Тут вони оселилися в колонії Каракурт (тепер Жовтневе Болградського району Одеської області).

Після того як придунайська частина Бессарабії у 1856 р. відійшла до Румунії, багато албанців Каракурта переселилося до Приазов'я (Запорізька область), де і були засновані три албанських села: Девнінське, Гамівка і Георгіївка.

Серед сільського албанського населення (а його 71%) 92% зберігає албанську мову як рідну, для 5% рідна мова російська, у міського населення цей процент становить відповідно 34 і 60.

Антропологічні обміри албанців Каракурта (Жовтневого) провадилися у 1950 р., а в приазовських албанських селах — у 1958 р. Українською антропологічною експедицією.

За матеріалами цієї експедиції ми її даємо їх характеристику. Зріст невеликий — 165 *см* (у каракуртських албанців — 167 *см*), голова мезокефальна, покажчик голови 80 (у албанців Каракурта — 82), морфологічна висота обличчя трохи знижена (до 123 *мм*), середня— у каракуртців (126 *мм*), діаметр вилиць

невеликий — 138,5 *мм* і середній в Каракурті — 142 *мм*; нижньощелепний діаметр — 108 і 111 *мм*, пігментація в Приазов'ї відносно темна — світлооких 9%, темнооких — 20% (але в Каракурті світлооких вдвоє більше), темноволосих 85—90%, третинний волосяний покрив значний; середній бал бороди 3,78, волосяного покриву грудей дещо менший — 2,05, густі брови дещо переважають над рідкими, розвиток надбрів'я і нахил лоба незначні, опуклих спинок носа більше, ніж угнутих, на 17% (у каракуртців — 25%), складка верхньої повіки відсутня у значної частини.

Отже, у албанців Приазов'я маємо дещо грацильний тип, темнопігментований, з сильними середземноморськими елементами, в той час як албанці Ізмаїльщини мало відрізняються від сусіднього болгарського і молдавського населення. До певної міри деякі відмінності між албанськими групами можна пояснити тим, що протягом останніх 100 років албанці Приазов'я, які мали свої окремі села, менше змішувалися з сусідніми болгарами і молдаванами, в той час як каракуртці живуть в одному селі з болгарами. Албанці Каракурта не такі грацильні і мають більше понтійських рис.

ЦИГАНИ

Циганське населення становить на Україні за переписом 1959 р. 22,5 тис. чол., з них дещо більше половини — жителі міст. Близько 40% міських циган зберігає рідну мову, 21—22% розмовляють українською і стільки ж — російською мовою, 17% — іншими мовами (молдавською, угорською). 35% сільського циганського населення вважає рідною мовою циганську і стільки ж — українську, 30% — інші мови. Циган відносно багато у Закарпатській (де більшість циган вважає рідною мовою угорську) і Одеській областях.

Цигани відомі на Україні з XV—XVIII ст.[11] Спочатку вони з'явилися у Бессарабії та на півдні України, а потім в інших губерніях. Вели переважно кочовий спосіб життя. Але в селах Фараонівка і Каїри (Південна Бессарабія) циганське населення було приписане до дунайських козачих поселень. Тепер цигани Фараонівки, що становлять більшість села, відносять себе до молдаван, хоча й знають, що вони цигани за походженням.

Обміри циган Фараонівки були проведені Українською антропологічною експедицією у 1958 р. Це найбільш темнопігментована і доліхокефальна група з досліджених на Україні.

У циган Фараонівки зафіксовано 54% темнооких і лише 4% — світлооких, близько 95% чорноволосих. Середній бал росту бороди — найбільший з усіх досліджених на Україні груп — 3,96, середній бал волосяного покриву грудей — значний (2,26), але менший, ніж у греків та окремих груп карпатського населення, зокрема українців Мукачева. Переважає прямий профіль спинки носа (66%), процент опуклих спинок носа не дуже великий (19%), але у чотири рази переважає кількість угнутих спинок. Складка верхньої повіки невелика, обличчя відносно профільоване, губи досить великі, ніс відносно широкий, а носовий покажчик великий (66). Морфологічна висота обличчя середня, але обличчя дуже вузьке — 137 *мм*. Зріст невеликий — 165 *см*, поперечний діаметр голови дуже вузький — 147 *мм*, покажчик голови найнижчий з усіх груп, досліджених на території УРСР,— 79,1. Загалом цигани Фараонівки належать до темнопігментованої довгоголової і вузьколицьої середземноморської раси.

НАРОДИ ЮГОСЛАВІЇ

Народи Югославії брали участь в колонізації Південної України (Слов'яносербія, Нова Сербія), але вони, як правило, влилися до складу українського народу, залишивши лише в назвах сіл свої етнонімічні назви (Серби, Македонівка,

[11] В. И. Наулко, Этнический состав населения Украинской ССР, М., 1964.

Пігментація очей сербів, хорватів і словенів (за А. Вайсбахом)

	Голубі	Сірі	Карі	Темно-карі	Чорні	Всі темні	Всі світлі	Середній бал
Словени:								
Узбережжя Трієста	31,6	19,2	—	—	—	38,4	50,8	0,88
Крайни	30,1	22,0	—	—	—	31,2	52,1	0,79
Карінтії	34,4	23,8	—	—	—	29,8	58,2	0,72
Штірії	31,8	21,5	—	—	—	30,6	53,3	0,77
Хорвати:								
Істрії	31,9	12,8	21,3	11,7	1,1	34,1	44,7	0,89
Островів Істрії	30,6	16,2	17,1	13,5	—	30,6	46,8	0,84
Узбережжя Далмації	29,6	15,1	19,1	13,1	—	32,8	44,7	0,88
Материкової частини	14,2	9,5	27,0	25,7	0,7	53,4	23,7	1,30
Півд. островів Далмації	22,1	13,8	21,5	21,0	—	42,5	35,9	1,07
Півн. островів Далмації	24,7	9,9	22,2	4,9	1,23	27,4	34,8	0,93
Рагузи	22,5	9,9	25,4	14,1	0,5	40,0	32,4	1,08
Каттеро	15,4	10,6	27,0	25,6	0,2	52,8	26,0	1,27
Пастровича	14,7	8,3	34,9	27,5	—	62,4	23,0	1,39
Хорватії	30,1	19,4	—	—	—	28,2	49,5	0,79
Славонії	16,1	19,5	—	—	—	42,5	35,6	1,07
Серби:								
Хорватії	18,4	10,9	—	—	—	46,2	29,3	1,17
Славонії	18,2	10,8	—	—	—	46,2	29,0	1,17
Босняки	—	—	—	—	—	50	35	1,15
Герцеговінці	—	—	—	—	—	55	31	1,24
Чехи	27	29	—	—	—	28	56	0,72
Австрійці:								
Зальцбурга	—	—	—	—	—	21	53	0,68
Нижньої Австрії	—	—	—	—	—	31	42	0,89
Верхньої Австрії	—	—	—	—	—	25	52	0,73
Карінтії	—	—	—	—	—	28	62	0,66

Чорногорівка тощо). Сліди югославів ще й в наш час простежуються у деяких південних областях УРСР — в Херсонській, Одеській, Кіровоградській (Новомиргород), на Донбасі. Зважаючи на певну близькість антропологічного складу населення карпатської антропологічної області і народів Югославії, дамо коротку їх характеристику.

Для народів Югославії в цілому (за винятком в основному населення північних районів) характерний високий зріст, брахікефалія (зменшення покажчика голови фіксується на південному сході у Македонії), середні або трохи вище середніх висотні і широтні розміри обличчя, значний розвиток третинного волосяного покриву, помітне переважання опуклих спинок носа над угнутими, підвищена пігментація волосся і очей, яка, проте, має порайонні відмінності.

Багато уваги антропологічному вивченню слов'янських народів колишньої Австро-Угорщини в кінці XIX — на початку XX ст. приділив Вайсбах. Вище наводиться складена за його матеріалами таблиця пігментації очей більшості основних народів Югославії.

Отже, за матеріалами Вайсбаха, найбільш світлі очі (середній бал 0,76) у словенців, трохи темніші вони у словенців, що живуть на узбережжі поблизу Трієста (0,87).

Така ж пігментація очей, як у словенців, і у населення північної Хорватії (середній бал 0,79), трохи темніші, ніж у словенців узбережжя, очі у хорватів узбережжя Істрії і самого півострова та

сусідніх островів, а також північного узбережжя Далмації та прилеглих островів (середній бал 0,88—0,89). Ще темніші очі у хорватів південних островів Далмації і Славонії (1,15—1,17) і найтемніші у герцеговінців та південних далматинців (приблизно 1,30).

Югославські народи вивчалися рядом антропологів, але це були, як правило, вибіркові дослідження окремих районів і груп, суцільного антропологічного вивчення Югославії не проведено і до наших днів.

Хороша робота по збірній групі сербів була проведена ще під час першої світової війни австрійським антропологом Віктором Лебцельтером. Ми розбили цей в цілому опублікований матеріал на сім груп, а саме: Подриння, Колубара, Подунав'я, Поморав'я, Ужиця, південно-східна Сербія і Крайна, а залучивши ще відносно недавно опубліковані дані по крайньому південному заходу Сербії (район ріки Чорний Дрин, неподалік від кордону Албанії), одержали сітку (хоч і досить рідку, з невеликою кількістю як визначених ознак, так і досліджених осіб) антропологічного обстеження Сербії. З таблиці V видно, що найбільш темнопігментоване населення концентрується в Подринні (північно-західна частина Сербії, на кордоні з Боснією) і частково в сусідній Колубарі, а також в Південній Сербії. Найбільш світле населення — в районі округів Ужиця і Чачак, а також в сусідній Шумадії (наші групи Подунав'я і в значному обсязі Поморав'я). Найбільш високий зріст спостерігаємо в Колубарі і Ужиці, а найнижчий — в Крайні. Поздовжній діаметр — невеликий, поперечний — середній, лише в Крайні нижче середнього, що і визначає там найменший покажчик голови (82). Невисокий покажчик і на південному сході Сербії, населення ж Подриння і Колубари має найбільш брахікефальну форму голови (87). Розміри обличчя середні.

В середньому ж серби за пігментацією очей дещо світліші, ніж болгари (за матеріалами Є. Піттара), а також албанці, не кажучи вже про румунів і особливо греків. Серби Шумадії і Поморав'я мають багато спільного з прикарпатським слов'янським населенням: чехами, словаками і зокрема українцями карпатської зони. Населення ж південно-західної Сербії, очевидно, тяжіє до динарської зони. Македонці мають найнижчий покажчик голови в Болгарії, дещо вищий в Югославії (81—82) і найбільший в Греції (83—85) — за матеріалами М. Попова, А. Шаде, А. Пуляноса. Пігментація очей і волосся, очевидно, найтемніша у македонців Греції.

Чорногорці — за матеріалами І. Валшика, Б. Малеша, Р. Еріха — характеризуються дуже високим зростом, брахікефалією, значним діаметром вилиць і відносно темною пігментацією; відносяться переважно до динарської зони. Від них ненабагато відрізняються сусідні серби-герцеговінці і в певній мірі босняки.

Хорватське населення має темнішу пігментацію в Славонії і Південній Далмації (матеріали А. Вайсбаха і Б. Шкерлі) і більш світлу — в Північній Хорватії та Північній Далмації. Дати характеристику локальних антропологічних варіантів немає змоги через відсутність матеріалу. Досліджені нами хорвати — переселенці в Словаччину (с. Хорвацький Гроб) — добре зберігають хорватську мову і характеризуються середнім зростом, брахікефалією, значним розвитком третинного волосяного покриву, значною складкою верхньої повіки, відносно темним волоссям і високим процентом світлооких (43%). Ці хорвати, як певно і в значній частині Хорватії, антропологічно дуже близькі як до українців Прикарпаття, так і до чехів північно-східної Чехії і Моравії; відносяться загалом до карпатської антропологічної області.

Словенці характеризуються (за матеріалами А. Вайсбаха, Б. Вишневського, Б. Шкерлі) найбільш світлою пігментацією очей і волосся не тільки серед народів Югославії, а також чехів, словаків, південних поляків, українців та багатьох груп росіян. Група північних словенців, за матеріалами сектора антропології Інституту етнографії АН СРСР за зростом (166,5 *см*), поздовжнім (186,2 *мм*) і поперечним (153,5 *мм*) діаметрами голови, її покажчиком (83,2), розмірами обличчя, третинним волосяним покривом, світ-

лим кольором волосся і очей (58% світлооких і лише 4% темнооких), значним процентом угнутих спинок носа і за рядом інших ознак безперечно стоїть найближче до росіян, білорусів, литовців і українців валдайської антропологічної області.

Для з'ясування деяких питань етногенезу слов'ян і споріднених зв'язків між ними необхідно провести порівняльне антропологічне вивчення словенців колишньої території словенських дулебів, південних чехів — нащадків чеських дудлебів і українців Волині і Прикарпаття. Цей матеріал міг би висвітлити проблему походження окремих груп українського, чеського і словенського народів; неповні дані, які ми маємо по певних групах західних українців і по південних чехах, очевидно свідчать про спільність їх етнічної історії. В порівняльному плані слід також детально обстежити хорватів всієї Хорватії, чехів північно-східної Чехії, Північної Моравії, південних поляків, ряд груп словаків та закарпатських і прикарпатських українців, щоб з'ясувати питому вагу у складі цих груп середньовічного слов'янського населення хорватського племінного союзу північних Карпат і суміжних районів. Попередні дані дозволяють висловити думку про значну роль хорватського елемента в складі населення перелічених районів.

Розділ V

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЕТНІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ЗА ДАНИМИ АНТРОПОЛОГІЇ

Заселена первісною людиною ще на ранніх етапах історії людства, територія України, цілком ймовірно, входила до прабатьківщини не тільки слов'ян, а й індоєвропейців. Зокрема, такі дослідники-археологи, як О. Я. Брюсов і В. М. Даниленко вважають, що колискою останніх до IV тисячоліття до н. е. була південноруська зона до Волги і Каспійського моря на сході. Деякі ж мовознавці — наприклад, Б. І. Георгієв, Б. В. Горнунг—локалізують прабатьківщину індоєвропейців у районі Нижнього Дунаю, хоча, можливо, це була не первісна, а вже друга їх прабатьківщина. Щодо прабатьківщини слов'ян, то більшість дослідників вміщує її в зоні від Середнього Дніпра до Вісли або Одера включно. У своїх нових дослідженнях мовознавець Ф. П. Філін локалізує прабатьківщину слов'ян від верхів'я Верхнього Бугу до Прип'яті на півночі і Середнього Дніпра на сході [1]. Приблизно таку ж зону лісостепів між Дністром і Дніпром визначає і український археолог О. І. Тереножкін [2]; мовознавець-індоєвропеїст Б. В. Горнунг окреслює область між верхньою Віслою і Сяном до Верхнього Дністра і Прип'яті, а також район на північний схід до річок Нарева і Бобра [3].

Деякі польські археологи і лінгвісти (так звані «автохтоністи») вважають, що зона первісного розселення слов'ян локалізувалася в басейні Одера — Вісли.

Яким був антропологічний склад індоєвропейців?

Ряд палеоантропологічних знахідок дозволяє твердити, що належали вони до масивного протоєвропеоїдного типу. З давніх-давен вони вже в районі Нижнього Дунаю мали змішану пігментацію, дещо світлішу, ніж у сучасних південних європеоїдів — греків і вірмен (пігментація яких, очевидно, стала більш інтенсивною внаслідок їх переселення в південні райони — сучасну Грецію і Вірменію). Цікаво, що греки вважали фракійців і скіфо-сарматські племена світлішими за себе. Про наявність серед північних іранців світлооких свідчить і антропологічний склад сучасних осетинів та казахів. Серед казахів також фіксується процент світлооких, що, очевидно, пояснюється асиміляцією ними попереднього іраномовного населення казахських степів. На противагу грекам, вірменам, курдам, іранцям Ірана, індусам, предки слов'ян, лето-литовців, народів германської мовної сім'ї, розселяючись

[1] Ф. П. Филин, Образование языка восточных славян, М., 1962.

[2] А. И. Тереножкин, Предскифский период на днепровском Правобережье, К., 1961.

[3] Б. В. Горнунг, Из истории образования общеславянского языкового единства, М., 1963.

на північ, включили до свого складу давнє світлопігментоване північноєвропейське населення (доіндоєвропейське, фінське тощо). Слід мати на увазі, що і індоєвропейці в балтійській зоні були охоплені процесом депігментації.

Східнослов'янська антропологічна основа має східноєвропейське, місцеве походження. Сягаючи своїм корінням, імовірно, неолітичної доби, вона сформувалась протягом тисячолітніх етнічних взаємодій, змішувань і асиміляцій індоєвропейськими предками слов'ян окремих індо- і частково неіндоєвропейських племен Східної Європи, про які ми поки що практично знаємо дуже небагато. В пізніший період І тисячоліття до н. е. ми вже маємо на території України історично засвідчені народи, етнічну належність яких часто можна певно визначити. А разом з тим в ряді випадків можна встановити той етнічний і антропологічний компонент чи елемент, який увібрали в себе східнослов'янські народи. Причому він помітний антропологу навіть не становлячи серед населення великої питомої ваги по певному ухилу деяких антропологічних ознак від варіацій сусідніх районів, що не мають істотної неслов'янської домішки.

Але спершу необхідно ще хоча б кілька слів сказати про східноєвропейську основу східних слов'ян. Загальні міркування дозволяють припустити, що найбільш чітко вона виявляється на Волині і в сусідніх районах Правобережжя— стародавній, слов'янській території з найдавнішою слов'янською гідронімікою. Сучасне населення цієї зони характеризується середнім ступенем пігментації, середнім розвитком третинного волосяного покриву, несильно розвинутою складкою верхньої повіки і, що дуже важливо, найзначнішою серед східних (а може і всіх) слов'ян масивністю будови надбрів'я, значним нахилом лоба, значним діаметром вилиць і лоба, низьким і слабо профільованим обличчям, найбільш високим переніссям із значним поперечним профілем спинки носа. Цікаво, що більшість перелічених краніологічних ознак має певний ухил до протоєвропейського (кроманьйонського) типу, який найдовше (ще в бронзову добу) існує в Східній Європі і, очевидно, охоплював також і неіндоєвропейські племена.

До сучасного українського населення Волині і Полісся морфологічно близькі південні білоруси, росіяни басейну Верхньої Оки, межиріччя Волги і Оки та деяких інших районів. Взагалі дніпровсько-волзька антропологічна зона охоплює середню частину Східної Європи з рядом антропологічних областей: верхньоокською, валдайською, центральноукраїнською, волзько-клязьменською, тощо.

Отже, щоб з'ясувати історію формування антропологічного складу східного слов'янства (зокрема українців), необхідно розглянути асимільовані ним неслов'янські компоненти племен і народів, що населяли територію України і суміжних зон.

Іранський компонент. Назви ряду великих рік України та суміжних територій, наприклад, Дніпро, Дністер, Дон, за твердженням більшості дослідників, походять з іранських мов. Іранська гідроніміка виразно простежується на Лівобережжі, заходячи в окремих випадках до Сейму (стикаючись там із східнобалтійською, за В. Топоровим і О. Трубачовим). В районі правобережного лісостепу сліди іранської гідроніміки менш чіткі і потребують детального вивчення, тому на карті О. С. Стрижака вони і не визначались. Їх можлива наявність може бути пов'язана з давнім, скіфським, іранським етносом, в той час як на Лівобережжі іранська гідроніміка — більш пізнього, сармато-аланського походження. За історичними даними алани (або їх окремі групи, як про це свідчить археологія) перебували на Лівобережжі України протягом більшої частини першого тисячоліття н. е., принаймні до його кінця і, очевидно, частково були асимільовані слов'янами.

За історичними даними, сармати наприкінці І тисячоліття до н. е. пересувалися на захід, витісняли з південноукраїнських степів скіфів, так само іраномовних, як і сармати. Сарматські племена утворювали кілька союзів — язигів, роксоланів, аорсів, сіраків і аланів. Останні з'являються у причорноморських

степах у I ст. н. е., а у II ст. вони очолили могутній аланський союз племен. Гунська навала привела до ліквідації панівного становища аланів у Причорномор'ї: частину їх було знищено, частина пішла на захід, частина, яка жила у лісостепу, по сусідству з слов'янами, очевидно, не менше шести століть, була ними асимільована; останнє підтверджується і даними археології [4]. Культура сарматів справила помітний вплив на образотворче мистецтво слов'ян, що свідчить про їх колишні близькі взаємозв'язки.

Язиги, за свідченням Овідія, мали великі і густі бороди, а алани, як пише Амміан Марцелін, були високі на зріст, красиві, з помітно білявим волоссям.

Дані мовознавства також підтверджують сусідство слов'ян з іранськими племенами і свідчать про істотні мовні контакти, зокрема у лексиці. Іранського походження і деякі українські прізвища (наприклад, Багалій, Бага [5] та ін.), поширені, зокрема, на Слобожанщині, де в другій половині I тисячоліття н. е. локалізується салтово-маяцька культура із значними аланськими проявами.

Отже, слов'яни на території України і південноросійських областей мали зв'язки з іранськими племенами та включили до свого складу певний їх елемент, який на Україні особливо простежується на Лівобережжі і гіпотетично — у південних правобережних районах середньовічної Київської держави.

Дако-фракійський компонент. Давні зв'язки простежуються у слов'ян, зокрема східних, з дако-фракійськими племенами. Так, відома трипільська культура (кінець IV — початок II тисячоліття до н. е.) більшістю сучасних дослідників вважається прафракійською. На рубежі нашої ери та у перших її століттях групи північних дакійців (очевидно, костобоки, карпи та бесси, про що, зокрема, свідчать дакійські імена їх «царів»), як і в наш час були, очевидно, у північному Прикарпатті сусідами слов'ян. Дані гідроніміки і топоніміки також свідчать про перебування дако-фракійців на північних схилах Карпат. За даними археології населення зони підкарпатських курганів мало культурні зв'язки з мешканцями нижньодунайської зони.

Балтійський компонент. Дослідження останніх років і насамперед фундаментальна монографія В. Топорова і О. Трубачова [6] підтвердили і доповнили положення К. Буги про значне поширення на схід східнобалтійської гідроніміки і довели, що крайні групи східних балтів сягали верхів'їв Оки, Дніпра і Волги. Безперечно, балтійськими є назви у північно-східній Україні, на території басейну Сейму — Обеста, Клевень, Вопка, Мороча, Вабля, Ратень, Рать, Лапуга, Рехта. Балтійські назви річок зустрічаються на південному березі Прип'яті у східній частині Правобережного Полісся (Митва, Вепра, Череса, Желонь, Полч).

Стародавні джерела згадують балтів значно рідше, ніж народи і племена північного Причорномор'я. Географ Птоломей (II ст. н. е.) локалізує їх приблизно у тих місцях, де про них подають відомості тисячоліттям пізніше німецькі джерела і слов'янські літописи. Зокрема, руські літописи фіксують у західних районах сучасної Московської області балтійське плем'я голядь, що незабаром було асимільоване слов'янами. Літописи свідчать також про масові переселення галицько-волинськими князями полонених балтів (литви, пруссів, особливо ятвягів). І до цього часу у Верхньому Подністров'ї і сусідніх районах є назви сіл, що зберегли балтійські етноніми: ятвяги, прусси, голядь, жмудь. Крім гідронімів, очевидно, немало і топонімів (наприклад, назви сіл Жалібор, Віта Литовська, Борисішки та ін.).

Як відомо, у мовному відношенні слов'янські і балтійські групи мають багато спільного, тому деякі вчені доводять існу-

---

[4] «Нариси стародавньої історії Української РСР», К., 1957, стор. 240—241.

[5] Прізвище Бага часто зустрічається в одному з найстаріших і найбільших сіл Білопольського району на Сумщині — Річки, жителів якого населення навколишніх сіл називає «папаї».

[6] В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев, Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья, М., 1962.

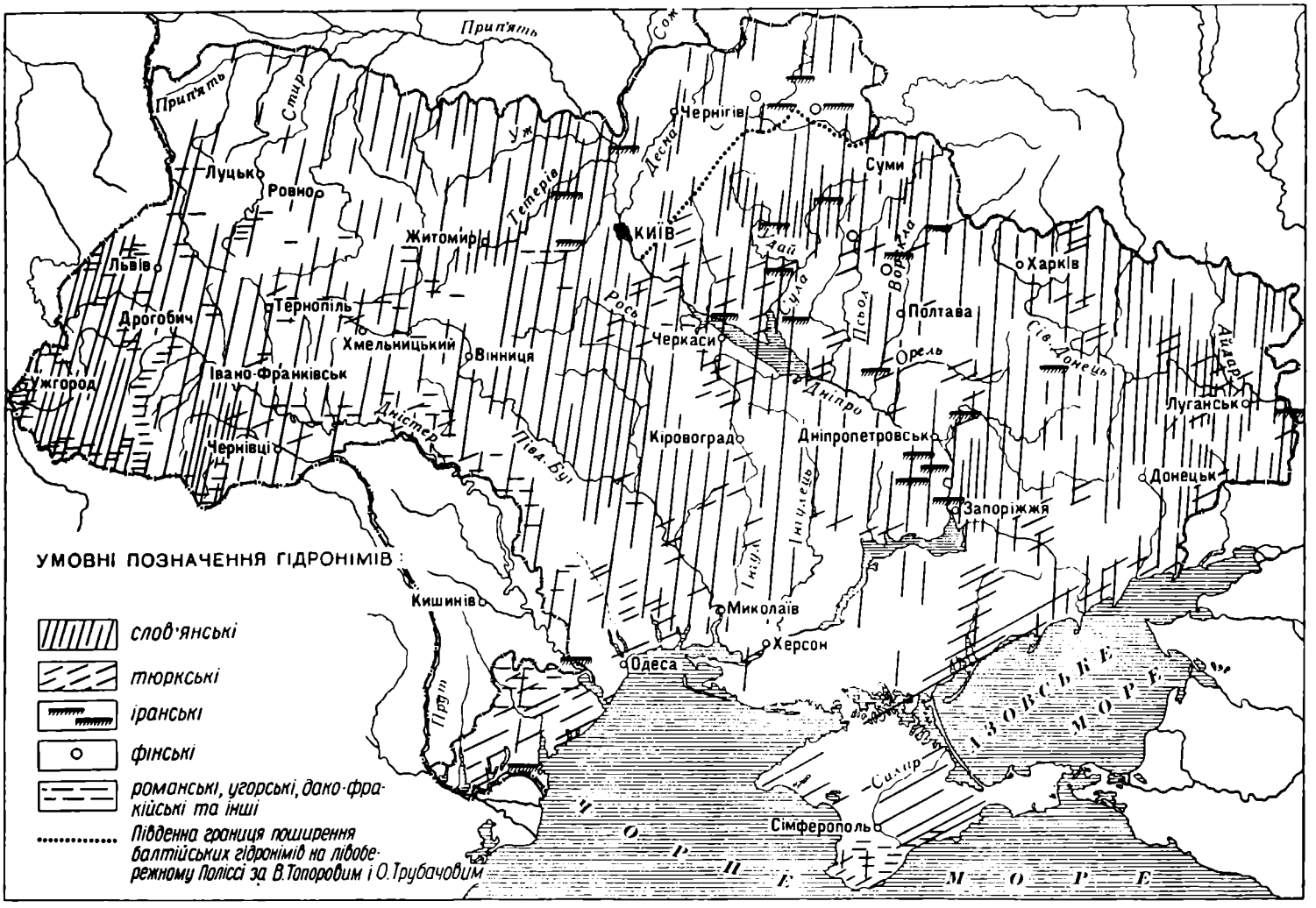

Карта 28. Гідроніми України за походженням (автор О. С. Стрижак).

вання спільної балто-слов'янської прамови. Не викликає сумніву лише те, що предки слов'ян і балтів були сусідами з давніх-давен і мовно-територіальні їх контакти не переривалися на тривалий час. Вище згадувалося, що дані лінгвістики і певною мірою археології свідчать про перебування на території Білоруської РСР і деяких суміжних районів східних балтів. Цікаво, що населення північних районів сучасної Чернігівської області називало сусідніх українців більш південних районів кирданами, полюхами, а ті, в свою чергу, прозивали своїх північних сусідів, як і всіх білорусів взагалі, литвинами, литвяками. Існувала думка, що територія з «литвинами» входила раніше до складу Литовської держави. Але поширення цієї назви не відповідає старим литовським кордонам, а пов'язується з мовними особливостями населення. Так, у Кролевецькому і Середино-Будському районах Сумської області села з українською мовою (Паліївка, Миронівка, Усок, Прудище) населені кирданами, а сусідні села з білоруським діалектом (Вовна, Каліївка, Антонівка, Івот) — литвинами.

Тюркський компонент. З IV ст. н. е. слов'янські народи входять у контакт з тюркськими народами, спочатку з ордою, очолюваною гуннами, потім з болгарами, аварами (обрами). Останні оселилися у середньодунайській рівнині і підкорили собі сусідні племена, зокрема «примучували» східнослов'янських дулебів [7]. Дуже тісні зв'язки були у східних слов'ян з хозарами (близько десятка сіл України носять назви, пов'язані з етнонімом *козари*). Населення Хозарської держави мало змішаний етнічний склад. Арабські джерела свідчать, що між хозарами були два цілком різні типи — чорний і білявий. Це свідчення підтверджується антропологічним обстеженням сучасних азербайджанців: одна з їх груп, досліджена під керівництвом Г. Ф. Дебеца, виявилась дуже світлою порівняно з іншими. Коли про депігментованих азербайджанців зібрали історичні дані, з'ясувалося, що вони ведуть своє походження від переселенців з середньовічної Хозарії. Отже, до складу населення Хозарської держави входило, очевидно, і світле східноєвропейське населення, можливо, і східнослов'янське, наявність якого зафіксована також історичними джерелами в хозарських містах. З другого боку, з грузинських літописних повідомлень випливає, що власне хозарський компонент мав монголоїдні риси. Антропологічні дослідження В. В. Гінзбурга також встановили серед населення Хозарії два типи: монголоїдний і європеоїдний.

Після занепаду Хозарії частина її слов'янського населення повернулася на Русь і заснувала поселення Білі Вежі. Падіння Хозарії привело до того, що у південноукраїнські степи ринули печеніги (кінець IX ст.). Вони в значній мірі змели степове улицьке і тиверське населення, знищивши або відтіснивши його на північ, і почали загарбницькі походи на руські землі.

З середини XI ст. печенігів змінили у Причорномор'ї торки (узи), за якими йшли половці, що заволоділи українськими степами до часу татарської навали. Напади кочівників приводили до змішування, нівелювання східнослов'янського населення. Князі заселяли вихідцями з більш північних районів спустошені землі Середньої Наддніпрянщини. Поросся і південні землі Лівобережжя були заселені торками, а також берендеями, ковуями, каєпичами та іншими, так званими чорними клобуками, а частково і печенігами. Всі вони входили до складу Київської держави, їх легкі кінні загони допомагали слов'янам у боротьбі з половцями. Серед чорних клобуків поширювалося християнство, вони змішувалися з давньоруським населенням, брали активну участь, як і половецькі загони, у князівських міжусобицях. Слід зауважити, що певна частина степового слов'янського населення зберігалася в Олешші, пониззі Дніпра, на південних кордонах Київської Русі (наприклад, бродники та берладники). У періоди ослаблення набігів степовиків воно знову просувалося трохи на південь.

[7] Далеким відгомоном згадки про обрів у сучасного галицького населення можна вважати дитячу гру з віршиком: «Хобра, хобра, ховайтеся, люди добрі!» (такий вірш був і про татар: «Ховайтесь, татарва йде!»).

Після татарської навали частина торків розсіялася, частина попрямувала на Балкани. Більшість половців асимілювали татари. Деякі групи торків, берендеїв, печенігів, а також половців і пізніше татар були асимільовані слов'янським населенням. Етнонімічні назви їх зберігаються в ряді назв сучасних українських сіл на більшій території України, а найчастіше зустрічаються в Середньому Подніпров'ї та в суміжних районах.

Коротко розглянемо тюркську топоніміку на Україні. Її елемент дуже значний, тюркські гідроніми виступають суцільним масивом в Криму, на Ізмаїльщині, у Приазов'ї, в південній частині Одеської області, багато їх взагалі на Донбасі, в басейні Сіверського Дінця і особливо на Полтавщині, Поросі та Переяславщині, менше на Поділлі та Покутті. Мабуть, ще ширше відбита тюркська топоніміка в назвах сучасних сіл, вона охоплює і всі західні області. На півдні України та в Криму більшість тюркських топонімічних назв і гідронімів пов'язана з татарами, в той час як в інших місцях, зокрема у Середньому Подніпров'ї,— з більш давніми чорними клобуками та іншими ранніми тюркськими групами.

Тюркський елемент помітний і в сучасних українських прізвищах, в деяких селах (наприклад, Іркліївського району Полтавської області) він виявлений дуже чітко, зокрема в таких прізвищах, як Ханделій (удалий хан), Хандюк (ханський слуга), Кучук (малий), Каракаш (чорнобровий). В ряді сіл зберігається асимільований, але чіткий татарський елемент, а подекуди, можливо, і половецький або чорноклобуцький.

У східнослов'янських мовах, зокрема в українській, як відомо, багато лексичних тюркських запозичень. Давні зв'язки з тюркськими мовами простежуються у карпатських говірках.

Яким же був антропологічний тип печенігів, торків і половців?

Торки і берендеї — це огузькі племена, що в значній мірі були предками народів Середньої Азії. Останні дослідження печенігів і торків (В. Гінзбург, Л. Вуїч, С. Круц) свідчать, що антропологічний склад печенігів був переважно європеоїдним, торки ж мали більшу монголоїдну домішку. Щодо половців, то вони були, як свідчать палеоантропологічні дані, брахікефалами з певним, хоча й не абсолютним комплексом монголоїдних ознак. Сучасні «кипчаки» Узбекистану теж займають проміжне положення між типовими монголоїдами — киргизами та європеоїдними групами.

Треба рішуче спростувати думку, що половці були світлопігментовані. Правда, за аналогією з балканськими деліорманськими турками-гаджялами (що вважаються ще доосманським тюркським населенням і, очевидно, до певної міри є нащадками половців), серед яких не менший процент світлооких, ніж серед сусідніх болгар, слід гадати, що і половці могли мати таку ж пігментацію, як гаджяли.

Черкеський і північнокавказький елементи здавна виявляються в ряді археологічних пам'яток, останній, зокрема, в салтово-маяцькій культурі другої половини I тисячоліття н. е. Про тісні зв'язки Київської Русі з Кавказом свідчить і існування Тмутараканського князівства на Кубані, звідки групи слов'янсько-адигейського населення, можливо, і були переселені в XIV ст. в Середнє Подніпров'я. В топоніміці Середнього Подніпров'я відома назва Черкаси (на Слобожанщині ця назва пов'язується вже з суто українським етносом), у XVII ст. росіяни звали українців просто черкасами, на відміну від п'ятигорських черкасів (адиго-черкесів). Назви сіл Абазівка, Обезівка на Полтавщині, очевидно, походять від черкеського прізвища Абаза. Українсько-черкеські і північнокавказькі зв'язки, очевидно, мають бути виявлені в народному образотворчому мистецтві, орнаментиці, етнографії, мові, але всі ці питання ще чекають своїх дослідників.

Фінські та угорські елементи. З цих елементів на Україні більш помітні угорські. З їх етнонімом «угорці» пов'язуються назви близько п'ятнадцяти населених пунктів західних областей. Найтісніші ж контакти з угорцями у мові, матеріальній та духовній культурі, зокрема, в музичному фольклорі мали закарпатські українці. Щодо Наддніпрянської Украї-

ни, то в її межах у VIII—IX ст. існувало мадьярське державне об'єднання — легендарна Лебедія. Цікаво, що тут фіксується і етнонімічна назва угорців (мажар, маджар) — назва річки і кількох населених пунктів на Дніпропетровщині й Слобожанщині.

Мадьярська ономастика виявляється в українському прізвищі типу Мажаренко, поширеному в зазначених районах і, очевидно, в деяких інших прізвищах. Як відомо, слов'янські рибальські терміни Подніпров'я були перейняті угорцями, очевидно, в період існування Подніпрянської Лебедії.

Складніше стоїть справа з фінським елементом. Щоправда, археологія свідчить, що з початку III до початку II тисячоліття до н. е. північно-східну частину України (басейни рік Десни і Сейму та верхів'я Ворскли, Псла, Сули і Сіверського Дінця [8]) займали племена лісових мисливців і рибалок з ямково-гребінчатою керамікою. Одні вбачають у цих племенах предків північних груп індоєвропейців, інші — вважали всю цю культуру основою пізніших фінно-угрів. За В. Топоровим і О. Трубачовим, в гідроніміці Східного Подніпров'я є сліди мордовського клину. Деякі гідроніми північного сходу України мають аналогії в північних і східних районах Європейської частини СРСР (зокрема, фінськими вважають такі гідроніми України, як Воргол, Ворожба, Кирявка [9] і Яха [10], всі вони розміщені в північно-східних районах республіки). При порівнянні народного мистецтва, в першу чергу вишивок і орнаментації, впадає в око дуже велика подібність, а часто і повна тотожність їх у українців і фінських народів Поволжя і навіть асимільованої росіянами мері [11].

Західнослов'янський елемент також є в складі східнослов'янського етносу України. Насамперед до східних слов'ян (а пізніше — до українців) увійшла група білих хорватів української зони Карпат. Всі ж хорвати цілком, ще до їх переселення на Балканський півострів, стояли ближче до західної групи слов'ян, ніж до східної. Топоніми, пов'язані з карпатськими хорватами, простежуються в назвах сучасних українських сіл, зокрема у верхній Посянщині (Хревть, Карвати та ін.).

Стосунки з Польщею приводили до взаємної асиміляції і окремих груп населення. Так, наприклад, Ярослав Мудрий вивів з Польщі кілька тисяч полонених мазурів і поселив їх по річці Рось. Ця літописна звістка підтверджується археологічними знахідками в Пороссі речей польського походження, в тому ж районі в окремих селах дуже поширене нерідке на Україні прізвище Мазур. Взагалі між поляками і українцями, незважаючи на релігіозні перепони, шлюби були нерідкі.

Тісні етнічні контакти були між українцями і словаками, а також чехами-моравцями. Факти свідчать про більшу активність словацького елемента в порівнянні з українським. Так, східні словаки асимілювали певний український елемент, який простежується, правда в меншій мірі, і в інших районах Словаччини та Моравії, куди був занесений так званою «волоською колонізацією». У фольклорі, матеріальній і духовній культурі українського і словацького населення Східної Словаччини і Закарпаття багато спільного.

Південнослов'янський елемент на Україні відомий з XVIII ст., коли окремі групи сербів і хорватів, асимільовані пізніше українцями, брали участь у колонізації степової України. Більш давні генетичні зв'язки між предками українців зони Карпат і групами сербів, а також хорватів зафіксовані новими мовознавчими дослідженнями, даними етнографії і антропології.

Російські і білоруські компоненти в східнослов'янському субстраті населення України. Створення Київської держави привело до зміцнення зв'язків між східнослов'янським і неслов'янським населенням, яке входило до її складу. Князі часто переселяли окремі групи населення з різних земель Київської Русі. Певне значення мала і стихійна народна коло-

[8] Д. Я. Телегін, З глибини віків. Племена кам'яного віку на Україні, К., 1962.

[9] В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев, цит. праця.

[10] О. С. Стрижак, Назви річок Полтавщини, К., 1963.

[11] Е. И. Горюнова, Этническая история Волго-Окского междуречья, М., 1961.

нізація. Особливо активізувалися ці переселення після печенізької навали. Колонізаційні потоки були спрямовані в спустошені печенігами південні райони, де по річках Стугні і Сулі Володимир будував міста і укріплення проти степовиків, заселяючи їх переважно переселенцями з північних районів держави (за Іпатівським літописом — «от словен і от кривич, і от чудій, і от вятич»). Ці переселення тривали й за Ярослава Мудрого та в пізніший період. Сліди переселенців з стародавнього Дрюческа знайдені під час археологічних розкопок в Жовнині (Градизький район Полтавської області).

Всебічні контакти між окремими частинами древньоруської народності (з якої в XIV—XV ст. вийшли російський, білоруський і український народи) перетворилися протягом спільної історії в найтісніші економічні, політичні, культурні та етнічні зв'язки, найбільший прояв яких припадає на радянську епоху, період будівництва соціалістичного і комуністичного суспільства. Внаслідок маємо великий процент змішаних українсько-російських шлюбів та сімей, особливо в містах Української РСР.

Не менш тісний зв'язок був між білорусами і українцями, які протягом XIII—XVI ст. перебували в складі однієї Литовської чи Литовсько-Руської держави. Мовознавці, зокрема, Л. А. Булаховський, І. К. Білодід, Г. П. Їжакевич, З. Т. Франко, підкреслюють, що в Литовській державі існувала навіть певний період спільна літературна українсько-білоруська мова [12]. Багато спільного має південно-західна група білоруських говорів з поліською групою українських говорів [13]. Цікаво, що білоруські прізвища здебільшого однакові з українськими. І в Білорусії, і на Україні прізвища, що мають закінчення **-ук, -юк,** зустрічаються переважно в західних областях, а **-енко** — в східних. Умовна межа між двома типами українських і білоруських прізвищ з Житомирської області УРСР переходить на територію сусідніх районів БРСР.

Коротко, в загальних рисах, дамо опис етнічної історії основної території формування російського і білоруського народів. На середину I тисячоліття н. е. східнослов'янські племена досягли на півночі районів Чудського та Ільменського озер і дещо пізніше — верхів'їв Дніпра, Волги, Оки.

В цих районах, за свідченням гідроніміки і певною мірою археології, жило в основному, східнобалтійське населення, пізніше асимільоване слов'янами.

Народи і племена фінно-угорської групи мов в другій половині I тисячоліття н. е. займали переважно лісову зону Європейської частини СРСР. Так, у межиріччі Волги і Клязьми та по Лівобережжю Волги від Шексни до Унжі була розселена меря, в басейні Нижньої Оки — мордва, мурома і мещера, в Середньому Поволжі — марійці і удмурти, на північному заході і півночі — ести, іжора, водь, вепси, карели, заволоцька чудь, перм, югра. Споріднені з югрою угорці до VII ст. населяли басейн Верхнього Уралу. Південними сусідами поволзьких болгар були буртаси, ймовірно, угорського походження.

Нарешті, на півдні і південному сході Європейської частини СРСР басейни річок Дінця, Дону, Хопра, Нижньої Волги до IX ст. н. е., як і раніше, займали іранські народи і тюрки.

Коли ж з'явилися слов'яни у Волго-Окському межиріччі?

Попередні дослідження археологів давали більш ранню дату, але фундаментальна монографія археолога К. І. Горюнової [14] свідчить, що східнослов'янське населення почало з'являтися на території, яку ми розглядаємо, відносно пізно, лише з X ст., причому колонізація спочатку йшла з двох напрямків — від Новгородської землі, заселеної словенами (певно, з домішкою слов'янізованої «чу-

[12] Л. А. Булаховський, Питання походження української мови, К., 1956; И. К. Белодед, Г. П. Ижакевич, З. Т. Франко, Взаимосвязь между украинским и другими славянскими языками в XVI — начале XVIII веков.— У зб «Вопросы образования восточнославянских национальных языков», М., 1962.

[13] Ю. Ф. Мацкевич, А. Г. Мурашко, А. В. Орешонкова, Об итогах работы по составлению атласа белорусских народных говоров.— У зб. «Вопросы диалектологии восточнославянских языков», М., 1964.

[14] Е. И. Горюнова, Этническая история Волго-Окского междуречья.

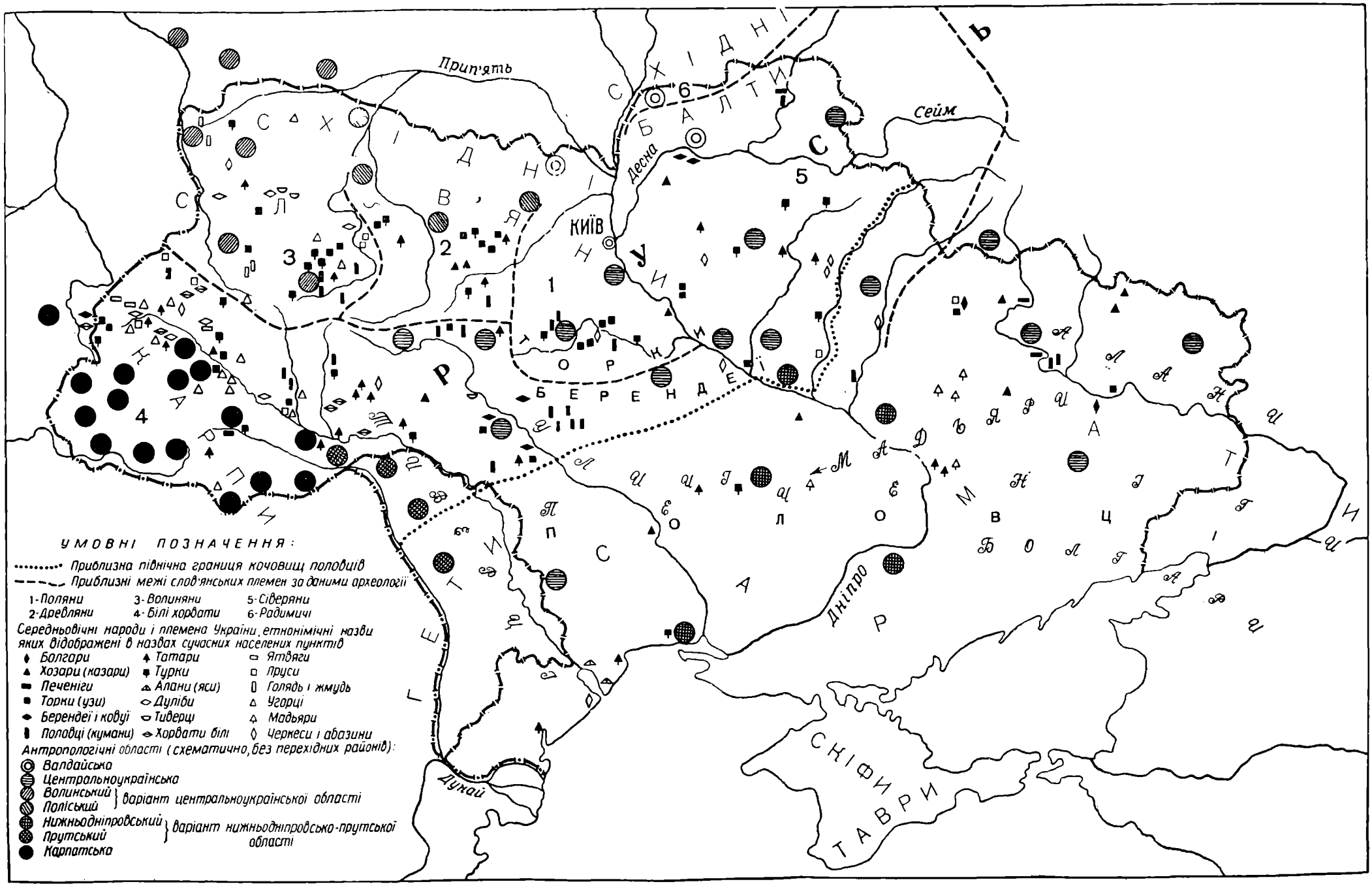

Карта 29. Давні й середньовічні племена території України та її сучасні антропологічні області (*схематично*).

ді» і «весі»), і з верхів'їв Дніпра та Волги, заселених кривичами (як свідчить археологічний матеріал, вони мали східнобалтійську домішку ще не асимільованих до кінця східних балтів).

З другої половини XI і протягом XII—XIII ст. колонізаційні хвилі слов'ян посилились. З півдня активно просувались в'ятичі, що займали південну частину межиріччя приблизно до річок Москви і Клязьми. В північно-східній Русі йшла швидка слов'янізація корінного населення — мері. К. І. Горюнова вважає, що належність мері до фінських народів остаточно не доведена, деякі ж дані топоніміки і археології свідчать про угорський компонент в складі мері. Дуже виразні зв'язки з Приураллям особливо виявились у мері поволзького Лівобережжя (костромська група пам'яток).

Більш пізня колонізація степових губерній: Пензенської, Тамбовської, Симбірської, Самарської складалася з трьох потоків — південновеликоруського (нащадки в'ятичів), середньовеликоруського і північновеликоруського. До основного великоруського приєднався і український елемент (заселення українцями Пензи та ряду інших населених пунктів), який і зараз подекуди зберігається у Поволзьких районах. Слов'янська колонізація зазначених районів поглинула значну частину мордовського і частково татарського населення, предки яких (особливо їх південні групи) включали до свого складу певний іранський (сармато-аланський), буртаський (можливо, південноугорський) і пізніше печенізько-половецький елемент.

В північних і північно-східних районах Європейської частини СРСР переважає фінно-угорська гідро- і топоніміка, і лише подекуди трапляється самодійська (пов'язана з ненцями), а російська — нова за походженням. Остання праця А. К. Матвєєва[15], який зібрав великий матеріал по північно-східних районах, порушує питання про наявність дофінно-угорського-протосаамського субстрату.

Басейн Онеги і ліві притоки Північної Двіни (з переходом по Середній Двіні на її правобережжя до середньої частини Пінеги), займало населення, що залишило гідроніміку на **-нюга.** Ця мова була близька до сусідніх прибалто-фінських мов карелів і вепсів, а може й займала проміжне положення між ними і пермськими мовами. До XVII—XVIII ст. це населення було асимільоване переважно росіянами.

Пермські народи, за А. К. Матвєєвим, раніше займали більш західні райони (до Північної Двіни і подекуди до Онеги), стикаючись на півдні з мерею і марійцями. Розселення пермських народів йшло на схід і південний схід, а не навпаки, не з Приуралля. Нарешті, існування значного угорського і самодійського компонентів у субстратній топоніміці російської Півночі дослідження А. К. Матвєєва не підтвердило.

Для висвітлення етнічної історії велике значення мають етнографічні дані. Тому зробимо спробу намітити приблизні межі основних етнографічних областей східнослов'янських народів, використавши для цього в основному праці Е. Е. Бломквіст, Г. С. Маслової, Н. І. Лебедєвої, С. О. Токарєва, С. П. Толстова, Г. Ю. Стельмаха, Ф. К. Вовка[16].

Дуже чітко окреслюється область південних великоросів—на півдні межа збігається з російсько-українським етнографічним кордоном, на південному заході— з республіканським кордоном УРСР і РРФСР. Далі йде на верхів'я Десни, по її правому берегу, до верхів'я Дніпра на широті Смоленська; не доходячи до нього на 60—70 *км*, прямує на схід — на Калугу, на північ від неї приблизно на

[15] А. К. Матвеев, Субстратная топонимика русского Севера.— «Вопросы языкознания», 1964, № 2.

[16] Бломквист, Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов.— У зб. «Восточнославянский этнографический сборник», М., 1956, стор. 3—460; Н. И. Лебедева, Прядение и ткачество восточных славян.— Там же, стор. 461—542; Г. С. Маслова, Народная одежда русских, украинцев и белорусов в XIX — начале XX вв.; С. А. Токарев, Этнография народов СССР, М., 1958; С. П. Толстов, К проблеме аккультурации,— «Этнография», 1930, № 1—2; Г. Ю. Стельмах, Етнографічне районування України кінця XIX — початку XX ст.— У зб. «Українська етнографія», К., 1958; Ф. К. Волков, Этнографические особенности украинского народа.— У зб. «Украинский народ в его прошлом и настоящем», т. II, Пг., 1916.

20 *км*; далі по Оці трохи на північ від Рязані по прямій приблизно до Касимова, звідти на південь, по верхів'ях Хопра; не доходячи на сході 50—70 *км* до Пензи, на південь по лівобережжю Хопра. Окреслений ареал більш-менш повно збігається з межами поширення в середині минулого століття південновеликоруського типу планування житла (в його західному і східному варіантах), південноросійської паньови, жіночих сорочок з косими поликами та дворогих кичкоподібних головних уборів (західна, північна і східна границі); північну і західну межу визначали також суцільне поширення бісерного подниззя, підвісок, північний—прикраси з пташиного пір'я.

В західних районах Смоленщини та Брянщини і Білорусії (на захід від південних великоросів) локалізується етнографічна область, яку можна назвати білорусько-західноросійською. За рядом ознак до неї є близьким українське Лівобережне і Правобережне Полісся, яке, по суті, є перехідним за багатьма проявами матеріальної культури між білорусами і українцями Лісостепу.

Границі цієї області відповідають території побутування чоловічих сорочок з прямими поликами, виключним поширенням жіночих сорочок із звичайними поликами, побутування смугастої юбки поряд з юбкою-спідницею, майже виключне поширення рушникових головних уборів, білоруського типу личаків.

Отже, приблизні межі білорусько-західноросійської етнографічної області тягнуться від визначеної нами західної границі південних великоросів до Білоруської РСР, охоплюючи її територію, і з Верхнього Дніпра (приблизно район Дорогобужа—Ярцева) по прямій лінії на Себеж.

В той час як межі південних великоросів відносно дуже чіткі, ареал північних великоросів нечіткий, розпливчастий, і межа між ними і середньовеликоруським населенням практично відсутня. На нашій карті вона намічена для наочності умовно. Проте, зважаючи на зону поширення північноруського дому-двора, північного типу личаків, північних типів кокошника, а також верхнього одягу з грубого полотна (тунікоподібний «кабат», «рядовка», «верховица» і певною мірою білий балахон), північновеликоруських «нарукавників» (коротка кофта з рукавами), прикрас з жемчугу (поднизь та інші), можна провести умовну лінію між північними і середніми великоросами приблизно по 58° широти з Нижньої Ловаті до Вятки. Середньовеликоруська етнографічна область розміщується в зоні на південь від зазначеної вище умовної лінії до північної межі південноруської етнографічної області. Вона характеризується змішанням північних і південних рис культури, а також історично сформованою специфікою.

Матеріали для етнографічного районування України подані в працях Ф. К. Вовка, Г. Ю. Стельмаха. Останній (за ним в нашій роботі наводиться схема етнографічного районування УРСР) подає такі етнографічні райони: 1. Полісся; 2. Карпати; 3. Правобережна і Лівобережна Україна (Наддніпрянщина); 4. Галичина; 5. Степова Україна. Південно-західна Волинь є перехідним районом між Правобережжям та Галичиною. Поділля, в основному близьке до Правобережжя, примикає до нього, хоча й має свою специфіку.

Спробу районування України за особливостями її народної музики зробили Ф. Колесса і М. М. Гордійчук, за матеріалами якого подаємо карту музичних діалектів України і їх коротку характеристику. Всього виділяється чотири райони: 1. Карпатський; 2. Поліський, який збігається з етнографічним районом; 3. Верхньодністрянський (Львівщина, за винятком гірських районів, північна частина Івано-Франківської області, Тернопільська область, південні райони Ровенської області, південно-західна частина Хмельницької області, крайній південний захід Вінницької області); 4. Центральний, або південно-східний (решта території України).

Слід підкреслити, що Карпатський гірський район при багатьох спільних рисах з рештою музичних районів все-таки від них відрізняється щодо стилю народної музики та має деякі спільні риси з музичним мистецтвом сусідніх народів—

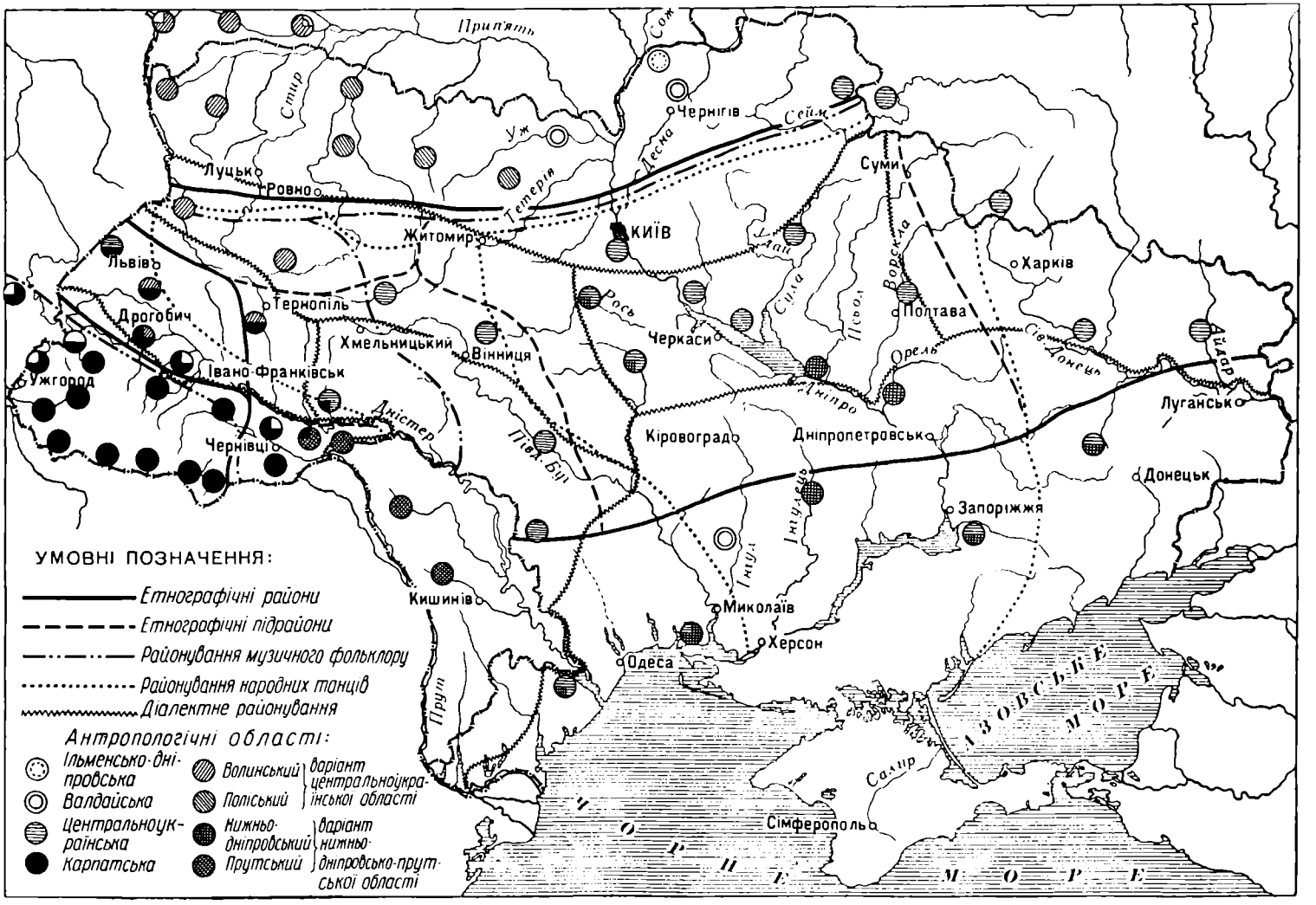

Карта 30. Антропологічне, етнографічне, діалектне та фольклорне районування України

словаків, південних поляків, румунів, угорців. Верхнє Подніпров'я не дуже відрізняється від решти музичних районів. Пісні Правобережної частини поліського району мають багато спільного з білоруськими піснями і чинять певний вплив на них, в той час як у східних районах Полісся дуже помітні зв'язки з російською піснею.

Центральний район — основний, найбільш музично багатий, стійкий і монолітний, має лише незначні територіальні варіанти.

Дослідник українських народних танців А. Гуменюк [17] виділяє за їх стилістичними особливостями п'ять локальних районів: 1. Центральноукраїнський—основний, до якого входять: Полтавщина, Київщина, північні райони степової України, західна Слобожанщина та східне Поділля (Полтавська, Київська, Черкаська, Кіровоградська, Дніпропетровська, південь Чернігівської і Сумської областей, західні райони Харківської і більшість районів Запорізької, Херсонської та Миколаївської областей). Танці цього району відбивають найхарактерніші риси українського танцювального мистецтва і становлять його основу; 2. Карпатський і Прикарпатський (Закарпаття, Станіславська і Чернівецька області, південні райони Львівської, Тернопільської та Хмельницької областей). Це найбільш своєрідний район і він, в певній мірі, протиставляється всій іншій Україні. (Тому, схематизуючи, українське танцювальне мистецтво можна поділити на дві територіальні області: Карпатську та Прикарпатську, і всю іншу Україну.) Тут мають помітний вплив танці румунів, а також молдаван, угорців, словаків, чехів; 3. Полісся, Волинь, більша частина Львівської і Тернопільської областей. Танці цього району досить строкаті і, будучи найближчими до танців центрального району, мають також певні ознаки карпатської зони, а також зазнали впливу білорусів та поляків; 4. Поділля (крім південних районів), південно-східна Волинь і Одещина; 5. Донбас, східна Слобожанщина, східна частина південної України — райони із змішаним національним складом населення, що позначається і в танцювальному мистецтві.

Отже, враховуючи матеріали етнографії, музичного фольклору, народних танців, а також деякі інші дані, на Україні слід виділити три великі етнографічні області: центральноукраїнську, карпатську і, нарешті, поліську. Південна межа поліської етнографічної області йде приблизно по такій лінії: Глухів, Борзна, верхів'я Ірпеня, Новоград-Волинський, Ровно, Горохів. По суті, це перехідна зона між українцями і білорусами та росіянами на сході за багатьма ознаками матеріальної культури, до певної міри музичного фольклору, елементів народного образотворчого мистецтва та окремих діалектних рис мови.

Карпатська етнографічна область охоплює Закарпаття, Карпатські гори, Підкарпаття. До неї наближається Покуття і Північна Буковина, які одночасно мають спільні риси і з Поділлям. Рівнинна Галичина — перехідна територія від Карпатської області до південно-західної Волині і Правобережжя. Зона Карпат має також немало спільного з словаками, південними поляками, румунами, угорцями, а також сербами, хорватами і болгарами.

Центральноукраїнська етнографічна область — вся інша етнічна територія українського народу. Виділяти південну Україну, яка є етнографічним районом, в етнографічну область, мабуть, недоцільно.

Розглянемо територіальні відповідності між етнографічними областями східних слов'ян та їх мовно-діалектним і археологічним районуванням.

Для діалектного районування в роботі використано нові матеріали за російським [18], білоруським [19] та українським діалектологічними атласами. Поліській етнографічній області майже повністю від-

[17] А. Гуменюк, Народне хореографічне мистецтво України, К., 1963.

[18] К. Ф. Захарова, В. Г. Орлова, Группировка говоров русского языка по данным лингвистической географии.— «Вопросы языкознания», 1961, № 3.

[19] Ю. Ф. Мацкевич, А. Г. Мурашко, А. В. Орешонкова, Об итогах работы по составлению атласа белорусских народных говоров.— У зб. «Вопросы диалектологии восточнославянских языков», М., 1964.

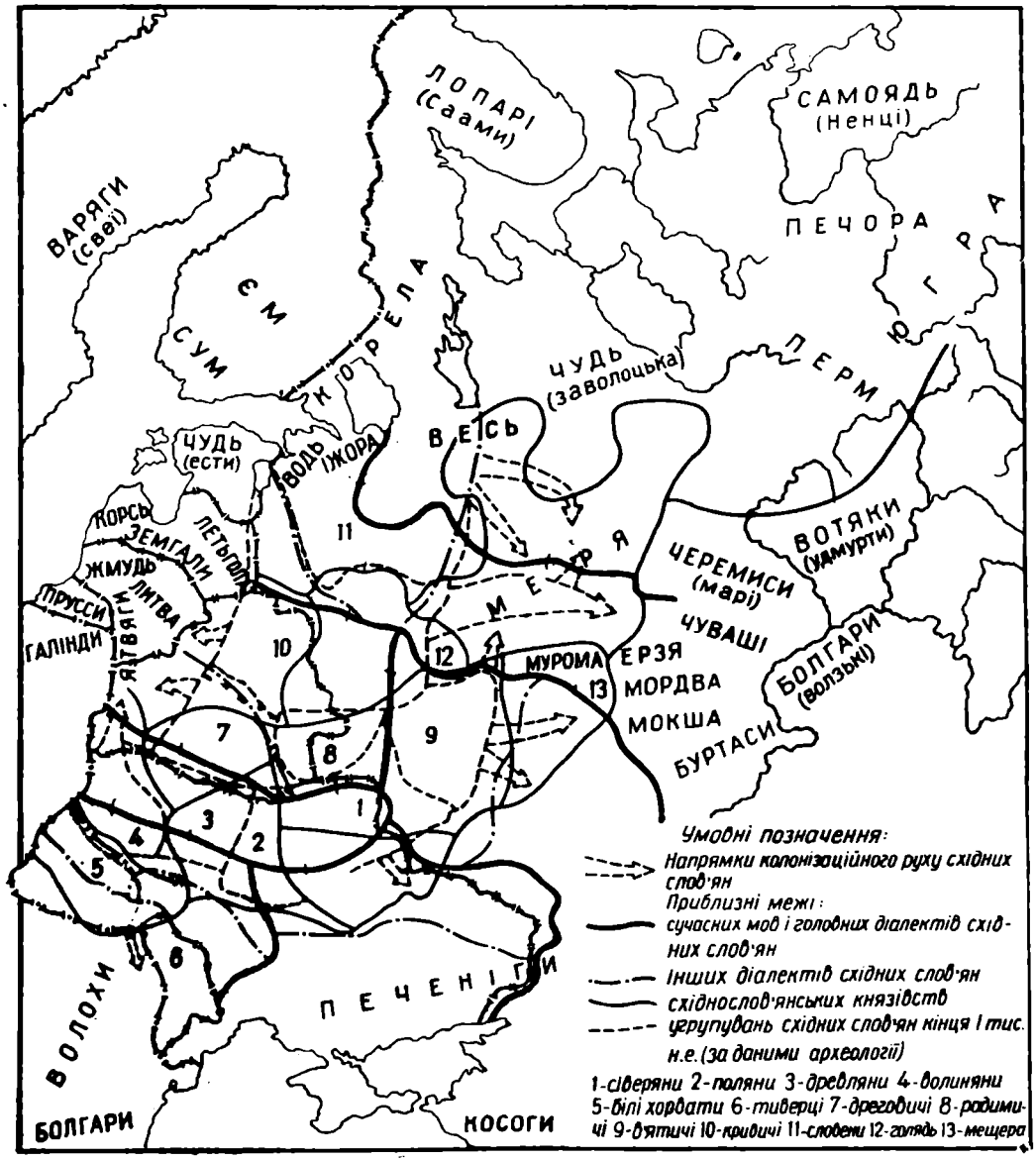

Карта 31. Етнічний склад Східної Європи в кінці I тисячоліття н. е., території князівств XII — початку XIII ст. і сучасний діалектний поділ східнослов'янських народів.

повідає поліська трупа говірок української мови (за винятком південно-східної їх території, де поширені перехідні говірки до південно-східних говорів). Територіальних розбіжностей тут немає.

Центральноукраїнська етнографічна область включає всі південно-східні говірки та подільські й волинські говірки південно-західних говорів.

Карпатська етнографічна область включає, як основу, карпатські говірки — східнокарпатські (гуцульські), північнокарпатські (бойківські), західнокарпатські (лемківські) і закарпатські говірки. До карпатської області примикають і буковинські (з покутськими) говірки, близькі до гуцульських, але з новими інноваціями. На території Верхнього Подніст-

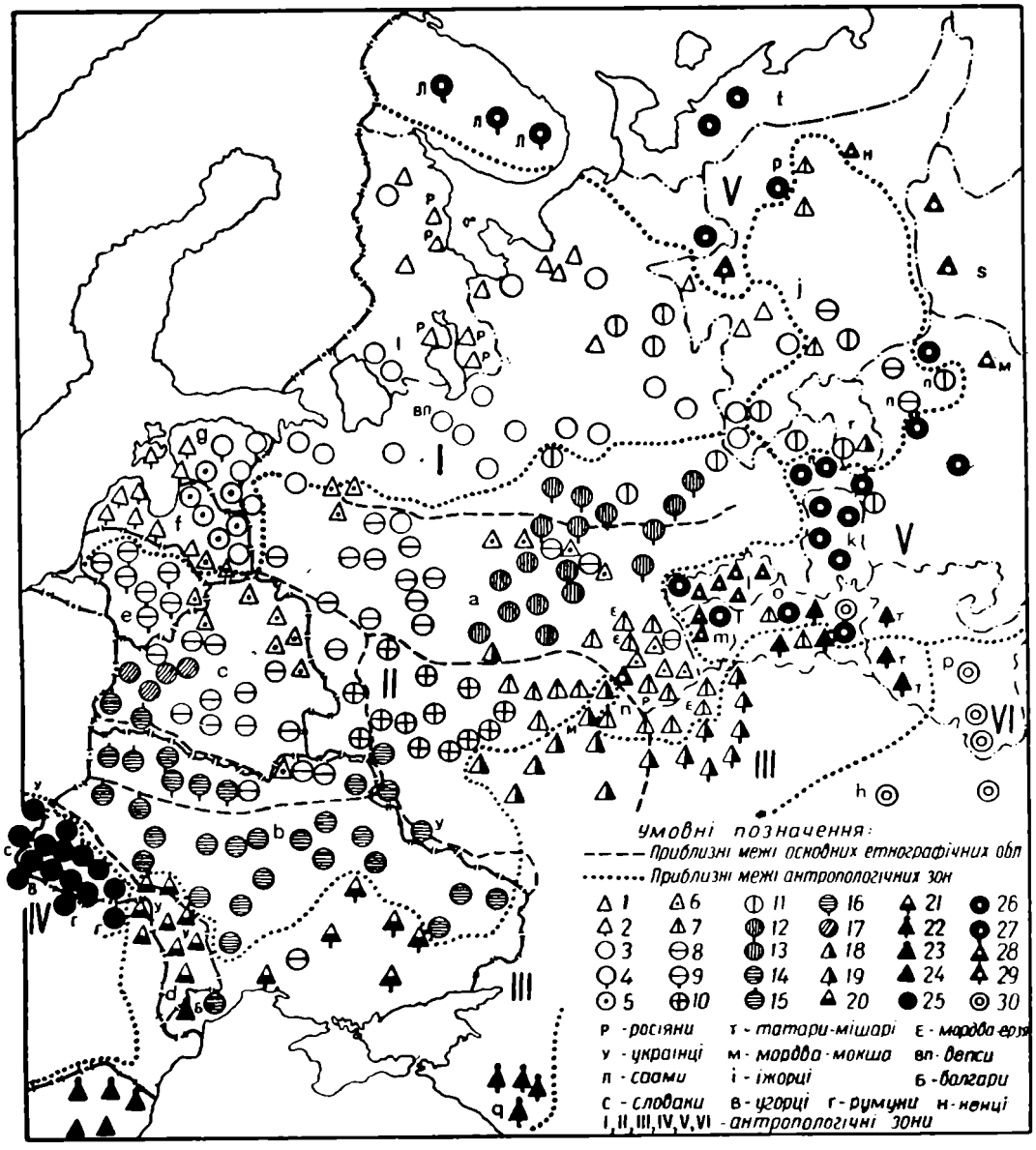

Карта 32. Схематичне антропологічне та етнографічне районування східних слов'ян.

Національність зазначена лише за межами власних нац. республік і областей.
a — РРФСР, *b* — УРСР, *c* — БРСР, *d* — МРСР, *e* — Лит. РСР, *f* — Латв. РСР, *g* — Естонська РСР, *h* — Казахська РСР, *i* — Карельська РСР, *j* — Комі АРСР, *k* — Удмуртська АРСР, *l* — Марійська АРСР, *m* — Чуваська АРСР, *n* — Мордовська АРСР, *o* — Татарська АРСР, *p* — Башкирська АРСР, *q* — Адигейська АО, *r* — Комі-Перм'яцький нац. округ, *s* — Ханти-Мансійський нац. округ, *t* — Ненецький нац. округ.

Антропологічні області:
1 — біломорська, *2* — прибалтійська, *3* — східнобалтійська, *4* — естонський варіант східнобалтійської області, *5* — латгальський варіант прибалтійської області, *6* — ільменсько-дніпровська, *7* — дон-сурська, *8* — валдайська, *9* — литовський варіант валдайської області, *10* — верхньоокська, *11* — камсько-сухонська, *12* — ветлузький варіант кляьменсько-ветлузької області, *13* — кляьменський варіант кляьменсько-ветлузької області, *14* — центральноукраїнська, *15* — волинський та *16* — поліський варіанти центральноукраїнської області, *17* — верхньонімансьна, *18* — дон-сурська (степова), *19* — середньоволзький варіант степової області, *20* — прутський та *21* — нижньодніпровський варіанти нижньодніпровсько-прутської області, *22* — кубанський, *23* — нижньодунайський та *24* — балканський варіанти причорноморської області, *25* — карпатська, *26* — вятсько-камська, *27* — лапоноїдна, *28* — субуральська, *29* — уральська, *30* — південносибірська.

Антропологічні зони:
I — балтійська (1—5), *II* — дніпровсько-волзька (7—17), *III* — понтійська (18—24), *IV* — карпато-балканська (25), V — урало-лапоноїдна (26—29), *VI* — південносибірська (30).

ров'я (рівнинна Галичина), що етнографічно є перехідною від карпатської до центральноукраїнської області, поширені наддністрянські говірки, генетично відносно близькі до північнокарпатських (за Ф. Т. Жилком).

Південновеликоруській етнографічній області досить повно відповідає територія поширення всіх південновеликоруських говірок (разом з тією групою говірок, що їх визначено в «Опыте диалектологической карты русского языка в Европе» як перехідні від південновеликоруських до білоруських). Невелика розбіжність (в кілька десятків кілометрів) помічається між діалектною і етнографічною границею на північному заході і північному сході.

В зв'язку з умовністю розмежування північних і середніх великоросів не маємо змоги точно визначити збіг етнографічного і діалектного районування в північновеликоруській області, хоч він до певної міри і фіксується. Але, очевидно, тут є деякі невідповідності. Так, у межах Костромської області середньовеликоруські елементи заходять на лівий берег Волги, в той час як діалектна границя йде майже по самій Волзі, а іноді мало не доходить до її лівого берега.

Південні межі середньовеликоруської етнографічної області цілком збігаються з границею середньовеликоруського діалекта з білоруською мовою на заході і південновеликоруського діалекта на сході.

Білорусько-західноросійська етнографічна область цілком відповідає білоруським говорам (південно-західному та північно-східному) і говорам західноросійського населення західних частин Смоленської та Брянської областей, які тепер визначаються як перехідні від російських до білоруських.

Очевидно, з розглянутого можна зробити висновок, що етнографічні області східнослов'янських народів майже повністю збігаються з основними діалектними їх угрупованнями.

Коли ж ми зіставимо адміністративні кордони князівств Київської Русі спочатку з межами етнографічних областей, а потім з головними діалектними кордонами, то виявляється, що ні в першому, ні в другому випадках певних збігів не буде. А там, де збіг все-таки є по відношенню до діалектної межі, то в основі маємо щоразу іншу, не адміністративну, а археологічну або етнографічну границю, яка тут же проходить. Там, де нібито є збіг адміністративної і етнографічної межі, в дійсності маємо відповідність не з адміністративним, а з археологічним або діалектним районуванням. Так, адміністративний кордон XII ст. між Галицьким і Волинським князівствами нібито добре збігається з сучасною межею між наддністрянським і волинським діалектом. Але тут же проходила і археологічна межа між білими хорватами і волинянами[20], яка, очевидно, і лежить в основі діалектної.

Певний збіг північного кордону Полоцького князівства з розмежуванням білоруської і російської мови має в основі границю між полоцькою і псковською групами кривичів, а також етнографічну межу між північними білорусами і росіянами. Здається, що збігається адміністративний кордон між Чернігівським і Переяславським князівствами з діалектною межею між східнополіським говором і перехідною зоною до південно-східних говірок. Але тут в основі лежить етнографічна границя між центральноукраїнською етнографічною областю і Поліссям (а можливо і археологічне розмежування між полянами і сіверянами). І навпаки, відповідності головних діалектних меж середньовічним угрупованням східних слов'ян за археологічними даними, крім перелічених, можна збільшити. Так, головний пучок ізоглос, що розмежовує південно-західні і північно-східні білоруські говори, збігається з границею між дреговичами і кривичами. Північна межа кривицької колонізації межиріччя Волги і Клязьми, слід думати, має відповідності в ареалі середньовеликоруських говорів цього району; межі древлян відносно повно відбиваються в території середньополіського діалекту тощо.

Звичайно, незважаючи на ряд розгля-

[20] Е. И. Тимофеев, Расселение юго-западной группы восточных славян.— «Советская археология», 1961, № 3.

нутих вище збігів, не слід чекати цілковитої відповідності археологічних угруповань з головним діалектним районуванням східних слов'ян, яке часто має інші границі в зв'язку з колонізаційним рухом слов'ян, новими іноваціями в діалектах, їх розвитком і змінами, формуванням їх не на однаковому і не на одному культурно-археологічному або етнографічному субстраті. А діалектні межі дрібніших або нових говірок в цілому ряді випадків дають точний збіг з адміністративним кордоном. Ряд відповідностей діалектного і археологічного районування переконливо доводить діалектолог Ф. Т. Жилко[21]. Зазначена проблема потребує спільної детальної розробки мовознавцями, археологами, спеціалістами з етнічної історії.

Збіг території етнографічного і археологічного районування може бути в межах одного «племені» (наприклад, білих хорватів, древлян, псковської групи кривичів, що свідчить про давні культурні традиції) або кількох «племен» і показує формування окремих етнографічних областей. Так, наприклад, фіксується відповідність території білорусько-західноросійської етнографічної області районам розселення полоцької і смоленської групи кривичів, дреговичів і радимичів. Південновеликоруська етнографічна область відповідає території розселення в'ятичів з їх пізньою колонізацією і частини сіверян, що ввійшли до складу південновеликоруського населення (і за деякими етнографічними рисами відрізняються від нащадків в'ятичів).

Князівства XII—XIII ст. і пізнішого періоду часто включали в свої межі різнорідне в «племінному» відношенні населення (наприклад, Владимиро-Суздальське князівство охоплювало східні групи кривичів, частину новгородців, найпівнічніші групи в'ятичів, фінно-угорське населення — мерю, весь тощо; Новгородська земля — словен і псковську групу кривичів, ряд фінномовних племен), а в інших випадках — переважно одне «плем'я» (Полоцьке — полоцьких кривичів і лише незначну частину в'ятичів, Волинське — волинян, Галицьке — головним чином білих хорватів).

Отже, на кінець I тисячоліття н. е. зазначені літописцем і виділені археологією групи східних слов'ян, безумовно, давно вийшли з стадії первісно-родового ладу, у них (особливо в південних районах) відбувався розвиток феодальних відносин, розвивалася економіка, торгівля, ремесло. Як довели радянські дослідники, зокрема К. Г. Гуслистий, В. В. Мавродін, Б. О. Рибаков, П. М. Третьяков, соціально-економічний розвиток східнослов'янських племен протягом VI—IX ст. привів до їх злиття в одну древньоруську народність. Остання, певне, мала деякі локальні етнографічні відміни в своїй «полянській», «древлянській», «в'ятицькій», «словенській» та деяких інших частинах, які остаточно не встигли перемолотися в древньоруській народності і зберегли деякі свої окремі давні елементи в пізніших діалектах і етнографічних рисах при пізнішому формуванні трьох східнослов'янських народів, що походять з єдиного кореня — древньоруської народності.

Щоб краще зрозуміти формування антропологічного складу українців, треба розглянути і у сусідніх народів (зокрема у росіян і білорусів) елементи, які були включені протягом етнічної історії, висвітливши питання формування антропологічних зон і областей та визначивши ступінь їх відповідності етнографічному і діалектному районуванню східних слов'ян.

Населення розглянутих нами різних антропологічних зон має чітку різницю в першу чергу за пігментацією очей і волосся та третинним волосяним покривом і в певній мірі за загальним профілем спинки носа, складкою верхньої повіки, покажчиком голови та зростом.

Балтійська антропологічна зона охоплює на території СРСР певні (то значні, то невеликі) частини трьох мовних груп — фіннів, балтів, слов'ян. Вона безроздільно домінує серед західної групи фінномовних народів, охоплюючи їх всіх (за винятком саамів), а саме — естонців,

[21] Ф. Т. Жилко, Особенности диалектных групп украинского языка.— У зб. «Вопросы диалектологии восточнославянских языков».

лівів, карел, вепсів, іжорців, водь, ленінградських фіннів і власне фіннів, а також окремі групи народу комі, що відносяться вже до пермської групи фінських мов. До балтійської зони належить і більшість латишів, а з східних слов'ян — лише ряд груп північних великоросів, що складають лише близько 3—4% російського народу. Сусідні народи цих трьох груп антропологічно дуже подібні між собою (наприклад, західні латиші і західні естонці, росіяни Вологодської і Ленінградської областей і сусідні фінномовні групи — вепси та ін.).

Який же елемент в антропологічному складі тут домінуючий і більш давній — фінський, балтійський чи слов'янський, що обумовив таку світлу пігментацію волосся і очей, переважання в ряді районів угнутих спинок носів над опуклими, тощо? Дані гідроніміки, історії, археології, палеоантропології, етнографії і важливі матеріали з антропології сучасного населення переконливо свідчать, що більш давній компонент — фінномовних народів. Вони, за даними археології і історії, ще в I тисячолітті н. е. займали велику територію сучасної Латвійської РСР і поступово були асимільовані предками сучасних латишів. Але за основу, вважаючи ймовірне розміщення прабатьківщини фінно-угрів на Уралі, слід прийняти первісне, світлопігментоване дофінно-угорське населення (М. М. Чебоксаров).

Також відносно швидко йшов процес асиміляції східними слов'янами західнофінського населення, зокрема заволоцької чуді, воді, іжори, вепсів, групи яких ввійшли до складу північних великоросів, про що свідчать як археологія і антропологія, так і самі ці процеси, що в ряді випадків ще остаточно не завершились.

Східнобалтійська і біломорська антропологічні області балтійської зони більш-менш відповідають етнографічній території північних великоросів та ареалу північновеликоруських говірок. Деяка розбіжність фіксується лише на південному сході і сході.

Балтійська антропологічна зона на Україну не заходить, однак у Ріпкинському районі на Чернігівщині — прямий перехід до неї, бо він є острівцем, периферією ільменсько-дніпровської антропологічної області, населення якої займає проміжне положення між світлими північними європеоїдами (до яких воно подібне значною кількістю світлооких — до 60%) і людністю широкої середньої смуги Європи з помірною пігментацією волосся і очей (з якою ільменців і ріпкинців зв'язує відносне потемнення волосся — до 25% чорноволосих і 15—25% світловолосих). Цей тип, до якого належить більшість північних білорусів, був виявлений М. М. Чебоксаровим у відносно прямих нащадків середньовічних новгородців, поширений він у ряді районів східного Верхнього Поволжя. Дуже близькі аналогії до ільменців дають поляки багатьох районів північної Польщі, окремі литовські групи, а також російське, мордовське і мещерське населення окско-сурської антропологічної області та окремих груп комі.

Отже, ільменсько-дніпровська область не займає тепер суцільної території і найбільш поширена серед слов'янських груп (особливо серед тих, що відносились до північного угруповання слов'янських племен), зустрічаючись також у окремих фінських народів. Брахікефалізація ільменсько-дніпровського населення дає світліший варіант валдайців.

Розглянемо тепер деякі питання, пов'язані з історією формування антропологічних областей дніпро-волзької зони.

Величезну територію займає валдайська антропологічна область, при зіставленні якої з зоною поширення східнобалтійської гідроніміки констатується збіг і в Білорусії, і в північній частині сучасної Чернігівської області УРСР, і в Смоленщині, і на верхній Волзі. Переважна частина Литви також відноситься до валдайської області. Остання не поширюється лише на Верхню Оку (що також характеризується певними слідами балтійської гідроніміки), де розташована більш локальна, але морфологічно близька до валдайської, верхньоволзька антропологічна область.

Дані археології також підтверджують в певній мірі положення про значне поширення східнобалтійського етносу на

схід. В. В. Сєдов, що зібрав великий археологічний і палеоантропологічний матеріал, чітко показав, як більш вузьколице слов'янське населення просувалося в області Білорусії, заселені більш широколицим балтійським населенням з виявленою масивністю деяких ознак черепа.

Крім литовців і білорусів, які переважно відносяться до валдайської області, і росіян зазначених вище районів, а також українців північної Чернігівщини і північної Київщини, валдайські групи є, очевидно, в ряді районів Північної Польщі, де був також наявний балтійський елемент, і частково в середній, а місцями навіть і в південній, прикарпатській Польщі. Таким чином, валдайський комплекс був характерний для більшості давніх балтійців, а також ряду слов'янських груп, зважаючи на давню історичну і мовну балто-слов'янську спільність цих груп. Звичайно, давні балти-валдайці і слов'яни-валдайці мали більш видовжену форму черепа з нижчим його покажчиком. Треба також мати на увазі і можливу поступову депігментацію волосся і очей, як у литовського, так і у слов'янського населення в районах, прилеглих до Балтійського моря.

Отже, окремі частини валдайської області,— білоруси Центральної і Південної Білорусії, росіяни Верхнього Поволжя, українці північної Чернігівщини і північної Київщини, литовці Литви дуже схожі за комплексом головних ознак, різниця між ними за покажчиком антропологічної подібності, вирахованої за 17 ознаками, лежить в межах 200—250. Це свідчить про те, що вони входять в одну антропологічну область не як її варіанти (покажчик варіантів лежить в межі 250—300), а як частини однієї і тієї ж області. Населення Південної Білорусії, серед якого переважає валдайський тип з домішкою верхньоніманського на заході, дуже близьке до українців Волині (покажчик подібності 217) і Правобережного Полісся (249). Через ці райони, які є варіантами центральноукраїнської антропологічної області (покажчик подібності 297 і 305), валдайці пов'язуються з центральноукраїнською антропологічною областю, населення якої поряд з певною подібністю до валдайців має дещо темнішу пігментацію і трохи густіший ріст третинного волосяного покриву.

Слід зауважити, що в той час, як близькість антропологічного складу українців північної Чернігівщини і Київщини з сучасними білорусами в значній мірі, крім спільної слов'янської основи, пояснюється також спільним східнобалтійським компонентом, антропологічна спільність українців Волині і Правобережного Полісся з південними білорусами добре обгрунтовується однією східнослов'янською основою. Це положення підтверджується і даними археології — за В. В. Сєдовим [22], волиняни, древляни і дреговичі складали один племінний союз. Таким чином, серед українців північної, задеснянської Чернігівщини, за даними антропології (а також топоніміки), наявний балтійський компонент, який тепер виявляється в мовному, а почасти в етнографічному відношенні очевидно в пізнішій, білоруській модифікації. Для остаточного виявлення балтійського компонента серед північних чернігівців, необхідні матеріали з мовознавства, археології і етнографії. Можливо, тут, особливо на північному сході УРСР, за окремими свідченнями гідроніміки, наявний незначний фінно-угорський компонент, але для з'ясування цього питання потрібні нові, більш повні матеріали циклу етногенетичних наук. Валдайська антропологічна область охоплює більшу частину білорусько-західноросійської етнографічної області (крім її північних і західних районів), західну частину території середніх великоросів, схід українського Полісся.

Розглянемо тепер деякі питання історії формування центральноукраїнської антропологічної області, що є основною в складі українського народу. Тут, крім домінуючої слов'янської гідроніміки, є виразна іранська (очевидно, скіфо-сармато-аланська) гідроніміка (окремі іранізми характерні і для українських прізвищ). Поширення фракійської і фінно-угорської топоніміки не окреслює певних

[22] В. В. Седов, О юго-западной группе восточнославянских племен. «Историко-археологический сборник», М., 1962.

чітких районів і потребує додаткового вивчення. А більш пізня, тюркська гідро- і топоніміка, навпаки, дуже чітка, іранські і тюркські племена та їх культурні зв'язки з слов'янами Середнього Подніпров'я добре виявляються на матеріалах археології, які доповнюють історичні джерела. На цій же, очевидно, споконвічній слов'янській території найраніше почала формуватися основа древньоруської народності, найраніше зник родо-племінний лад і почався інтенсивний розвиток економіки й торгівлі, феодальних відносин.

Слов'янське населення Центральної Наддніпрянщини, яке включало в себе і ряд неслов'янських компонентів, зазнавало безперервного змішування і пересувалось то в напрямі лісової зони під натиском печенізьких і половецьких людоловів, то, як минали лихоліття і наступали періоди відносного спокою, знову на південь, в родючі чорноземні степові райони. Значні пересування населення були характерні і для пізнішого періоду формування української народності й нації.

Всі ці етнічні процеси добре пояснюють гомогенність населення центральноукраїнської антропологічної області, що характеризується середнім ступенем вираження майже всіх антропологічних ознак. Крім основного, східнослов'янського ядра фіксується домішка південного, очевидно іранського (скіфо-сармато-аланського) компонента, який був включений на ранніх етапах історії східних слов'ян. У українців основної, центральноукраїнської області цей компонент виявляється в темнішій пігментації очей і в значному розвитку третинного волосяного покриву в порівнянні з українцями Волині і Полісся. Монголоїдна, очевидно тюркська домішка — більш пізня, відноситься до печенізько-половецького і пізнішого, татарського періоду, коли групи торків, печенігів і половців були асимільовані слов'янами. Правда, монголоїдність торків сумнівна, але половці, безперечно, не були чистими європеоїдами, а мали в своєму типі і монголоїдні риси. Антропологічний середньовічний тюркський елемент проявляється у українців Наддніпрянщини в збільшенні складки верхньої повіки, невеликому зниженні горизонтального профілю обличчя, незначному сплощенні поперечного профілю спинки носа тощо. Правда, всі ці домішки невеликі, виявляються тільки в порівнянні. Загалом українці Наддніпрянщини беззастережно відносяться до європеоїдів.

Населення поліського і волинського варіантів центральноукраїнської області дуже схоже між собою, про що свідчить покажчик антропологічної подібності. Їх практично можна було б об'єднати в одну волинсько-поліську антропологічну область, але, зважаючи на риси спільності з центральноукраїнською областю, її слід вважати варіантом останньої (або двома окремими варіантами — поліським і волинським, як це зазначено на картах). Волинський і поліський варіанти, крім зазначених вище зв'язків з білорусами, близькі до росіян клязьменської області (покажчик подібності 290), Курщини і Верхньої Оки.

Поліський варіант територіально збігається з середньополіською групою говірок, археологічною областю древлян та з середньою частиною поліської етнографічної області. Волинський варіант відповідає волинським говіркам (але без їх східних районів) і західній групі поліських говірок, займаючи одночасно західну частину поліської етнографічної області та північно-західну — центральноукраїнської. Власне центральноукраїнська антропологічна область відповідає центральноукраїнській етнографічній області (за винятком ряду південних районів) і південно-східному діалекту української мови без деяких степових говірок, але з залученням східних районів волинських і поліських говорів та деяких південних — поліського діалекту.

У власне центральноукраїнську антропологічну область входять за комплексом ознак також росіяни південно-західних районів Європейської частини РРФСР, зокрема Севського, Рильського і Курського районів (покажчик подібності близько 280). Останні в свою чергу тісно пов'язані з росіянами верхньоокської антропологічної області. Цікаво, що російське

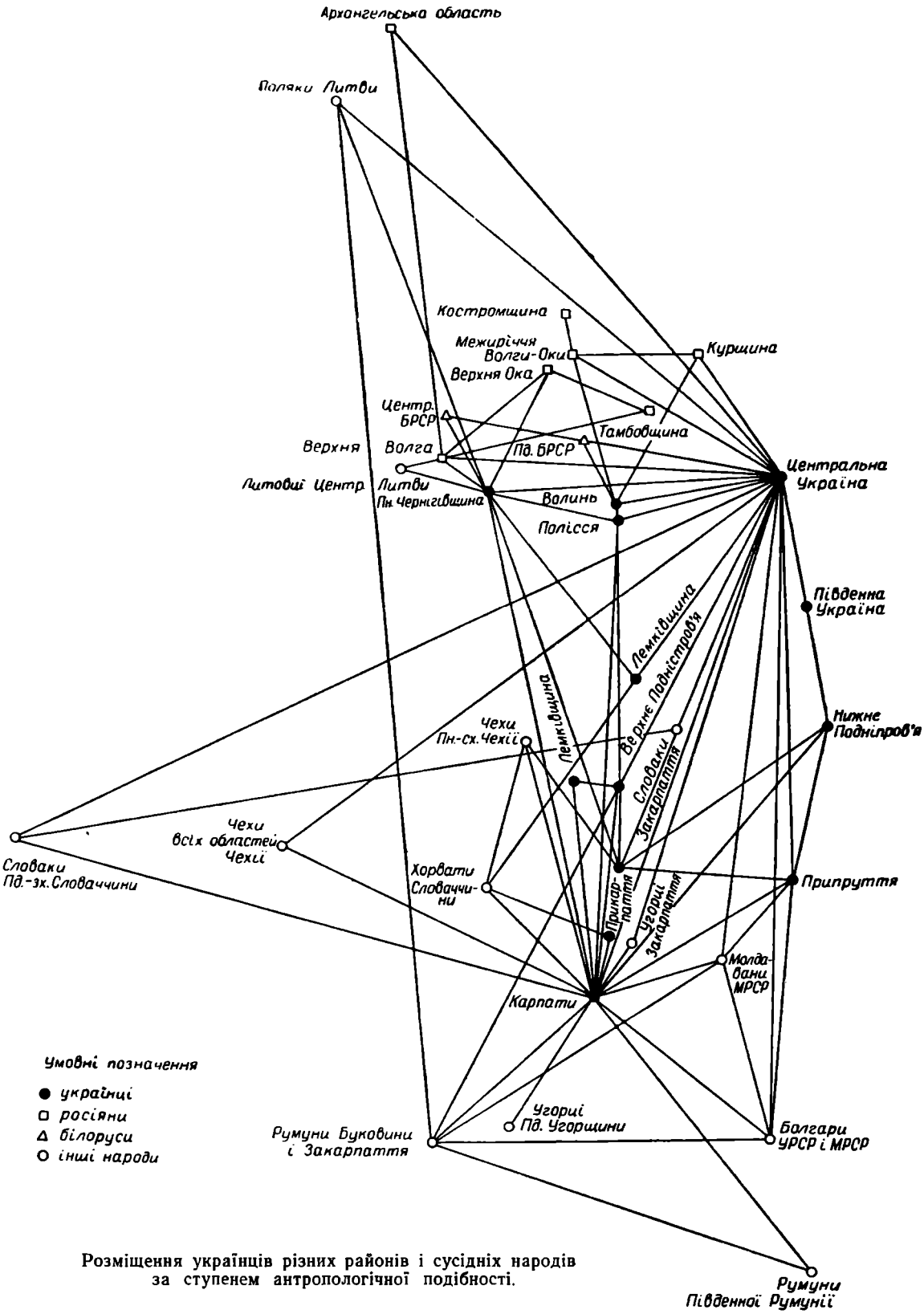

Розміщення українців різних районів і сусідніх народів за ступенем антропологічної подібності.

населення Волго-Клязьменського межиріччя і до деякої міри сусідніх заволзьких районів має чіткі аналогії за пігментацією (особливо очей), третинним волосяним покривом, розмірами голови і обличчя з центральними українцями. Помітна різниця є тут лише в зрості і профілі спинки носа.

Серед російського населення волзько-клязьменської антропологічної області виділяється основний слов'янський (переважно кривицький з певною балтійською домішкою)[23] компонент і місцевий, мерянський компонент фінського або угорського походження. Проблема визначення ступеня генетичної спорідненості центральноукраїнського і волзько-клязьменського населення ще потребує додаткових досліджень.

Населення карпатської антропологічної області характеризується найтемнішою серед українців пігментацією очей, темним волоссям, найбільшим розвитком третинного волосяного покриву, найбільш опуклими спинками носа, найбільшою брахікефалією, невисоким зростом, відносно невеликою складкою верхньої повіки. Карпатське українське населення при значній спільності з іншими українцями одночасно має від них і східних слов'ян взагалі деякі відмінності. На цій території, крім слов'янської, маємо елементи дако-фракійської гідроніміки. Археологічні культури: липецька (рубіж нашої ери, Верхнє Подністров'я) і карпатських курганів (III—VI ст. н. е.) мають певні південні, балкано-нижньодунайські елементи, через що деякі дослідники припускають їх зв'язки з фракійцями. Коли порівняти ареал поширення карпатської антропологічної області і культури карпатських курганів[24], то їх межі, особливо північні, збігаються. Відносно повний збіг є і з карпатською етнографічною областю та карпатськими говірками (закарпатськими, гуцульськими, бойківськими і лемківськими).

Отже, деяка антропологічна різниця між українцями карпатської області і Центральної України дає підставу твердити, що карпатсько-українське населення має в певній мірі і несхіднослов'янський антропологічний компонент, відрізняючись від інших східнослов'янських груп темною пігментацією, дуже значним третинним волосяним покривом, великою кількістю опуклих спинок носа.

Враховуючи антропологічні, археологічні і гідронімічні матеріали, свідчення історичних джерел і деякі інші факти, слід припустити, що північнокарпатські племена рубежу нашої ери (карпи, костобоки, бесси) були асимільовані в певній частині, що лишилася на північних Карпатах, слов'янськими племенами Волині і хорватського союзу в прикарпатській зоні. Різні частини цього союзу ввійшли до складу чеського, польського, українського і в першу чергу хорватського народів. Таким чином, карпатська антропологічна область поєднує в значній мірі східних слов'ян не тільки з західними і південними слов'янами, а і з румунами, венграми, частково з молдаванами.

Населення антропологічних областей, що входять в понтійську зону, також характеризується відносно темною пігментацією, значним розвитком бороди, але відрізняється від карпатців загалом більш високим зростом, дещо зниженим покажчиком голови, середнім розвитком густоти волосся на грудях, дещо більшою масивністю будови лоба, тощо.

На території нижньодніпровсько-прутської антропологічної області помітний і іранський гідронімічний компонент, який простежується також в степах півдня Європейської частини РРФСР, а за даними археології і історії відомо, що ці райони займали іранські народи. Іранський, і взагалі південностеповий компонент наявний у населення нижньодніпровсько-прутської антропологічної області як серед українців-степовиків, так і серед сусідніх молдаван, дуже до них близьких (покажчик подібності нижчий, ніж для варіантів — 244). Цю подібність можна пояснити тісним зв'язком і неодноразовим перемішуванням слов'янського і романського (а раніше і гето-докійського) етносу, асиміляцією молдаванами окремих східнослов'янських груп. Відносно

[23] Е. И. Горюнова, Этническая история Волго-Окского междуречья.

[24] М. Ю. Смішко, Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери, К., 1960.

близькі (особливо до молдаван) і болгари, які мають дещо темнішу пігментацію волосся і очей. Українське населення цієї зони близьке до росіян степової області, південно-західних груп мордви-мокші, частково мішарів та адигів.

Територія нижньодніпровського варіанта нижньодніпровсько-прутської антропологічної області, охоплюючи ряд районів Південної України, не має помітної відповідності в ареалах діалектів української мови.

Таким чином, дані антропології рішуче спростовують уявлення про особливий «український» антропологічний тип. Окремі групи українського народу більш подібні і більш споріднені з окремими групами сусідніх народів.

В цілому найбільш чіткі морфологічні паралелі і найбільш інтенсивні споріднені зв'язки виявляються між українцями і іншими східнослов'янськими народами: росіянами і білорусами. Достатніх даних для порівняння з поляками у нас поки немає, але наявність українсько-польських зв'язків все ж цілком очевидна. Що ж до чехів, словаків і південнослов'янських народів, то окремі групи українців (переважно карпатські) виявляють риси подібності з цими народами, в деяких випадках навіть в більшій мірі, ніж з росіянами і білорусами. Проте в цілому інтенсивність південних і західних зв'язків українців незрівнянно менша в порівнянні з східноєвропейськими зв'язками.

ВИСНОВКИ

1. На етнічній території українського народу, відображаючи історію його формування, виділяються п'ять антропологічних областей: *центральноукраїнська* з волинсько-поліським варіантом (який можна розглядати і як два варіанти) та *валдайська,* або деснянська—входять до дніпровсько-волзької антропологічної зони; *ільменсько-дніпровська* (близька до валдайської), територіально дуже незначна; *нижньодніпровсько-прутська* (понтійська зона); *карпатська* (відноситься до карпато-балканської антропологічної зони).

Слід підкреслити, що ці області між собою антропологічно близькі, характеризуються взаємними переходами і багатьма спільними рисами, тому українці загалом антропологічно менш різнорідні, ніж, наприклад, німці або італійці, південні і північні групи яких дуже відрізняються за антропологічним складом (пігментацією і рядом інших ознак).

2. Середньовічні східнослов'янські племена були, зокрема на території України, за свідченням палеоантропології, змішаного антропологічного складу і генетично, певно, пов'язані з неолітичним населенням Правобережжя.

Дані антропології говорять, що між середньовічним і сучасним східнослов'янським населенням по конкретних районах є значна морфологічна відповідність. Але завдяки процесу брахікефалізації, що почався приблизно з середини II тисячоліття н. е., довго- і середньоголова форма черепа східних слов'ян змінилася переважно на короткоголову.

3. Антропологічні області території українського народу охоплюють крім українців також і інші народи, в першу чергу — росіян і білорусів. Так, для всіх східнослов'янських народів перші три антропологічні області (які є основними для білорусів та росіян і включають близько 80% українців) спільні. Центральноукраїнська охоплює південно-західних росіян, дуже близька до білорусів лівих притоків Німану, а через волинський варіант — до білорусів Південної Білорусії і росіян Волго-Окського межиріччя. Валдайська антропологічна область включає, крім українського населення північної Чернігівщини і північної Київщини, білоруське населення Центральної і Південної Білорусії і російське Верхнього Поволжя, ряду районів Смоленської і Великолуцької областей, а також більшість литовців і в певній мірі поляків Середньої Польщі. Ільменсько-дніпровська антропологічна область, крім Ріпкинського і Городнянського районів Чернігівщини, локалізується в основному в Північній Білорусії, у росіян в окремих районах Поволжя, Приільмення і, очевидно, в північно-східній Польщі, не створюючи суцільного ареалу.

Нижньодніпровсько-прутська область охоплює поряд з українцями молдаван, а понтійська антропологічна зона — росіян дон-сурської (степової) області, значну частину болгар, татар-мішарів, південно-західні групи мордви-мокші.

До карпатської антропологічної області, крім карпатських українців, відносяться східні словаки, ряд груп чехів, південних поляків, угорців, а також румуни Буковини. Антропологічно близькі до українців Карпат і болгари північно-за-

хідної Болгарії, центральні і північні серби, очевидно більшість хорватів. Отже, українське карпатське населення, будучи антропологічно близьким до українців сусідніх територій, одночасно близьке і до південно- та західнослов'янського населення, що свідчить про антропологічну спільність всіх слов'ян і спільність їх етнічної історії.

4. Крім основного східноєвропейського і східнослов'янського ядра (чи основи) нащадки древньоруської народності включили до свого складу і неслов'янські етнічні компоненти та елементи, які часто в більшій або меншій мірі можна виявити не тільки за даними історії, етнографії, археології, мовознавства, топоніміки, а й конкретно антропологічно. Так, росіяни, білоруси і українці валдайської антропологічної області мають помітну східнобалтійську домішку, що морфологічно виявляється, зокрема, в деякому посвітлішанні волосся і очей. Українці нижньодніпровсько-прутської і центрально-української, росіяни степової, верхньоокської і середньоволзької антропологічних областей мають певний іранський компонент, що антропологічно фіксується в темнішій пігментації очей і волосся та підвищеному розвитку третинного волосяного покриву і очевидно проявляється у українців більше, ніж у росіян. Тюркський компонент помітний у українців Середнього Подніпров'я (розвиток складки верхньої повіки, зменшення кількості звужених облич, невелике сплощення поперечного профілю спинки носа, тощо) і в цілому, в дещо меншій мірі,—у більшості росіян, південно-східних білорусів, решти українців. Давньофракійський компонент ввійшов виразно до складу східнослов'янських народів тільки у українців карпатської області та імовірно Прутсько-Дністровського межиріччя, даючи тут відносно темнішу пігментацію очей і волосся, максимальний розвиток третинного волосяного покриву, значне переважання опуклих спинок носа над угнутими.

Цей компонент, певно, був близький до іранського і про якісь їх антропологічні відміни зараз говорити важко.

Фінський елемент гіпотетично може бути наявним на північному сході України, але антропологічно його на даному етапі дослідження не виявлено. Навпаки, він чітко фіксується серед північних великоросів Ленінградської, Вологодської та Архангельської областей, виявляючись в дуже світлій пігментації волосся і очей та в деяких інших ознаках. Угорський елемент, що простежується в топоніміці західних областей УРСР і частково в Подніпров'ї, антропологічно помітно не виявляється, завдяки подібності його до українців Карпат.

Отже, дані антропології допомагають висвітлити історію формування слов'янських народів і їх розселення в різних зонах, зокрема в карпатській. Так, антропологічна близькість українців Карпат і Підкарпаття, як до північно-східних чехів території середньовічних хорватів, так і до власне хорватів підтверджує теорію про розселення хорватських племен в середині I тисячоліття н. е. в Карпатах і суміжній зоні від Буковини до Північної Чехії. Ці племена потім частково ввійшли до складу українців, чехів, поляків, а також стали основою формування хорватського народу.

5. Нові матеріали і дослідження з етнічної антропології українців спростовують ненаукові погляди Ф. К. Вовка, ніби український народ становить «єдиний український расовий тип»—стародавній динарський, істинно слов'янський, темнопігментований і різко відмінний від білорусів і росіян. Разом з тим ці дослідження спростовують також расові «теорії» українських буржуазних націоналістів, які в своїй основі мають вовківську схему, та всі расистські перекручення етногенезу історії, етнографії, антропології українського народу і слов'ян взагалі.

Український народ, як і переважно всі народи, неоднорідний за антропологічним складом, його етнічна територія поділяється, як зазначено, на п'ять антропологічних областей. Світлооких серед українців в п'ять разів більше, ніж темнооких. Відносна брахікефалія недавнього походження і розвинулася протягом другої половини II тисячоліття н. е. В цілому морфологічно і генетично українці найближчі до росіян і білорусів, хоча ло-

кальні їх групи мають відносно тісний зв'язок з іншими сусідніми, слов'янськими і навіть неслов'янськими народами. Але українці не ідентичні росіянам, взяті в цілому, вони мають на 2% більше темнооких і на 8% менше світлооких, ніж росіяни, зростом переважають росіян на 1,5 *см* та в цілому мають дещо більш брахікефальну форму голови. Проте деякі групи українців світліші і більш низькорослі від певних російських груп. Антропологічні матеріали підтверджують морфологічну близькість трьох східнослов'янських народів і походження їх від єдиного кореня — древньоруської народності.

6. При порівнянні етнографічного, діалектного, археологічного районування етнічної території українського, російського і білоруського народів з антропологічним виявляється, що межі етнографічних областей і основних діалектів східнослов'янських мов загалом збігаються. Подекуди цей збіг констатується і з археологічними границями східнослов'янських «племен».

Є відповідності і між антропологічним і етнографічним та головним діалектним поділом, але в одну етнографічну область (або діалектну зону) інколи входить не одна, а дві чи навіть три антропологічні області. Це відображає етнічну історію і процес формування східнослов'янських народів та їх окремих груп.

7. Для повного висвітлення етногенезу українського і інших слов'янських народів необхідно продовжувати збирання антропологічних, а також етнографічних, археологічних, топонімічних та мовно-діалектних матеріалів. Комплексне їх використання дасть чітку картину етногенезу і етнічної історії східнослов'янських народів.

РЕЗЮМЕ

Работа основана преимущественно на материалах антропологических обследований 1956—1963 гг. современного населения УССР, охватывающих все основные историко-этнографические и диалектные районы Украины.

На основании картографирования и изучения вариаций антропологических признаков и их сочетаний на этнической территории украинского народа выделены следующие антропологические области: центральноукраинская (на территории которой проживает около 75% всех сельских украинцев УССР); карпатская (охватывающая около 9% украинцев); нижнеднепровско-прутская (приблизительно 8% украинцев); валдайская, или деснянская (около 4% украинцев); днепровско-ильменская (лишь около 0,5% украинцев).

Области эти не имеют резких различий и характеризуются взаимными переходами, особенно на смежных территориях. В работе приводятся материалы по истории формирования антропологических областей и степени их соответствия диалектному и этнографическому районированию Украины.

Анализ антропологического состава украинцев показывает близость его к таковому у соседних народов, особенно у русских и белорусов (наличие одних и тех же антропологических областей — валдайской и ильменско-днепровской — в составе трех братских народов, большая степень близости между валдайской и центральноукраинской областями) и опровергает расистские «теории» украинских буржуазных националистов о существовании «единого украинского расового типа», будто бы резко отличного от русских и белорусов.

ЗМІСТ

Вступ 5

Розділ I. Історіографія. Критика расистських концепцій українських буржуазних націоналістів 8

Розділ II. Короткий палеоантропологічний нарис . . . 25

Розділ III. Антропологічні області і зони етнічної території українського народу 28

Розділ IV. Антропологічна характеристика інших народів УРСР і суміжних територій 75

Розділ V. Деякі питання етнічної історії українського народу за даними антропології 104

Висновки . . . 126

Резюме 129

Друкується за постановою вченої ради Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського Академії наук Української РСР

ВАСИЛИЙ ДМИТРИЕВИЧ ДЯЧЕНКО

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ СОСТАВ УКРАИНСКОГО НАРОДА

Сравнительное исследование народов УССР и смежных территорий

(На украинском языке)

Редактор *Х. Ю. Берлінська*

Художній редактор *В. П. Кузь*

Оформлення художника *В. О. Лисецького*

Технічний редактор *Є. Н. Розенцвейг*

Коректор *Г. Л. Дорохіна*

БФ 05074. Зам. 2303. Вид. № 143. Тираж 930. Формат паперу 84×108 1/16. Друк. фіз. аркушів 8,25+10 вкл. Умовн. друк. аркушів 15,78. Обліково-видавн. аркушів 14,963. Підписано до друку 21.XII 1964 р. Ціна 75 коп. Т. п. 1964, поз. 60.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня № 5 Державного комітету Ради Міністрів УРСР по пресі, Київ, Репіна, 4.